

323
Бано Драгановъ
ПОЛКОВНИКЪ О. З.

арх 94

ДОБРОПОЛСКАТА ТРАГЕДИЯ

С О Ф И Я
Печатница на Армейския военно-издателски фондъ
1933

2. 40.

Инв. № 72

БАНО ДРАГАНОВЪ,
полковникъ о. з.

Доброполската трагедия.

Посвещавамъ на светата паметъ на ония витязи, които останаха да ни чакатъ по светите места; на ония, които съ ножъ чертаха по бранните поля границите на родни идеали; на ония, които съ кръвь написаха новите завети; на ония, които ще продължатъ и довършатъ дългото на нашето обединение

Авторътъ.

Уводъ.

Тежка завеса забулва Доброполския бой. Българскиятъ народъ още не знае какъ се разви борбата тамъ.

Легенди се разнасятъ години подъ редъ. Всички се пишатъ какъ въ нѣколко дни рухна това, което цѣлъ народъ гради за три години? Армията, българскиятъ войникъ, изпълнили своя дългъ, или малодушие обхвана героите отъ Одринъ? Най-сетне нѣма ли предателство?

Въпроситъ стоятъ и чакатъ отговоръ, а годините отлитатъ. Участниците намаляватъ. Историята трѣбва да узнае перипетиите на тази неравна борба. Да намѣримъ и установимъ историческата истина — ето целта на настоящия трудъ.

Четиринаадесетъ години ни дѣлятъ отъ трагичната борба, която шепа защитници водиха по Доброполските чукари. Нѣколко български полкове изнесоха достойно и съ честь неравната борба.

Презъ труповете на храбритъ борци, противникътъ мина и зае нашата позиция. Борбата бѣ страшна и упорита. Стотици български синове сложиха кости — върни на дѣлага и на клетвата си.

Нови подвизи се записаха, великолепни примѣри за продражание дадоха защитниците на Добро-поле.

А жертвите съм многобройни. Само Шейновският полкъ по Доброполските чукари остави за осемнадесет месеци $\frac{1}{4}$ от състава си във незнайни гробове!

Боятъ на Добро-поле не е срамъ за нашата армия, също така, както и боятъ при Стара-Загора не е срамъ за нашето опълчение.

И азъ не ще преувелича, ако кажа, че ще дойде денъ, когато безпристрастният историкъ, следъ като разгледа най- внимателно документите, които ще му оставимъ, ще провъзгласи боятъ на Добро-поле на 14-и и 15-и септември за бой, който нѣма равенъ на себе си по геройски подвизи, по дадени жертви.

И, ако за тия подвизи досега нищо не е писано, то виновни за това сме ние, живите борци, преживѣли страшните дни, и още не описали тия дѣла. А боятъ съ своите страховити и героизъмъ е добре известенъ на тия, които бѣха тамъ, които преживѣха великата трагедия, бѣха свидетели и взеха участие въ неравната борба. За тия славни дѣла, обаче, историята мълчи, защото мълчатъ ония скромни борци, които бѣха тамъ. Но време е вече, да се каже истината.

Кръвъта на падналите наши бойни другари вика къмъ насъ останалите живи — да не допуснемъ гавра съ тѣхната и наша честь, защото хора непосветени, нарекоха борбата на Добро-поле предателство. Истината, обаче, трѣбва да блесне навредъ.

И днесъ бившите ни врагове се боятъ отъ настъ. Нашата сънка ги плаши. А това съмъ сънките, това съмъ душите на бойните ни другари, които почиватъ навѣки по светите бойни места.

Не е лесна, наистина, задачата на историка и изследователя на едно голѣмо събитие като Доброполския бой, следъ който се реши войната въ Македония и се погребаха нашите мечти. А още повече, когато подробното по развитието и хода на този бой не съмъ известни и за него се разнасятъ разни легенди.

За настъ българите е много важно да намѣримъ собствените си слабости, грѣшки, недостатъци, за да не ги повторяме. Но условията за работа съмъ най-тежки. Архивата на частите липсва. Повечето отъ дѣлата съмъ пропаднали. Нѣколко оперативни дѣла се намѣриха въ ликвидационния щабъ. А нѣкои отъ реляциите и дневниците така съмъ написани и съставени следъ войната, че не представляватъ никаква историческа ценность. При произведените анкети, участниците въ боя — полкови, дружинни, ротни и взводни командири не съмъ разпитвани. Въ трудовете на българските автори нѣма описание на хода на боя и перипетиите на борбата, защото не се знаятъ. При такова положение на пис-

менитъ източници, естествено е, че не може да се състави едно описание, едно изложение на боя, което да рисува същата действителност.

Ето защо ми се наложи да опиша действията на командуваната от менъ 1-а дружина от 30-и пех. Шейновски полкъ въ този бой, като изложа лично преживѣното, и като го попълня съ данните по оставените документи и съ показанията на участниците въ този бой. Но събирането на такива показания е работа извѣнредно трудна. Направихъ въпросници, писахъ писма, пътувахъ да се срещна съ нѣкои отъ участниците, разпитвахъ, сравнявахъ разните данни — изобщо извѣршихъ една обширна анкета, като използвахъ всичко това, което е писано досега, и всичко онова, което можеше да се намѣри и събере.

Глава I

1-а бригада отъ 8-а Тунджанска дивизия на Добро-поле.

Зимата на Добро-поле.

Следъ бойовете при Завоя на р. Черна презъ 1916 г., 1./8. бригада бѣ отдѣлена отъ своята дивизия и изпратена за попълване и обучение на Бѣломорския брѣгъ, гдето остана петъ месеци. Презъ м. май 1917 год. тя бѣ придадена къмъ 3-а Балканска дивизия и засе участъкъ отъ Димова-поляна до Доброполе и Змеица.

На нови неукрепени позиции, тя отблъсна майската офансива на съглашенските войски, а презъ м. августъ с.г. — атаките на две срѣбъски дивизии.

Отдѣлени отъ своята дивизия, изоставени сами на себе си, безъ транспортъ и интенданство, безъ началнически грижи, ние бѣхме истински сираци. Отъ насъ само искаха, а нищо не ни даваха. Подчинени строево на командира на 8-а дивизия, а оперативно на други началници, ние не знаехме къмъ кого да се обрнемъ за помощъ. Всички ни отриваха, а искаха да се биемъ и да мремъ. Захвърлени въ Мъгленско цѣли 18 месеци, ние трѣбаше и да се боримъ съ врага, съ земята, съ неуредиците въ продоволствието, съ тия въ тила и вѫтрешността, да обучаваме нови войници.

Презъ м. септемврий на 1./8. п. бригада се заповѣда да заеме участъка отъ Змеица до р. Доброполска вкл., като се придаде къмъ 2-а Тракийска дивизия. Това не бѣше правилно разрешение на въпроса. Нашата бригада трѣбаше да си отиде при своята 8-а Тунджанска дивизия. Тогава не щѣха да се разкъсватъ организационни единици, каквито бѣха на-

шитъ дивизии. Дотогава бѣхме на дѣсния флангъ на 3-а дивизия и си построихме пѫтища отъ Добро-поле къмъ базата — в. Трибъръ. Като отидохме на лѣвия флангъ на 2-а дивизия, базата ни бѣ къмъ с. Дуна. А по тази посока нѣмаше никакви пѫтища. Мѣстността — лабиринтъ. Зимата идѣше и намъ предстоеше да строимъ нови пѫтища, да укрепяваме гола нова позиция, да се боримъ съ неуредиците по проводолствието, съ природните стихии на най-високото мѣсто и да почувствува добре новите несгоди, лишения, трудности и неудобства отъ това придаване къмъ новата част.

10-и Родопски полкъ се настани по-добре, понеже участъкъ — *Змеица, Руйчетата, Срѣбърната постъ* е по-низъкъ и запазенъ. 30-и Шейновски полкъ зае най-лошия и опасенъ участъкъ — *Доброполската рѣка, Канаритъ, Котата, Скалистата и Сипкавата височини*. Позицията бѣ разрушена, гола, камениста и изложена на кръстосания огънь на противника.

Есенъта бѣше кжса, зимата дойде много рано, а *Доброполскиятъ масивъ* бѣше високъ, голъ и изложенъ на вѣтротъ и снѣговетъ. Ние трѣбаше отново да го укрепяваме. И започна нова работа.

На 19-и X 1917 г. се раздѣли съ нась командирътъ на 30-и Шейновски полкъ, полковникъ Живковъ Константинъ, за да получи по-горна длѣжностъ, следъ като бѣ водилъ полка цѣла година отъ победа къмъ слава. На 18-и XII сѫщата година се раздѣли съ нась и уважаваниятъ отъ всички енергиченъ командиръ на 1./8. бригада, полковникъ Азмановъ Стефанъ, понеже получи по-горна длѣжностъ. Това бѣха двама висши началници, които бѣха обичани и уважавани отъ всички. Тѣ достойно и здраво командуваха полка и бригадата на Добро-поле, бѣха винаги начало на своите части и пожънаха бойна слава.

30-и Шейновски полкъ заемаше най-изложенитѣ на неприятелския огънь пунктове отъ позицията, и даваше непрекъснато жертви. Отъ идването зи на позиция презъ м. май до края на годината, т. е. за осемъ месеци, полкътъ даде 285 убити и 1092 ранени. Това подсказваше, че на този полкъ се следваше да се даде малко почивка, за да си отдѣхне, да се потегне за нѣколко месеци, да обучи новодошли тѣ хора за попълване, и се приготви за нова борба. Но, на въпроса за смѣняването на частитѣ отъ позицията, у насъ тогава гледаха несериозно. Смѣташе се, че една частъ, за да се снеме отъ позицията, трѣбва да биде негодна вече за действие и началникътъ на такава частъ падаше въ немилостъ.

Разгледани загубитѣ на 30-и полкъ по месечно, се вижда, че убити и ранени следватъ всѣки месецъ, било че има бойове или не, т. е. жертви се даваха непрекъснато.

Това ставаше, защото на Добро-поле врагът имаше надмощие съ своя огънь и Шейновци, Родопци, Загорци и Ямболци се топъха постоянно. Ние бъхме слаби, пестехме нашите снаряди и мини, за да ги оставимъ следъ една година съ стотици хиляди негръмнати по разните депа и гари — на противника.

Нашето командуване тръбаше да направи следното: На Добро-поле да се поставятъ германски минохвъргачки съ много мини. Да се поставятъ няколко батареи за борба съ батареите на противника и далечния му тилъ. Да се поставятъ няколко батареи съ надвесна стрелба за поражение окопите на противника. Да се устрои сигуренъ подвоздъ на бойни припаси съ камиони, а не съ волски кола. Следъ това да се почне една системна борба, като се устроятъ огневи нападения и се добие надмощие надъ противника. Да се започне разрушение на важните пунктове, наблюдателници, минохвъргачки, картечни гнездца, депа за бойни припаси, батареи, нови окопи и препятствия на противника, та по този начинъ да се почувствува нашата мощь. Тамъ, където това бъде направено, противникът се боеше и не ни закачаше. Ако бъеше сторено и на Добро-поле, нито офансивата щъше да успее, нито духътъ у войниците щъше да отпадне.

При такава тежка обстановка, дойде зимата, представа за която може да има само този, който е прекаралъ въ окопи на 1800 метра височина, всръдъ ужасите на природните стихии. Снежна покривка обви масивите на Добро-поле и нови изпитания се наложиха на защитниците. Продоволствието на 1./8. бригада бъде отдалено и обозите на полковете тръбаше да ходятъ далеко назадъ, за да получаватъ оскаждни припаси. Кола, коне и хора се движеха постоянно. Ротите пращаха цели взводове да носятъ отъ 4—5 км. назадъ, хлебъ, продукти, патрони, бомби, гранати, мини, инструменти, и разни материали по укрепяването на позицията. И нашите хора, безропотно, мълчаливо носяха войнишкото бреме, което е и славно и тежко.

Даждбата отдавна бъеше намалена и храната недостатъчна. За тия високи планини и усилена работа и борба съ студа, 600 грама хлебъ бъеше далеко недостатъчно. Войниците биваха постоянно недояли и скоро огладнѣваха. При трудната работа организъмътъ се изтощаваше, войниците отслабнаха и заболяванията се увеличиха. Така, през есента 1917 г., Шейновскиятъ полкъ има 465 души заболели и изпратени назадъ на лечение въ разни болници и лазарети. Презъ зимата тия заболявания се увеличиха. Облъклото бъеше винаги недостатъчно и, поради усилената работа по позицията, се късаше бързо. Често войниците по позицията ходеха съ скъсанни ботуши или цървули, краката имъ бъха

мокри и изтиваха. При такива условия, и дума не може да става за запазване на хората. А студоветъ и снъговетъ дойдоха, забушуваха съ стихийна сила и взеха много жерти.

Месецъ декемврий 1917 г. бѣ едва поносимъ. Въ окопитъ положението бѣ най-тежко. Тамъ не можеше да се пали огънь Това ни застави да горимъ дървени въглища назадъ въ гората, откѫдeto се разнасяха на гръбъ по окопитъ. На малко мангаче, нѣколко въгленчета, служеха да затоплятъ ржетъ на часовитъ, които бѣха най-много изложени на ударитъ на противника, всѣкидневнитъ жертви бѣха предимно отъ тѣхъ. А Добро поле не мина безъ жертви нито единъ день, презъ всичкото време отъ 18 месеци, презъ които 30-и полкъ бѣше на позиция тамъ. Особено на нѣколко пункта отъ позицията — *Сипкавата, Скалистата, Канаритъ* и пр. войниците постъпваха на постъ съ боязънъ, че не ще се върнатъ живи, понеже бѣха силно изложени. И затова бойците уважаваха, обичаха и почитаха сърдечно всички свои началници, които ги посещаваха въ окопитъ — свещеното място за защита на родината, мястото за върно и честно изпълнение на клятвата и дълга.

При това, почнаха да валятъ нови силни снъгове, да духатъ студени вѣтрове и бури и положението на бойците се влоши твърде много. Окопитъ, ходоветъ и всички изкопи и низини, се напълниха съ снъгъ. На мяста ротитъ съкратиха нѣкои наблюдателни постове. *Сипкавата* и *Скалистата* височини бѣха изложени и изолирани денемъ. Само нощемъ се ходѣше тамъ съ рисъкъ на живота. Денемъ работа по окопитъ бѣ невъзможна. Щомъ бурята престане, групи излизаха и почваха да изравяватъ затрупаните си другари, зарити подслони, окопи и ходове. На следната вечеръ новъ вѣтъръ отново затрупваше това, което бѣ изрivenо и пакъ почваше нова работа. И това продължи цѣли месеци. И, при всички грижи, трудъ и енергия отъ страна на всички, загубитъ си следваха съ едно упорито постоянство, най-вече на Добро-поле при 30-и Шейновски полкъ.

Тамъ, кѫдeto бѣше низко, отъ виелиците се бѣха наструпали голѣми прѣспи снъгъ, които на мяста достигнаха 5—8 метра дълбочина. Презъ такива прѣспи на нѣкои мяста войниците пробиха тунели и се движеха по тѣхъ. Сѫщото бѣха направили и при входовете на подслоните. Тунелите имаха голѣми преимущества. По тѣхъ се минаваше скрито, въ тѣхъ не духаше вѣтъръ, не се засипваха лесно и се поддържаха по-добре. Нѣкои голѣми прѣспи, пресъчени, приличаха на снѣжни планини. При това, снъгътъ, при всѣки новъ валежъ, се трупаше и задаваше страхъ на всички.

Една нощъ, стихията дойде ненадейно и грабна 150 жертви отъ храбрите Шейновци. На 6-и и 7-и януари 1918 г. забушува нечуванъ дотогава ураганъ, придруженъ съ вие-

лица и при студъ 30 и повече градуса. Споредъ разказа на мнозина, които сѫ били на *Котата*, студътъ дошълъ бързо и почти внезапно. Вѣтъръ безподобенъ виелъ въ гората като истинска хала. Дърветата свирѣли зловещо. Снѣгътъ билъ изобиленъ. За нѣколко минути всички окопи, ходове и подслони били затрупани. Часовитъ, изненадани отъ страшната буря, били сѫщо затрупани. Нѣкои отъ тѣхъ се приютили въ малките подслончета, гдето намѣрили бѣла смърть. Други бѣха изровени отъ другаритъ си следъ нѣколко дни.

Първата ноќь бурята прекъсна всички съобщения съ окопитъ. Нѣкои войници се опитали да отидатъ на помощь на часовитъ, но по пътя били грабнати отъ бурята и тамъ намѣрили смъртъта си. Други, само докато отидатъ на 30—40 крачки до съседенъ подслонъ за важна работа, пристигатъ тамъ съ измрѣзали краища. Хора, които сѫ излизали презъ тази ужасна ноќь вънъ отъ подслонитъ, описватъ студа и виелицата като такава хала, че просто човѣкъ не можалъ да направи нито крачка напредъ. Силниятъ вѣтъръ повалялъ, снѣгътъ билъ сухъ и плѣзгавъ, студътъ задушавалъ, вкочанясалъ и крака и рѣце и кожата, а по лицето шибалъ като камшикъ и устата се сковавали.

Следъ затрупването на подслонитъ и тѣхнитъ входове и, следъ безуспѣшнитъ опити да се даде помощъ на часовитъ въ окопитъ, къмъ полуноќь всѣко движение по позицията спира, хората се затварятъ въ своитъ дупки подъ земята и се оставятъ на милостъта на сѫдбата. А тази сѫдба за мнозина се оказа твърде безмилостна.

На сутринта всички хора на Добро-поле бѣха покрити и затрупани съ дебели прѣспи и окованы като въ крепость. Въ затрупанитъ подслони, дето живѣеха много хора, нѣма случаи на задушване, понеже навреме се даде помощъ. Освенъ това снѣгътъ служилъ и за почистване на въздуха. Само единъ възводъ е билъ почти задушенъ, но навреме се притекли на помощъ съседнитъ хора и войниците бѣха извадени полумъртви и спасени.

Батареитъ, картечницитъ, минохвѣргачкитъ и други постройки по позицията бѣха сѫщо затрупани. Бурята бушува силно два дни. На третия денъ започна спасителна работа по изравяне на затрупанитъ. Спасителнитъ команди работѣха при твърде лоши и тежки условия. Студътъ бѣше непоносимъ. Вѣтърътъ още духаше. Термометъръ показаше 18—20° подъ нулата. При тия плачевни обстоятелства, се извѣршиха много подвизи. Близки и сродници на затрупанитъ войници, бѣрзаха да се притекатъ на помощъ, работѣха непрекъснато да ги спасятъ, като сами се излагаха на опасностъ. Много трогателни сцени тогава се разиграха на това *Добро-поле*, което съвсемъ не бѣше добро, а напротивъ — място, кѫдето храбритъ Шейновци се топѣха непрекъснато.

Характерен е случаятъ съ единъ грамотенъ и буденъ войникъ отъ 9./30. рота, който билъ затрупанъ съ снъгъ, дебелъ, четири метра, на Сипкавата височина, южния и склонъ, и останалъ въ малката си дупка съ единъ хлѣбъ, 150 патрони и 1 кгр. вжгища, съ часовникъ съ светещъ цифреникъ. Разбралъ, че скоро не ще бѫде спасенъ, той си разпредѣлилъ хлѣба и вжгищата да му стигнатъ за седемъ дни, докогато предполагалъ да бѫде изровенъ. Денемъ спѣлъ, а нощемъ бодърствуvalъ. За да си отвори дупка за въздухъ, грѣмналъ 100 патрона, безъ да успѣе. Другарите му не чули неговите гърмежи. Снъгътъ се указалъ хигроскопиченъ и погльщалъ газовете. Този войникъ въ продължение на три дни и толкова нощи не билъ задушенъ въ малката си дупка. На четвъртата нощ той биле изровенъ и спасенъ. Отъ хлѣбътъ половината стоялъ, а отъ вжгищата ималъ запасъ още $\frac{1}{2}$ кгр.

Този случай ясно рисува значението на спокойствието и съобразителността за успѣшът изходъ отъ каквото и да било положение. Спокойниятъ и разуменъ боецъ, никога не изгубва присѫтствието на духа, при каквото трудни и безизходни положения да се намира. Той винаги ще намѣри честния и достоенъ начинъ, за да изпълни своя дѣлгъ най-разумно, най-добре, съ пълна вѣра въ своя успѣхъ.

Една част отъ затрупаните хора въ окопите бѣха изрити следъ два—три дни. Други — на четвъртия и петия денъ. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха задушени. Много войници пострадаха отъ измрѣзване. За тия три дни на неизмѣрими изпитания и страдания, 30-и Шейновски полкъ даде 13 души умрѣли отъ студъ и съ измрѣзнали краища 137 души. Тия последнитѣ се изпратиха по болниците и лазаретите. Въ сѫщото това време 10-и Родопски полкъ имаше само 11 души леко измрѣзнали, понеже участъкътъ имъ бѣ по-низъкъ и по-запазенъ.

За всички тия тежки събития се донесе въ дивизията, а германскиятъ офицеръ за сврѣзка при Щаба на бригадата, направи обстойенъ докладъ въ Щаба на 61-и германски корпусъ. Оттамъ се изпрати единъ германски майоръ да провѣри и докладва. На 10-и януари 1918 г. азъ, като началникъ на Щаба на 1./8. бригада, придружихъ този пратеникъ и съ двама офицери отъ Щаба на бригадата обиколихме цѣлата позиция. Видѣхме покъртителни сцени: окъсани хора, обути съ тѣнки цѣрвили, носѣха на грѣбъ разни товари. Прегледахме и облѣкло, и обуща, и храна, и всичко. Имаше хора безъ фланели, безъ кужухчета, безъ вълнени чорапи или навуща, съ извехтѣли и изтѣнѣли шинели, съ куртки, станали на парцали, съ панталони въ сѫщото положение, даже безъ ботуши. На единъ войникъ половината му кракъ се подаваше отъ ботуша навънъ. И това бѣше на

Добро-поле, на 1,800 м. височина, срѣдъ най-силната и лютата зима. Хората бѣха брадясили, немити, непочистени отъ дълго време. Отслабнали отъ непосилната борба и слаба храна, тѣ приличаха на привидения. Войниците носѣха дѣрва отъ два км. Други носѣха съ торби дѣрвени вжгища, изцапани — сжински вжгищици. Въ подслоните бѣше мизерно. Хората лежаха на влажната студена земя, почти безъ легла. Окопите бѣха затрупани. Движенето ставаше върху снѣга и то предимно нощемъ.

Посетихме и лазарета на полка. Тамъ измръзналите войници разказваха преживѣните тегла и изпитания. Мнозина страдаха неизмѣримо. На нѣкои бѣха окапали месата. Всички понасяха, обаче, стоически мѣките си. Това очуди германския майоръ. „Чудесенъ елементъ за война имате ми казваше той, не съмъ виждалъ никѫде другаде така тѣрпеливо да се понасятъ толкова голѣми изпитания“. Следъ нѣколко дни се разреши да се увеличи хлѣбътъ на хората отъ позицията съ 100 грама на денъ, да се дава при голѣмъ студъ чай и денемъ и се изпратиха 150 одеала за болните въ лазарета.

Студовете и снѣжните бури нанесоха тежки рани. Обаче, и офицери и войници — всички се бѣха примирили съ тежката си участь. Тѣ знаеха много добре, че така бива на война, че така е било на Шипка, при Одринъ, Булаиръ, Чаталджа и тѣрпеливо понасяха голѣмите лишения, страдания и тегла. Когато питахме войниците отъ какво иматъ нужда — тѣ молѣха само да имъ се увеличи хлѣба, ако може, да имъ се даде по-здраво облѣкло и ботуши или цѣрвули. . .

Колко скромни бѣха тия герои и колко велики души се криеха подъ тия окъсанни дрехи! . .

Глава II

Въ надвечерието на борбата.

Пролѣтъта 1918 год.

Месецъ януари 1918 г. премина въ борба съ стихии, съ студа, съ снѣга съ вѣтъра. Презъ м. февруари сѫщата борба продължи. Виелици следваха отвреме навреме и отегчаваха твърде много положението на Добро-поле. Месецъ мартъ настъпи, безъ да промѣни положението. Студовете продължаваха, както и презъ февруари. Снѣгъ валѣ на нѣколко пъти и бури и виелици бушуваха съ голѣма сила. Противникътъ започна да се проявява и стрелбата почна да се усиства. Въпрѣки неблагоприятното време — снѣгъ и виелици, на Добро-поле бойната дейностъ се оживи и отъ дветѣ

стри и най-вече презъ днитѣ, когато времето позволяваше това.

Суровата зима съ своите страхови, най-после отмина, като остави дълбоки следи, както върху позицията, тъй и върху хората, добитъка и върху цѣлата служба. Много хора и добитъкъ пострадаха. Лазаретите и болниците се напълниха съ болни, ранени и измръзнали. Землените работи се разрушиха. Изкопите станаха безформени трапове. При това снѣгътъ стоеше още по позицията. Почнаха дъждове. Снѣгътъ започна да се топи. Вода почна да залива всички низки и изкопани места. Водата влизаше въ всички постройки, просмукаше се презъ стените на закритията и ги рушеше. Въ много подслони бѣ невъзможно да се живѣе. Много хора спѣха на студена и влажна земя и лесно заболяваха. Нѣмаше дѣски за нарове и за обшивка. Пижишата бѣха ужасно кални. Слаби галерии се бѣха срутли. Имаше подслони пълни съ вода. А хората бѣха съ скъсани обуща. Всички началници при обиколките си виждаха навсѣккде само мизерия.

Липсата на дѣски ни накара да построимъ презъ зимата дѣскорѣвница въ долината на р. Градешница. Презъ м. априлъ тя бѣ готова и почна да произвежда дѣски. Обаче, голѣма част отъ тѣхъ послужиха за направа на щабове, канцеларии, за мобилировка на сѫщите, а другата се употреби за направа на грамаденъ театъръ на 30-и полкъ въ поднозието на в. Конусъ. Той погълна маса срѣдства и трудъ, които биха били по-полезни, ако бѣха употребени на позицията. А окопътъ, подслонътъ, галерията на бойците — позицията, изобщо, бѣ най-важното. Тамъ стояха скромни борци, които знаеха само задължения. За тия борци и защитници на родината, за тия изоставени български чеда, малко грижи се полагаха тогава. А тамъ бѣше ахилесовата пета въ от branата на позицията. На Добро-поле, кѫдето условията бѣха най-тежки, мизерни и непоносими, трѣбаше да се насочатъ всички усилия и срѣдства, да се създадатъ добри условия на бойците за борба съ врага. Само тогава можеше да се запази и духъ, и дисциплина, и воля за борба у хората.

Началникътъ въ случая играе важна роля. Той е пълновластенъ разпоредителъ на всички срѣдства. Отъ него зависи, чрезъ правилно разпределение на тия срѣдства, да създаде условия за възторженъ духъ у своите хора, или да унищожи и убие, и духъ и желание за борба у тѣхъ.

Краятъ на зимата и началото на пролѣтъта се използваха, за да се устроятъ разни курсове и школи за обучение. При полковете се формира и по една позиционна картечна рота съ специаленъ щатъ и волски обозъ. Формира се и по единъ гранатохвъргаченъ взводъ. Презъ

м. априлъ бойната дейност се засили. Тя бѣ еднообразна. Стреляше противникътъ, стреляхме и ние.

Презъ м. май настѫпи пролѣтъта. Тя възроди всичко живо по низките мѣста за новъ животъ, а на Добро-поле — за нова работа, нови усилия и борби. Отъ 31 дни — 14 бѣха добри и 17 промѣнливи. Дейностъта бѣше най-разнообразна. Нощемъ рѣдка стрелба, а денемъ обстрѣлване на разни пунктове отъ позицията. На 5-и май съ № 1460 отъ 61 корпусъ се заповѣда повишена бойна готовност по 2-а дивизия. Очакваше се въ скоро време нападение по нашата позиция. То, обаче, не стана. Сега вече се знаеше, че сърбите сѫ готвили офансива, но не станала по липса на достатъчно срѣдства. Тя бѣ отложена за кѣмъ края на месеца. Ние следѣхме приготовленията.

Майската офансива 1918 г.

На 28-и май противникътъ откри системна силна разрушителна стрелба по издадените пунктове — *Сипкавата* и *Скалистата*. До вечеръта телената ни мрежа бѣ унищожена. Окопите разрушени. Къмъ 20 ч., следъ артилерийска подготовка, атакуващи вълни настѫпиха, но бѣха повърнати съ огънь отъ всички машини. Безпокойтеленъ огънь продължи презъ цѣлата нощъ, а ние държахме подъ огънь окопите на сърбите — изходните имъ мѣста за атака. Затова и презъ нощта и на сутринта атака не можа да се произведе. Нашата артилерия и машините ни действуваха решително.

На 29-и май започна силенъ огънь. Къмъ 10 ч. той се превърна на барабаненъ. Подъ прикритието на огневи валикъ, врагътъ настѫпи по цѣлия участъкъ на 30-и полкъ. *Сипкавата* и *Скалистата* височина паднаха. На другите мѣста врагътъ бѣ отбитъ. Заповѣда се и се организира кънтъратака. Съ масиранъ огънь отъ всички машини ние подготвихме и произведохме съ 11./30. и 12./30. рота контъратака и си взехме обратно падналите височини. Врагътъ понесе тежки загуби. Нашата позиция пострада много. Тя бѣ почти разрушена. Започна веднага нова работа. Врагътъ продължаваше да стреля силно.

На 30-и май боятъ продължи. Нѣколко опити за настѫжение къмъ *Сипкавата* и *Скалистата* бѣха осуетени въ самото имъ начало. На 31-и май се повтори сѫщото. Боятъ затихна постепенно. За четири дни, противникътъ бѣ хвърлилъ повече отъ 20,000 снаряди и около 1000 мини, машините му действуваха много добре, но пехотата му нѣмаше голѣма нападателна сила. Нашиятъ полкъ издѣржа победа надъ врага и запази позициите си. Врагътъ бѣ разстроенъ.

Частитѣ му действували разединено и духътъ имъ отпадна. Това предизвика смѣняването на генералъ Гюйома.

При съседнитѣ полкове имаше по-слаби действия. И този пътъ, както и презъ 1917 г. противникътъ бѣ насочилъ главнитѣ си усилия къмъ Доброполския масивъ — тактическиятъ ключъ на позицията. 30-и Шейновски полкъ отбраняваше този масивъ и понесе 117 души излѣзли отъ строя, отъ които 29 убити. Нашата артилерия действуваше решително. За тия смѣли действия 30-и Шейновски полкъ получи много благодарности отъ всичкитѣ си началници, включително и отъ главнокомандуващия и Н. Ц. В. Престолонаследника.

Лѣтнитѣ месеци на Добро-поле.

На 27-и май азъ приехъ командуването на 1./30. дружина. На 1-и юни дружината засе дѣсния участъкъ на полка — Сипкавата, Скалистата и Котата. Започна веднага работа по позицията. Трѣбваше отново да се копае, да се рови земята, да се къртятъ и разбиватъ скалитѣ, да се сѣче и пренася гората по върховетѣ, да се плетятъ преятствия, да се строятъ нови постройки, щабове, наблюдателници, картечни гнѣзда, галерии, пѫтища, вѫжена линия, лазарети, превързочни пунктове, складове, фурни, театри, мостове, чешми, бичкиджийници, бани и пр. Бойни действия почти нѣмаше, но стрелбата си продължаваше.

На 10-и юни се произведе щурмово нападение отъ наша страна, готвено отъ 30-и полкъ отъ дѣлго време. Участвуваха охотници, преминали курса на щурмовата школа. Командирътъ на полка, подполковникъ Людюковъ Алекси, го ръководѣше лично. *Котата* 1889.9 бѣ командно място. Въ 2 ч. 45. м. пр. пл. нашата артилерия, минохвъргачки и гранатохвъргачки откриха огънь по *Власиевата* позиция, южно отъ Котата. Нашиятъ огънь за пръвъ пътъ бѣ събранъ по единъ пунктъ и резултата бѣ чудесенъ. Щурмовитѣ групи, следъ такава подготовка, сами се хвърлиха и влѣзоха въ окопите на противника, които се оказаха празни. Врагътъ бѣ избѣгалъ — немислимо бѣ да се стои въ окопите подъ такъвъ силенъ и точенъ огънь. Противникътъ също откри огънь. Въ това време отъ Котата се подаде червенъ ракетъ, който бѣ сигналъ, че атаката е неуспѣшна и противникътъ е влѣзвълъ обратно въ окопите си. Обаче, тамъ бѣха нашитѣ войници, несвѣршили още работата си и незаловили нищо. Нашитѣ снаряди започнаха да биятъ нашитѣ хора. Паднаха и нѣколко мини. Това предизвика паника. Щурмовитѣ групи се врнаха, но дадоха убити 1 подофицеръ, 4 войници и ранени: 3 офицери, 2 додофицери и 3 войници. Ние дадохме за нѣколко минути 13 жертви. Това

голъмо нещастие се предизвика отъ този сигналъ. Командирът на полка казва, че червения ракетъ билъ даденъ отъ противника, а други твърдятъ, че самъ командирът на полка подалъ този сигналъ отъ *Kotata*, като мислилъ, че нашите не сѫ успѣли да влезатъ още въ окопите на противника.

Този боенъ опитъ ни показва, че ние не можемъ даже при достатъчно време да си устроимъ добра връзка и сигнали, че сме слаби организатори на съвместни действия, че не можемъ да използваме готовността на нашите смѣли хора, за да изпълнимъ даже едно щурмово нападение, нежели да предприемъ нѣщо по-сериозно! Много жертви, които дадохме, безъ да постигнемъ нѣщо, понижи и духа у нашите хора и униши охотата у тяхъ за подобни действия.

На 14-и юни врагът произведе щурмово нападение на нашата позиция предъ *Сръбския постъ* при самостоятелния възводъ, което бѣ отбито съ загуби за противника. На 18-и стана корекция въ заемането на позицията. Самостоятелниятъ възводъ се придава и азъ го придахъ на 4/10. рота. Съ това цѣлиятъ масивъ на *Сръбския постъ* остана въ участъка на 10-и Родопски полкъ. Дружинните участъци отъ 10-и полкъ се наименуваха „И“, „К“, а тия въ 30-и полкъ — „Л“, „М“.

Месецъ юли мина сравнително спокойно. Времето позволи да се работи по позицията. Врагът бѣ по-активенъ. Той произведе нѣколко огневи нападения. На 4-и юли една наша лека минохвъргачка се пръсна и униши двама войници. Същия денъ бѣха намѣрени позиви при нашите окопи, хвърлени отъ противника. На 5-и юли, следъ десетъ дневна почивка, 1./30. дружина зае лѣвия участъкъ на 30-и полкъ — „М“ — при *Канаритъ*. На 7-и юли бѣ отбито едно щурмово нападение на противника при *Канаритъ* и *Доброполската рѣка*. На следния денъ гъстата мъгла позволи намъ и на противника да си поправимъ телените мрежи. На 16-и юли 3./30. дружина зае участъка „Л“.

Месецъ августъ 1918 г.

Месецъ августъ премина сравнително по-оживѣно и най-вече въ приготовления и отъ дветѣ страни за предстоящия бой. Този месецъ може да се характеризира като такъвъ предъ бура, съ данни за приготовленията на противника за решителната борба и съ слаби мѣрки отъ наша страна за предстоящия голъмъ бой. Огневи нападения следваха денъ следъ денъ и бойни припаси се харчеха и отъ дветѣ страни.

На 1-и августъ въ полунощ врагът произведе голъмо щурмово нападение въ участъка на 1./30. дружина отъ *Ка-*

нарите до Несторовата скала, безъ артилерийска подготвка. Щурмовите вълни дойдоха до нашите телени мрежи и почнаха да хвърлятъ бомби. Нашите картечници откриха веднага огънь. Постовете се нахвърлиха съ бомби и пущеченъ огънь. Позицията пламна. Почна силна борба на близки разстояния. Хората отъ бойната част влезоха въ окопите и съ дружни усилия, подпомогнати отъ огъня на нашите картечници, минохвъргачки, гранатохвъргачки, успѣха да отбиятъ и разпръснатъ противника. Боятъ продължи единъ часъ и се свърши съ пълна победа за насъ. Врагът освѣтляваше позицията и презъ цѣлата ноќь тя имаше феериченъ видъ отъ многото ракети. Интересно е, че отъ наша страна, въ участъка на 1./30. дружина, нѣмаше никакви жертви — единъ много рѣдъкъ случай.

На 1-и августъ вечеръта предадохъ лѣвия участъкъ „М“ на 2./30. дружина. 1./30. дружина остана въ полкова поддържка две седмици при в. Пионеръ. На 2-и августъ Щабътъ на 1./8. бригада съобщи, че Щабътъ на 2-а дивизия ималъ сведения, какво срещу лѣвия флангъ на 4-а дивизия отъ нѣколко дни движението на камиони и обози е необикновено. На 5-и августъ отъ бригадата се съобщи, че наблюдалите отъ 4-а дивизия единодушно донасятъ, какво южно отъ Ероветъ, особено около Грунище, се забелязва не бивало досега движение на товарни и пътнически автомобили, коли, 4 и 6 впрегнати коли за бойни припаси, ракли и товарни коне. На 12-и августъ Щабътъ на 1./8. бригада съобщи, че същия ден между 5 и 6 ч. е забелязана отъ Драгоманци за Костурианъ пехотна колона съ дължина около 800 метра и близо до Костурианъ се изгубила.

На 15-и августъ вечеръта 1./30. дружина засе участъка „Л“, като смѣни 3./30. дружина, която остана въ полкова поддържка. Същия ден една срѣдна наша минохвъргачка на Томовата височина се пръсна при стрелбата. Следъ нѣколко дни тя бѣ замѣнена съ друга машина.

На 21-и августъ нашъ български вайникъ отъ 2-и Искърски полкъ, избѣгалъ отъ пленъ, разказвалъ, че като пленникъ работилъ по разширение пътя Острово - Каймакчаланъ. По същия пътъ минали камиони и носили бойни припаси къмъ Каймакчаланъ. Същиятъ чулъ да се говори, че сѫ дошли две дивизии: една гръцка и една французска, които отивали къмъ Добро-поле.

На 23-и августъ нашъ аеропланъ въ въздушенъ бой бѣ сваленъ и падна при 12/16. батарея задъ Стояновата височина. Пилотът остана здравъ, а апарата се повреди.

На 26-и августъ отъ 1./8. бригада се съобщи, че по показанията на бѣглеци, въ края на м. августъ се очаква нападение на Добро-поле. Същия този денъ временниятъ командиръ на 2./30. дружина, капитанъ Митовъ донесе: „Ми-

налата нощ отъ неприятелската позиция, непосрѣдствено източно отъ Симеоновия пунктъ, се чуваше шумъ отъ желяза, приличенъ на шума, който се слуша при стоварване на релси. Командирътъ на съседната Ямболска дружина ми извести, че също миналата нощ, тѣ пакъ слушали отъ най-близкия неприятелски тилъ, по дефилето на Доброполската рѣка, цвилене и тропотъ на коне и много кола. На 27-и августъ 1918 г. по заповѣдь отъ 2-а дивизия отъ 18 ч. същия денъ бригадата се постави въ повищена бойна готовност. На 29-и августъ отъ 1./8. бригада се съобщи, че по донесение отъ източната артилерийска група, въ последно време, предъ лвия участъкъ на 2-а дивизия и дясната на 3-а дивизия, се забелязва оживление къмъ страната на врага, отъ което би могло да се заключи, че се приготвлява атака срещу Добро-поле и източно отъ него. Командирътъ на 30-и полкъ е сложилъ върху това последно важно съобщение следната резолюция: „*Опер. За пътя и батареите знаят. Предъ позицията на полка нищо ново не се забелязва.*“ При това тия сведения не се пращаха на дружинитѣ и сега ги намирамъ въ оперативнитѣ дѣла.

На 29-и августъ Щабътъ на 1./8. бригада съобщи, че безжичната станция на срѣбърския Щабъ на действуващата армия е премѣстена отъ Воденъ въ Трезина въ свръзка съ предстоящи действия. Поради повишената бойна готовност прибра се разхода, засили се подвоза на бойни припаси. Нашите картечници отъ Гръцкия постъ се прибраха на Стоянновата височна, а на Гръцкия постъ се поставиха три германски картечници отъ 220-о герм. картечно отдѣление.

На 30-и августъ войници отъ 3./30. дружина хвърлиха презъ кумния на подслона на Щаба на дружината бомба, която експлодира и рани по-тежко командира на дружината, майоръ Станчевъ Боянъ и по-леко — адютанта подпоручикъ Апостоловъ. Първиятъ излѣзе отъ строя и не се върна, а адютантътъ дойде следъ нѣколко дни. Предполагаха, че тази бомба бѣ насочена срещу капитанъ Абаджиевъ, който дотогава замѣтваше командира на дружината и отъ когото войниците се оплакваха. Този печаленъ случай показваше, че въ тази част имаше нѣщо гнило, което не се отстрани.

Така протекоха въ постоянна борба последнитѣ месеци отъ лвято презъ 1918 г. Врагътъ се готвѣше трескаво за големия бой. Ние ровѣхме земята. А позицията не бѣше още укрепена и не бѣ работена въ дѣлбочича. Ние бѣхме въ неизгодно положение, а само две седмици ни дѣлѣха отъ денътъ на последното изпитание . . .

Г л а в а III

Обстановката на боя.

Изходно положение.

Голъмият бой на Добро-поле на 14-и и 15-и септемврий 1918 г. се разви въ участъка отъ Димова- поляна до в. Соколъ на Змеица — на единъ фронтъ около 20 км. Той се заемаше въ източната си половина до р. Доброполска изкл. отъ 2/3 п. бригада (32-и и 29-и полкове), а въ западната си половина — отъ 1./8. бригада (10-и и 30-и полкове). 2/3. бригада влизаше въ състава на 3-а Балканска дивизия, а 1./8. бригада — въ състава на 2-а Тракийска-дивизия.

Пехотните полкове имаха по три дружини съ по 4 роти и по 4 картечни роти въ полкъ. Участъкътъ на 1./8. бригада се разделяше на два полкови, а тия последните по на два дружинни участъци, които се наричаха за по-кратко отъ западъ къмъ изтокъ — „И“, „К“, „Л“, „М“.

Въ 2./3. бригада дружинните участъци носеха названия „А“, „Б“, „С“, „Д“.

Щабоветъ на дружините се намираха въ първата линия. Щабътъ на 10-и полкъ на в. Родопецъ, тоя на 30-и полкъ на в. Пионеръ, на 29-и полкъ на Кравица. Щабътъ на 1./8. бригада при Моминъ-гробъ, на 2./3. п. бригада на бригадната височина. Щабътъ на 2-а дивизия въ мънастиря при с. Мелница, а тоя на 3-а дивизия — при с. Алчаръ.

Съ № 12973 отъ 26-и V 1918 г. командирътъ на 1./8. бригада представя на командира на 2-а дивизия сведение за окопния съставъ. Споредъ него въ 10-и полкъ има всичко 62 офицери, 7 канд. офицери, 375 подофицери и 2,247 бойци. Въ тия числа влизатъ и отпускарите — 6 офицери и 160 бойци. Въ 30-и полкъ има всичко 64 офицери, 8 канд. офицери, 296 подофицери и 2,166 бойци. Въ тяхъ влизатъ отпускари и 6 офицери и 155 бойци.

Съ № 14418 отъ 4-и VIII 1918 г. командирътъ на бригадата донася, че въ бригадата има инородци: Въ 10-и п. п. — 434 турци, 54 албанци, 59 гърци, 20 евреи, 24 сърбомани, — всичко инородци 591. Въ 30-и полкъ — 525 турци, 38 албанци, 64 гърци, 14 евреи и 4 сърбомани — всичко 645 инородци. Горните данни не се измениха почти до началото на офансивата. При това недостига отъ офицери и подофицери нещо откъде да се попълни.

Единъ важенъ фактъ стана въ 10-и Родопски полкъ. Въ надвечерието на бойоветъ на Добро-поле, бъха извикани въ гр. Кюстендилъ командирътъ на полка, адютанта, единъ дружиненъ командиръ и 10 души ротни и взводни командири съ една сборна рота отъ 200 подофицери и вой-

ници — най-храбрите и добритѣ отъ полка, за да посрещнатъ Баварския кралъ, който ще става шефъ на сѫщия полкъ. Всички тия 18 офицери и 200 войници, 15% отъ състава на полка, отсѫтствуваха въ време на действията и не взеха участие въ бойовете на 14-и и 15-и септемврий.

При това, два дни преди атаката, ние пуснахме по 6 офицери и по 160 войници отъ двата полка въ домашенъ отпускъ. Или въ деня на атаката липсваха по наша вина — въ 10-и полкъ 19 офицери и 360 войници, а въ 30-и полкъ 6 офицери и 160 войници. Въ ротата останаха по 70—80 души да бранятъ окопи по 800—1000 метра.

Разходътъ бѣше много голямъ. Частитѣ и безъ това бѣха много отслабнали. Пълнитѣ роти и дружини бѣха изчезнали, а работата увеличена, задачитѣ по-трудни. Както казва и ген. Руссовъ, отъ частитѣ е вземалъ хора всѣкой, който е искалъ. Имаше стотици забравени хора. И наистина, командирътъ на дивизията съкрати една часть отъ разхода. Но, много такъвъ остана докрай на войната, защото бѣ необходимъ за продоволствена и интенданцска служба.

Полковетѣ имаха косачи, преносвачи на съно, овчари, пазачи на слабия добитъкъ, мандраджии, за изземване храни, пазачи на ливади, райони, охрана по гаритѣ, приджаващи вагонитѣ хора, за да не се краде изпращеното и колко други! Ако полковетѣ не взеха грижи сами да се хранятъ, катастрофата щѣше по-рано да дойде. Имаше и разходъ по подготовката на частитѣ. Изпратенитѣ въ далечни курсове и школи не можаха да се върнатъ. Голъма часть отъ разхода бѣше заповѣданъ и бѣ необходимъ. Командирътъ на 61-и крѣпостъ, генералъ Суренъ, не можеше да се начуди — какъ рота отъ 250 човѣка да има само 70—80 бойци и какъ е възможно съ толкова малко хора да се охранява и отбранява участъкъ отъ 800—1000 м.

Нуждата отъ специалисти въ тила погълна по-интелигентнитѣ сили отъ състава на полковетѣ. При една инспекция отъ страна на бригадния командиръ, войниците го запитаха: „Господинъ полковникъ, кѫде сѫ другите, тукъ сме останали само овчарите и колибарите.“

82

Нашата задача.

Съгласно последната оперативна заповѣдь по 2-а дивизия отъ 8-и IX 1918 г., задачата на 1./8. бригада бѣ: бригадата съ приданитѣ къмъ нея части — да укрепява и отбранява участъка отъ Родопската скала (изкл.) до коритото на Доброполска река включено. Оперативни заповѣди по 1./8. бригада и по 10-и и 30 и полкъ нѣма издадени възъ

основа п. 14-и отъ опер. зап. по 2-а дивизия № 67 и забележката поставена върху опер. заповѣдь по 2-а дивизия № 68.

Тази задача на бригадата не бѣ дадена специално за последния бой на Добро-поле. При това, тя не е ясна и опредѣлена. Въ заповѣдта по дивизията се казва, че дивизията ще продължи укрепяването и отбраната на досегашните си позиции. Значи, най-важната идея бѣ — да продължаваме да се укрепяваме и, въ случай на бой, да отбраняваме позицията. Какъ, обаче, ще се отбранява, кѫде ще бѫдатъ насочени нашите главни усилия, где ще бѫдатъ насочени и употребени резервите, какъ ще се отбранява дълбочината на позицията, где ще бѫде охранителната позиция, где ще бѫде линията на главната съпротива, кои ще бѫдатъ резерви и тилни позиции, кои райони ще заемемъ въ случай на голѣми усилия отстрана на противника и, изобщо, какъ ще се маневрира, не се казва. Наистина, въ опер. заповѣдь по 2-а дивизия № 66 отъ 11-и августъ се излагатъ принципите на дълбоко укрепяване, като се опредѣлятъ и бойни пояси, но не се говори за отбраната на самата позиция, а за укрепяването ѝ. Впрочемъ, тази заповѣдь бѣ издадена възъ основа на окръжното на Главнокомандуващия № 10307 отъ 24. VI 1918 г.

На участъците на бригадите въ оперативната заповѣдь не се даваха зони за отбрана, а чисто и просто линия отъ първата линия окопи. Значи — основната мисъль е била: Да се запази дадената първа линия отъ нашата позиция, като се употребятъ срѣдствата, които се даватъ на съответната част. Никакъвъ районъ въ дълбочина, никакво обозначение на преградни, тилни, междинни и на втори и трети позиции. Охранителна позиция също нѣмаше. И произлизаше това, че ние трѣбаше да съберемъ всичките си срѣдства и усилия, на първата и единствена позиция, тамъ да посрещнемъ неприятелската артилерийска и ми на бомбардировка, тамъ да дочакаме неговите атакуващи вълни, на същото място да употребимъ нашиятъ резерви и изобщо на това място да започнемъ и решимъ боя. Така и стана.

По отношение на характера, който трѣбаше да носи нашата отбрана, това бѣ ясно и категорично — упорна отбрана докрай. Това се повтаряше отъ всички началници и се знаеше отъ всички.

Въ заключение — основната ни грѣшка още въ даване на задачата бѣ тази, че всичко трѣбаше да се реши само и изключително на първата линия окопи, безъ да се разчита на усилия вънъ отъ тази линия. Частитѣ, както ще видимъ, изпълниха тази воля на началника, като се пожертвуваха, обаче, това не можа да наложи нашата воля на противника и ние не можахме да го победимъ.

Бойните участъци.

Добро-поле се сочеше отъ дълго време като място, където се очаква неприятелско нападение въ голъмъ масшабъ. Тукъ отъ една и половина година бѣ най-оживеното и опасно място отъ цѣлия ни Юженъ фронтъ. Този участъкъ бѣ добилъ отъ дълго време една голъма важност, едно значение, което се оценяваше отъ всички щабове.

Като сравнимъ, обаче, участъка на нашата позиция при *Добро-поле*, съ тия на нашите съседи, ще видимъ, че той бѣ заетъ също така слабо, както и другите маловажни участъци, гдето не се очакваше нападение и гдето бойната дейност бѣше слаба. Въ 2-а дивизия 3./2. бригада имаше участъкъ 7 кlm., срѣдната 1./2. бригада — 8 кlm., и лѣвата 1./8. бригада — най-важната — 9 кlm. Общиятъ боенъ участъкъ на 1./8 и 2./3. бригади, гдето стана и пробива, бѣше 22 кlm. Отъ тѣхъ 9 кlm. бѣха на 1./8. бригада, а 13 кlm. на 2./3. бригада. Въ същото това време, въ долината на Вардара, при Дойранъ, 1./9. бригада отбраняваше само $3\frac{1}{2}$ кlm. На кота 1248, гдето отъ една година нѣмаше голъми действия, 1./1. бригада отбраняваше 4 кlm.

Въ полковитъ участъци същата аномалия. Най-маловажниятъ участъкъ на 10 и полкъ — *Змейца* и *Руйчетата* е дълъгъ 4300 м., а този на 30-и полкъ — 4700 метра. Влѣво 29-и и 32-и полкове имаха по 6 и 7 кlm. участъци. По какви съображения се оставиха тия храбри български полкове да отбраняватъ толкова голъми участъци на решителния пунктъ отъ нашата позиция? Кои принципи тогава ржководѣха нашето и германското командуване? Трѣбваше ли да се остави тая аномалия и защо не се поправи? Какъ може на решителния пунктъ да се отбранява единъ полкови участъкъ отъ 5—7 кlm. съ три дружини съ намаленъ съставъ?

Ако сравнимъ дружинните участъци, ще се натъкнемъ на още по-печални факти. Така, участъкъ *Соколъ И* бѣ най-западния, най-безопасния, а бѣше най-късъ — 1700 м. Участъкъ *К* имаше 2600 м. и бѣ правилно заетъ. Също участъкъ *Л* — *Котата* бѣ правилно заетъ и имаше 2000 метра. Но участъкъ *М* — *Канаритъ* бѣ 2700 метра — неестествено голъмъ и невъзможенъ за отбрана при нашите условия тогава. Тамъ дружината имаше три роти и половина въ бойна частъ.

И тѣй на Добро-поле ние заемахме нашиятъ бойни участъци съвръшено произволно, безъ никаква тактическа оценка, безъ никакви съображения за предстоящъ бой, безъ да правимъ разлика между важенъ и маловаженъ участъкъ. И тѣй нашиятъ бойни участъци на Добро-поле бѣха една недомислица, една аномалия, която не се отстрани, никто се по-

прави, и която създава въ нашата отбрана условия благоприятни за нашите противници.

Собствени сили.

2-а дивизия имаше три пехотни бригади въ бойна част, на позиция, които заемаха отъ западъ къмъ изтокъ: 3./2. бригада *дъсенъ* участъкъ, следъ нея 1./2. бригада *сръденъ* и най-после 1./8. бригада *лъвъ* участъкъ. И трите бригади имаха по два полка пехота съ по три дружини въ полкъ, като и двата полка отъ всъка бригада бѣха на позиция въ бойна част. Всичко въ дивизията имаше 18 дружини, 3 пионерни роти, 204 картечници, 151 гранатохвъргачки, 45 минохвъргачки, 74 ордия — на единъ участъкъ отъ 24—25 кlm. Съседната 2./3. бригада имаше фронтъ 13 кlm.

Нашите сили бѣха недостатъчни за големия бой. Изглежда, че нашите и германски щабове не върваха, че ще има сериозенъ бой на Добро-поле, че да е нужно ново прегрупирване на силите.

Мѣстностъ.

Мѣстностъта е планинска и силно пресъчена, съ много препятствия за настъпващъ противникъ и даваше известни удобства на отбраната. Лабиринтъ отъ върхове, седловини, урви, скали, гребени, хребети, поляни, долове, гори, блато-тресавище, безъ пътища, тя помага на отбранявящия да се спира на малкътъ закрития, да открива огънь и задържа противника, като отстъпва крачка по крачка.

Доброполскиятъ масивъ господствува надъ околните височини. Той обхваща височините *Срѣбърна пость*, *Томовата*, *Котата*, *Канаритъ*, *Стояновата* и *Шейновецъ*. Като обратни височини сѫ *Сипкавата* и *Скалистата*. Срѣдъ него е *Доброполското блато* — тресавище, непроходимо презъ цѣлата година. Високата част на масива е гола, обрасла съ трева и служи за пасище, поради което е наречено „Добро-поле“. Склоновете сѫ обрасли съ гора. Главниятъ гребенъ минава презъ *Соколъ*, *Добро-поле*, *Кравица*, *Козякъ* и е част отъ *Нидже-планина*.

Най-високъ връхъ е *Котата* 1889.9 или както обикновено я наричахме „*Котата*“. Сипкавата височина е отъ вулканически произходъ съ мека бѣла почва. Сърбитъ я наричатъ *Бѣла-земя*. Скалистата е цѣлъ каменистъ блокъ съ стрѣменъ хълбокъ отъ изтокъ. *Томовата* е между *Котата* и *Срѣбърната пость*. Този последния е единъ голѣмъ контърфорсъ на *Котата*. Почвата му е удобна за копане. И голѣма грѣшка бѣ гдето не го укрепихме добре.

Канаритъ съ източенъ контъръ-форсъ на Котата. Стояновата височина е на 1800 метра северно отъ Котата и е удобна за втора или главна позиция. Шейновецъ се намира на същата линия, а предъ него е Гръцкия постъ. Почвата имъ е удобна за укрепяване. Да споменемъ и нѣкои пунктове, които ще се срѣщаатъ: Несторова скала — източно отъ Канаритъ. Узунова-канара — на 500 м. северно отъ Котата. Симеоновия-пунктъ — южната частъ отъ Канаритъ. Шейновски-ридъ — хребета, който свързва Котата съ Стояновата. Раклитъ — място западно отъ Стояновата въ гората. Сърбитъ наричатъ: Сипкавата—Бѣла-земя, Скалистата—Трапецъ; Котата—в. Добро-поле; Несторовата-скала — Тещерански-камъкъ; Източната седловина на Котата — Куртина; Стояновата — Шарниера; Шейновския-ридъ — Пограниченъ гребенъ; Канаритъ — Северна-котка; Симеоновия пунктъ — Южна-котка.

Доброполското блато — едно сериозно препятствие, се намираше задъ гърба на първата позиция. Неговото присъствие подсказваше, че линията Кравица—Шейновецъ—Стояновата трѣбаше да биде укрепена като линия на главната съпрѣтива, за да се падне блатото предъ нея, като препятствие за противника, а не за насъ. Тогава първата ни линия щѣше да биде само охранителка и позицията ни щѣше да има дѣлбочина.

Изобщо мясточността бѣше удобна отчасти за отбрана, а трудна за движението на резерви и за маневриране.

Избраната позиция.

Позицията на 1./8. бригада не съответствува на състава на частите, които трѣбаше да я отбраняватъ. Роти съ 70—80 бойци трѣбаше да отбраняватъ участъци отъ 800—1000 метра.

Наблюдателни пунктове имахме много добри. Върховетъ Соколь и Котата се издигаха като кули и оттамъ виждахме тилътъ на противника и цѣлата му позиция. Огнево действие можахме да развиемъ предимно съ оръжия за близъкъ бой — пушки, картечници, бомби, минохвъргачки, гранатохвъргачки. Артилерийскиятъ огънь бѣше слабъ. Здрава свръзка съ съседите нѣмаше. Пресъчената мястност прѣчеше на обзора. Между дружините и полковете връзките бѣха слаби.

Мѣста за упорни пунктове имаше доста, но не бѣха използвани и организирани добре. Такива бѣха Срѣбърския постъ, Стояновата, Канаритъ, Шейновецъ, Гръцкия-постъ, Котата и др. Никакъ не бѣха укрепени Стояновата и Шейновецъ, които се указаха отъ решително значение за отбраната на цѣлата позиция. Котата и Томовата, ако и не на-

пълно укрепени, изиграха ролята на упорни пунктове и засъдържаха дълго време противника. Фланговете на позицията не бяха запазени отъ изненади. Презъ време на боя и двата фланга бяха обходени. Позицията даваше възможност да се маневрира, но движението беше трудно. Сипкавата и Скалистата бяха откъснати и изолирани съвсемъ.

Участъкът „М“ бъ откъснатъ отъ другите участъци и тила, безъ да може да биде подкрепенъ въ случай на нужда, поради Доброполското блато задъ него.

Изобщо нашата позиция на Добро поле представяше една тънка линия, безъ дълбочина и съ големи недостатъци, които не се отстраниха и които станаха причина тя да падне въ късно време.

Време.

Време за работа по позицията имаше само презъ лятото. Сръдно полковете разполагаха съ по три—четири месеци. Но, тръбва да си признаемъ, че това ценно време не се използва добре. Много трудъ отиде за второстепенни и не-нуждни цели, а малко за позицията. Много време остана неизползвано. За същото време можеше да се построи и втора и трета позиция, но нѣмаше кой да нареди това. Времето си течеше, противникът се готовеше за големия бой, а ние се занимавахме съ много лишни и ненуждни работи.

Като сезонъ, септемврийските дни бяха добри, топли и ясни. Не бѣше скоро валъло и земята бѣше суха. На 14-и IX, когато въ 8 ч. почна бомбардировката, денът бѣше чудесенъ. Атмосферата бѣше тиха и спокойна, като никога. Никаква облачностъ. Време отлично за наблюдение. И природата помагаше на нашите противници. По-после позицията се задими и покри съ пушекъ, димъ и прахъ, които прѣчеха на нашите батареи да наблюдаватъ. Горенето на тревата, на храстите и гората, придаваше нѣщо зловещо на картината на боя. Следниятъ день, 15-и септемврий, бѣше като предния — задименъ, запущенъ.

Противникъ.

Споредъ французския полковникъ *Люфоръ*, на 11-и юлий 1918 г. билъ смѣненъ генералъ Гюйома съ генералъ Франше д'Епре. Първиятъ съставилъ планъ за офансива, но генералъ д'Епре съставилъ другъ. На сръбската група армии на генералъ *Миличъ* се възложили операциите, като му се дали и две французски дивизии — 122-а и 17-а колониална, които да извършатъ самия пробивъ въ участъка *Добро поле—Петрикъ*, а следъ това, сръбските дивизии да продължатъ разширението на успѣха и преследването. Атаката тръб-

вало да стане по правилата, както се атакува укрепена позиция: кратка и силна артилерийска подготовка, щурмъ на пехотата подъ защитата на много гъста артилерийска преграда, очистване на заетия теренъ. Следъ това съ много-бройни леки колони, снабдени съ планинска артилерия, да се преминатъ гребенитъ, като унищожаватъ евентуалния отпоръ. Колонитъ да действуватъ паралелно една на друга, здраво свързани помежду си, за да могатъ взаимно да си помогнатъ, като при това се поддържатъ отъ тила съ голъма маневрена част въ главното направление и действие.

Този планъ билъ представенъ и следъ колебания удобренъ. Английското правителство не искало да се предприеме офансира, надъвайки се при новия кабинетъ на г. *Малиновъ* въ България, да отдъли последната отъ Четворния съюзъ. На 3-и VIII военниятъ съветъ решилъ да се произведе офансираната. На 10-и IX *Клемансо* съобщилъ на генералъ д'Епре, че въ споразумение съ Британското правителство, получилъ съгласието и на Италиянското правителство и, поради това го упълномощава да започне операцията, когато намери за необходимо. Генералъ д'Епре решилъ да започне атаката на 14-и IX.

Нашитъ противници съ разполагали съ 28 дивизии всичко — около 620,000 души. За решителните действия на Добро-поле съ били опредѣлени шестте сръбски дивизии, 122-а и 17-а кол. французска дивизии и една конна дивизия, т. е. осем пехотни и една конна дивизии. Сръбската I армия се състоеше отъ Дринската, Дунавската и Моравската дивизии. Сръбската II армия — отъ Шумадийската, Тимошката, Югославянската и една конна дивизия. Къмъ нея бѣха придадени 122-а и 17-а колониална дивизии. Сръбската I армия бѣ насочена на фронта *Лешница*, в. *Соколъ* вкл. срещу 1./2. и 3./2. бъл. бригади — Дунавската и Дринската дивизии въ първа линия, а Моравската дивизия отзадъ въ резервъ, срещу участъка на 1./2. бълг. бригада, гдето е било насочено главното усилие.

Сръбската II армия съ две французски дивизии и конна дивизия съ били насочени въ участъка отъ в. *Соколъ* изкл. до в. *Петерникъ* вкл. срещу масива Добро-поле и съседните му височини, т. е. срещу българските 1./8. и 2./3. бригади, на единъ фронтъ около 18 км. Въ бойна част отъ западъ къмъ изтокъ 122-а дивизия отъ в. *Соколъ* изкл. до *Канаритъ* (Северна-котка) вкл. съ центъръ на усилията си по посока на в. Добро-поле (Котата 1889.9). 17-а колониална дивизия — отъ *Канаритъ* изкл. до в. *Петерникъ* вкл. източно отъ нея — Шумадийската дивизия. Задъ 122-а дивизия — Югославянската дивизия, а задъ 17-а кол. дивизия — Тимошката. Участъкъ за атака: на 122-а дивизия — 45

км. на 17-а кол. дивизия — 6·5 км, на Шумадийската дивизия 6·5 км. по въздушна линия.

Главните усилия на противника бъха насочени по масива Добро-поле. Срещу него бъ и армейският резерв и масата тежка артилерия на армията, както и минните разрушителни сръдства. Артилерията на противника бъ събрана от целия юженъ фронтъ. Тамъ бъха събрани всички оръдия отъ дивизията въ бойна часть и въ резервъ, армейските артилерийски групи, както и тия на главното командуване. Тукъ съ били събрани и отъ други участъци свободни батареи, както и тия, които заеха гръцките дивизии. Всичко южните противници бъха съсръдоточили срещу Добро-поле 642 оръдия, $\frac{1}{3}$ отъ които тежки. Всички тъ събраха огъня си по Добро-поле. Това можеше да стане, понеже масивът бъ изаденъ напрелъ и образуващо дъга, която се бие отъ три посоки — изтокъ, югъ и западъ. За да се маскиратъ неговите батареи, много отъ тяхъ съ били поставени до старите батареи, за да не бъдатъ бързо открити.

По този начинъ генералъ д'Епре, успѣ да съсръдоточи и организира срещу Добро-поле една маса, която бѣше достатъчна да изврши пробива, и следъ това да продължи движението си напредъ за достигане поставечитъ ѹ задачи.

Изненади.

Атаката на Добро-поле не бѣше изненада за насъ. Приготовленията на противника бъха явни. Че се готови атака, знаехме отъ дезертьори и отъ бюлетините и съобщенията. Само размѣрътъ на тази атака бѣ изненада за насъ. Също така изненада за насъ бъха и колосалните сръдства на противника. Противникътъ успѣ да заблуди нашето и германското командуване за мястото на решителната атака и ние държахме резервите си на западъ къмъ р. Черна, вместо задъ Добро-поле. При артилерийската подготовка, нашето командуване се заблуди отъ демонстрациите предъ 1./2. бригада и прехвърли малкото си резерви западно отъ Добро-поле. Атаката на Добро-поле бѣше пълна изненада за него. За насъ, защитниците на позицията, изненада бъха новите сръдства за борба на противника — тежки мини 100 кгр. 240 mm. мортири, огнепръскачки и многото аерополани.

Ние изненадахме противника на първата линия съ скрити картечници, бомби, мини, пущенъ огънь и контъратаки, а на втората линия и преградната позиция съ непрѣка стрелба отъ картечниците и съ една легендарна защита на нѣколко пункта отъ нашата позиция.

Решение и планъ.

На Добро-поле нѣмаме правилно решение. Отъ документите, които сѫ ни оставени, не може да се установи, какъ тогава нашите началници сѫ анализирали обстановката какво е било тѣхното решение. А щомъ нѣмаме правилно дадена задача — оперативна идея, щомъ нѣма и правилно решение — маневрена идея, то не може да има и планъ за действие.

Като потърсимъ плана за действие на Добро-поле, при всичкото ни старание, не можемъ да го намѣримъ, поради това, че у насъ тогава нѣмаше практика началникътъ самъ да написва общия планъ за действие и затова нашите действия не само на Добро-поле, но изобщо презъ последните войни, иматъ откъслеченъ характеръ и понѣкога сѫ лишени отъ идейностъ.

Нашата единствена позиция.

На Добро-поле ние нѣмаме нито охранителна, нито съпротивителна позиция. Всичко бѣше окопа въ първа линия — войнишката позиция, построена, кѫдето частите бѣха достигнали презъ 1916 г. Тогава се мислѣше, че понеже българинътъ не е подготвенъ за отстѫпателни действия, ако падне първата линия, и да има отзадъ други такива, нашите войници не ще се спратъ на тѣхъ. Значи, трѣбаше да се работи само на първата линия и тя да стане непревземаема(!). Други казаха, че на противника не бива да даваме ни педя земя, че трѣбва да пазимъ всѣки камъкъ отъ нашата позиция, да уремъ на нея, но да не я отсѫжпимъ. Тия схващания се налагаха отъ началниците, и последиците бѣха, че ние работихме само на първата позиция при най-несгодни условия давахме постоянно жертви, и убивахме духътъ на защитниците. Често пѫти войниците отъ дългия боенъ опитъ, правилно схващаха положението и виждаха, че вършимъ много лишни работи, а необходимото оставяме на заденъ планъ.

А бѣше крайно нуждно да се построи нова позиция, отзадъ на линията на Голѣмъ-Козякъ—Любеница, кѫдето можеше да се работи свободно. Първата ни единствена позиция правѣше много чулки и завои и съ това бѣше дѣлга. При нова позиция тази линия можеше да се съкрати. Първата ни позиция бѣше удобна за наблюдение, разузнаване и охрана. Тя трѣбаше да си остане *охранителна позиция*. А трѣбаше да се намѣри място и се построи, поне съ окопи и телена мрежа, втора позиция — на главната съ-

протива. По липса на такава позиция, частите не можаха да се спрат и отстъплението не можа да се ограничи.

Нашата артилерия.

Нашата артилерия на Добро-поле преживѣ нѣколко кризи, които се отразиха главно на нейната мощност и и командуване. Нѣколко батареи смѣниха, други вдигнаха въ надвечерието на борбата, безъ да ги замѣнятъ съ други, а командниятъ персоналъ смѣняваха постоянно, за да дойдемъ до положението, че въ денътъ ни решителния бой, нашата артилерия да е по-слаба отъ всѣки другъ путь и по-зле организирана и командувана, отколкото бѣ по-рано.

Източната артилерийска група отъ 2-а дивизия имаше 30 оръдия, раздѣлена на две подгрупи — доброполска съ 20 оръдия и шкодова съ 10 оръдия. По калибъръ имахме: 5 оръдия 7·5 см. полски, 8 ор. 7·5 см. Шкодови, 8 ор. 105 см. полски гаубици, 1 ор. 10·5 см. дѣлгобойно, 4 ор. 12 см. гаубични, и 4 ор. 15 см. гаубични.

По липса на достатъчно оръдия, ние искахме преграденъ огънь и отъ 15 см. гаубици. Въ никой отъ участъците на нашия юженъ фронтъ проблемата на артилерийската защита на позицията не бѣ поставена на така невъзможна основа за разрешение, както въ участъка на Добро-поле. Въ участъка на дветѣ наши бригади 1./8. и 2./3., кѫдето се нахоеудара, ние имахме всичко 47 оръдия за отбрана на единъ фронтъ отъ 22 км., отъ които 9 оръдия тежки и 38 за преграденъ огънь. Въ това време при 2./5 бригада, при Гевели, имаше 74 оръдия. Въ участъка отъ Кожухъ до Вардара — 200 оръдия стояха въ сравнително бездействие. При 1./9. бригада при Дойранъ имаше на 3500 м. фронтъ 59 оръдия, като се изпратиха по-после и нови такива.

На Добро-поле липсвала удобни пътища за маневриране. Тукъ бѣ немислимо въ самия процесъ на боя да се усили артилерията. Нѣколко дни преди атаката, едно дѣлгобойно оръдие, изпратено отъ 61-и корпусъ, бѣ обстреляно по пътя и се обърна на единъ завой. Ако това можеше да се случи при заришие, можемъ да си представимъ картината на движението всрѣдъ нервната тревога на единъ бой!

Артилерийски резерви не сме имали и нѣмахме презъ време на боя. Планински оръдия имахме съвсемъ малко. Дветѣ бригади имаха всичко 9 планински оръдия. И самотия оръдия, следъ падането на позицията, можаха да следватъ пехотата и сподѣлятъ съ нея тежката ѝ сѫдба.

Презъ м. май 1918 г. предвидѣ готвената офансива, бѣха изпратени въ участъка на 1./8. бригада 8 германски оръдия, полски гаубици Тѣ даваха основенъ преграденъ

огънъ предъ *Скалистата, Сипкавата и Канаритъ*. Съ точния си огънъ тъ спомогнаха да се отбие нападението. Тия две батареи и още една българска полска, бъха вдигнати къмъ края на м. августъ отъ Добро-поле и изпратени дружаде. Всички началници молѣха да не се вдигатъ тия 12 ордия отъ Добро-поле. Даже и командирътъ на 1./8. бригада е ходилъ при генералъ *Славчевъ* въ щ. д. А. да моли да останатъ, но нищо не помогнало. Полето на тия батареи се разпредѣли между другите батареи, но съ това отслабна нашиятъ преграденъ огънъ.

Организацията на артилерийската отбрана съ тия сили, съ които разполагахме, не издържа критика. На Добро-поле нѣмахме истинско управление на артилерията, която по-отдѣлно действуващо енергично, но не бѣше обединена и групирана, а разпрѣсната въ два бригадни участъци на 1./8. и 2./3. бригади. Вмѣсто да дѣржимъ ордията си събрани, ние ги прѣснахме, за да ги загубимъ изъ рѣцетъ си презъ време на самия бой. По този начинъ организацията на артилерията ни се постави на основи, които, по неизбѣжностъ въ процеса на боя, ще се доразвиятъ въ единъ организационенъ хаосъ, при който трѣбваше да се изостави всяка надежда за управление на огъня.

Вмѣсто две подгрупи, поради пресѣчената мѣстностъ, ордията се групираха въ три подгрупи: подгрупа въ долината на р. *Лешница* съ 11 ордия, подгрупа по платото *Хлѣбаръ, Малича, Вѣтерникъ* съ 11 ордия и шкодова подгрупа на *Зжберишъ* съ 8 план. ордия. Източната група бѣ подчинена на началника на артилерията въ дивизията.

Началникътъ на източната група нѣмаше свой наблюдателенъ пунктъ и се настанилъ, както и началникътъ на подгрупата, въ наблюдателницата на командира на 1./8. бригада на *Моминъ-гробъ*, откѫдeto нищо почти не се виждаше. Защо се допусна тази аномалия, не знаемъ, още повече че сѫщата група и подгрупа бѣха на Добро-поле отъ дълго време. Свръзки съ батареите не можеше да има при тази пресѣчена мѣстностъ, и при такова разпрѣсване на самитъ батареи на 20 кlm. фронтъ.

Запасни позиции за нашите батареи почти нѣмаше. Само 1./6. и дветѣ шкодови батареи имаха такива, а за другите още не бѣха готови. Началникътъ на шкодовата подгрупа имаше добъръ наблюдателенъ и команденъ пунктъ на *Продановата височина*. Той, обаче, бѣше съвсемъ отдалеченъ отъ своя началникъ на групата.

Бригаденъ артилерийски резервъ нѣмаше. Въ случая по-добре щѣше да бѫде, ако цѣлата шкодова подгрупа бѣше въ рѣцетъ на началника на групата, близо до в. *Пионеръ* и съ нея да може да маневрира по разните пунктове на позицията. Нашата слабостъ въ артилерия ставаше по-опасна,

като се има предвидъ липсата на артилерия въ съседния участъкъ на 2/3. бригада. Тамъ на фронть отъ 13 км. имаше само 16 леки оръдия. Вместо да очакваме помощъ оттамъ, ние тръбаше да имъ помагаме съ нашата слаба артилерия. Отъ участъка на 1./2. бригада вдъбно също не можехме да очакваме помощъ, поради конфигурацията на мястността.

Бойни припаси батареите имаха — за полска и пленинска артилерия по 1,000 на оръдие и за гаубичната — по 800 на оръдие. Всичко 31,000 снаряди. А само въ участъка на 1./8. бригада — 21,400 снаряди. Споредъ изчисленията на полковникъ Славчевъ, противникътъ на 14-и и 15-и септември е хвърлилъ повече отъ 600,000 снаряди само въ участъка на 1./8. бригада. А като вземемъ предвидъ, че една частъ отъ снарядите бъдат повредена въ самия бой, друга развалена отъ дълго пазене въ нишите, а частъ неупотребена по разни причини, ще видимъ, че при боятъ на Добро-поле ние не можахме да разчитаме на повече отъ 12—15,000 снаряди отъ нашите оръдия. Следователно, ние бъхме най-малко 30 пъти по-слаби въ артилерия отъ противника. И така, основитѣ, на които се базираше артилерийската ни дейностъ въ участъка на бригадата, нищо добро не обещаваше. И важниятъ изводъ отъ това бедствено положение на нѣщата на Добро-поле бѣ — да не се очакватъ и да не се възлагатъ големи надежди на артилерията въ предстоящия бой.

Разузнаване.

Нашето непосрѣдствено наблюдение позволяващо да разузнаваме непосрѣдствено предъ насъ. Въ щабовете се събираха доста ценни сведения, систематизираха се и се издаваха бюлетини. Отъ много източници ние знаехме какво става къмъ противника. Ще цитирамъ само нѣкои отъ последнитѣ сведения:

На 13-и VII Щабътъ на 2-а дивизия съобщи, че по сведения отъ Ш. Д. А. тръбва да се очаква едно настъпление отъ противника предъ фронта на дивизията отъ Търнава до Добро-поле.

На 1-и VIII отъ 61-и корпусъ се предупреждаваше, че къмъ противника се забелязватъ признаки на готовящо се нападение.

На 3-и августъ 2-а дивизия съобщи, за движение на много камиони по шосето Будимирци—Скочивиръ.

На 17-и августъ същиятъ съобщи, че Ш. Д. А. по сведения отъ Швейцария — Съглашението готови скорошно нападение на Македонския фронтъ.

На 20-и августъ 1./8. бригада съобщи, че нашъ войникъ, избѣгалъ отъ пленъ, чулъ да се говори, че сѫ дошли две дивизии—една гръцка и една французска, които отивали къмъ Добро-поле.

На 25-и VIII дивизията съобщи, че по сведения на бѣгълци, въ края на м. августъ се очаква нападение срещу Добро-поле.

На 27-и VIII Щабътъ на 2-а дивизия съобщи, че безжичната станция на сръбския Щ. Д. А. е премъстена отъ Воденъ въ Трезина, въ връзка съ нападателни действия.

На 28-и VIII дивизията съобщи, какво преди десетина дни се говорило между сръбските войници, че ще бѫде предприето нападение, че се готовили нови батареи задъ фронта на Дринската дивизия.

На 28-и VIII. дивизията съобщи, че по донесение отъ източната артилерийска група, въ последно време предъ лѣвия участъкъ на дивизията и дясната на 3-a дивизия се забелязва оживление къмъ страната на врага, отъ което би могло да се заключи, че се приготвлява атака срещу Добро-поле и източно отъ него.

На 1-и септемврий Щабътъ на действуващата армия съ бюлетинъ № 55 излага общото положение и въ заключение казва:

„На Македонския фронтъ се намираме въ надвечерието на една по-голѣма активност отъ страна на противника, главно въ разположението на срѣбитѣ. Дали тази активност ще се изрази само въ частични нападения за вземане на битоло Добро-поле—Вѣтерникъ, или ще се изрази въ единъ пробивъ, който ще има за обектъ Прилепъ, ще покаже бѫдещето, а именно кѫде ще бѫдатъ вкарани французските резерви“.

На 29-и VIII се предаде сърбинъ и Щаба на 2-а дивизия съобщи, че той казалъ, какво между сръбските войници се говорило, че ще има нападение. Такова щѣли да предприематъ Югославянската, Тимошката и Шумадийската дивизии (срещу Добро-поле). Дунавската дивизия (срещу 1./2. бригада) щѣла да предприеме само демонстративни действия. Щѣла да пристигне тежка артилерия.

Заврънали се отъ пленъ наши подофицери казаха, че срѣбитѣ имъ казвали, че готовѣли офансива, и, ако тоя пѣтъ не успѣятъ, щѣли вече да се предадатъ съ артилерията си. Въ Солунъ имало голѣмо движение и пр.

На 6-и септемврий 2-а дивизия съобщи, че споредъ добититѣ сведения, врагътъ готовъ голѣмо нападение предъ фронта на дивизията.

На 7-и септемврий се съобщи, че предали се сърби петь души на Димова-поляна, разправяха, че предъ фронта на 1./3. бригада срѣбитѣ били смѣнени съ чернокожи, а сѫща-

та вечеръ щѣли да бѫдатъ смѣнени предъ 2./3. бригада. На 8-и септемврий новъ стилъ, щѣли да предприематъ атака на Петерникъ и Димова-поляна.

На 9-и септемврий Щабътъ на 2-а дивизия съобщи, че признатиетъ на силно неприятелско нападение предъ нашия фронтъ се увеличаватъ. Предстоятъ ни силни бойове.

При всичките тия сведения, ние останахме безпечни. Щабътъ на действуващата армия съ бюлетина си № 55 отъ 1-и IX не прави правилна и ясна преценка на положението. Той е много дълъгъ. Заключението не дава опредѣленъ и установенъ изводъ за предстоящия решителенъ бой на Балканитѣ. Всичко е догатки. На два пункта се предполагатъ решителни сражения — Хума и Добро-поле. При Хума ние се заблудихме и струпахме резервите си северно отъ 5-а дивизия. За Добро-поле бюлетина чертае две предположения: или че противникътъ ще заеме билото Добро-поле—Вѣтерникъ, за да поправи несгодното си положение, или че ще пробие фронта, за да заеме гр. Прилепъ. И въ дветѣ си предположения Щ. Д. А. се излъга и заблуди. Нашите противници избраха за обектъ гара Градско, за да пресъктътъ съобщенията на групата армии фонъ Шолцъ, и съ това ни принудятъ да капитулираме. А отъ Добро-поле за Градско се минава по хребета Козякъ—Трибъръ. Тия именно намѣрения на противника не можаха да бѫдатъ открыти.

Оттукъ заключението, че нашето разузнаване действуваше доста правилно и добитите данни за противника бѣха задоволителни и достатѣчни, но у насъ липсваше тактически и стратегически анализъ на тия важни сведения, за да направимъ правилно и логично заключение, отъ което да се вижда где противникътъ ще насочи главните си усилия и съ каква цель, отъ което заключение да извадимъ правилно решение за необходимите контра-мѣрки отъ наша страна за осуетяване намѣренията му, ако действуваме пасивно; или, за вземане инициативата въ свои рѣце, ако действуваме активно, и подгответъ решителенъ контрѣ-ударъ въ участъкъ, който най-бързо ще ни заведе въ Солунъ, или ще принуди врагътъ да капитулира.

Резерви.

Трите бригади отъ дивизията бѣха на позиция. Нѣмаше друга бригада въ резервъ. Нѣмаше такива и въ корпусенъ резервъ. И затова се прибѣгна къмъ формиране на дивизионни резерви, като се взеха по една дружина отъ полковете, които бѣха на позиция — една аномалия, която сега не може и да се помисли. Сѫщото направиха и бригадите. Тѣ взеха отъ сѫщите полкове, които бѣха на позиция, по

1—2 роти за бригадни поддържки. По този начинъ полковетъ останаха съ по-малко роти за полкова поддържка.

При такова оскъдно състояние на нашите резерви, тъ тръбаше поне да бждатъ правилно разположени, за да задоволятъ нуждите на боя, поне на първо време. Но, понеже щабоветъ не бъха определили посоката на големия предстоящъ бой, и резервите бъха неправилно разположени. Както видяхме щабътъ на действуващата армия нъмаше определено становище по този въпросъ. Същото виждаме и въ по-долните щабове. Никой не се спираше на посоката *Добро-поле — Кавадарци* — долината на *Вардар*. Щабътъ на 11-а армия и на 61-и корпусъ съмътхаха долината на Източна Черна — Дръново за най-важна. Щабътъ на 2-а дивизия считаше всичките си бригадни участъци за еднакво важни и очакваше ударъ срещу 1./2. бригада — центърътъ на дивизията, или 1./8. бригада.

Евентуалния ударъ срещу 1./8. бригада също различно се оценяваше отъ разните началници Корпусътъ и бригадата държаха на в. Соколъ като най-важенъ. Дивизията — левия флангъ. 30-и полкъ — Котата 1889.9.

Въ участъка на съседната 2./3. бригада положението бъше също. И тамъ липсваха резерви, а най-вече по най-важната посока *Кравица — Козякъ — Триборъ*. Въ 3-а дивизия нъмаше резерви.

Основната идея въ случая бъше много проста и ясна: Всички сили отъ двете страни на Доброполския масивъ тръбва да се групиратъ къмъ този същия масивъ и източно отъ него. Или по-конкретно — 3-а дивизия да събере резервите си задъ 2./3. бригада, а 2-а дивизия да групира резервите си задъ 1./8. бригада на Добро-поле.

При това, самата планинска и пресъчена местност пръвчеше на движението на резервите Следователно, и това налагаше тъ да бждатъ събрани на най-важното и опасно място — Доброполския масивъ. Войските бъха изморени и духътъ отпадналъ и, като ги разкарваме презъ време на боя на десетки километри, съвършено ще се изтощатъ и ще станатъ негодни за бой, и рискувахме още по пътя да ги загубимъ, или ако ги доведемъ на бойното поле, тъ да бждатъ полугодни за бой. Въ оперативната заповедъ по дивизията не се казва где се намиратъ дивизионните резерви, какво назначение иматъ, какви частни задачи имъ се възлагатъ, по кои посоки ще действуватъ, кои райони ще тръбва да проучатъ и пр.

Въ бригадите се повтаря същото нъщо. 1./8. бригада имаше три пехотни роти въ бригадна поддържка, взети отъ двета полка. Тъ не бъха на едно място, а пръснати на в. Пионеръ, р. Градешница, при дъскоръзницата, а една сръдна и една лека минохвъргачки стояха на в. Стоянова, безъ

мини. Както ще видимъ, презъ време на самиятъ бой, съ изключение на германските картечници, бригадните поддръжки не взеха участие въ боя.

Полковите поддръжки и на 10-и и 30-и полкове бѣха също така разпръснати и не можеха да се употребятъ като организационна бойна единица, която да изпълни дадена бойна задача. Нѣкои роти заеха позиция, а контъратака никѫде не се произведе съ тѣхъ.

И тъй: *Нашиятъ резерви бѣха малко и неправилно разположени, безъ огледъ на предстоящите чужди на големия бой. Щабътъ на армията и корпусътъ държаха малкото си резерви много назадъ къмъ р. Черна, далечъ отъ мястото, кѫдето ще се разиграе решителния бой. Щабоветъ на 2-а и 3-а дивизии правѣха същите грѣшки и по този начинъ задъ дветѣ наши 1./8. и 2./3. бригади, кѫдето стана пребивътъ, пространството задъ участъците имъ бѣше празнно и нѣмаше никакви части, които да могатъ да ограничатъ неприятелския успѣхъ на 15-и септемврий, следъ заемането на първата позиция. Щабоветъ на бригадите направиха същото, както и дивизийтъ и корпуса — неправилно разположиха своите слаби резерви отъ по нѣколко роти — разпръснато и, по-големата част отъ тѣхъ не можа да вземе участие въ боя. По този начинъ въ решителния денъ, на решителния пунктъ, ние се намѣрихме съ недостатъчни сили, резервите ни разпръснати, неорганизирани, и това стана причина що противникътъ да разбие нашиятъ сили по части, да завладѣе чашата позиция, да разшири успѣха си, и да предприеме преследване, безъ да можемъ да го спремъ или ограничимъ.*

Охрана и маскировка.

Охраната бѣше бойна. Ротитъ бѣха въ най-близъкъ контактъ съ противника. На мяста 30—40 крачки ни дѣлѣха. Денемъ часови наблюдаваха отъ опредѣлени пунктове, презъ дупки на стоманени щитове. Нощемъ наблюдалите постове се увеличаваха, охраната се усилваше и се поставяха секрети предъ линията на окопите на опредѣлени мяста. При картечниците стоеше постоянно часовий, наблюдаваше непрекъснато презъ щита, готовъ всѣки моментъ да открие огънь. Също така се охраняваха и другите машини. За по-викване се употребяваха разни сигнали. Опъваха обикновено тель и връзваха хлопка, тенекия, звънецъ, гилза или чаша отъ шрапнелъ и пр. и съ дръпване на тельта се даваше условния сигналъ.

За въздушна охрана частите отъ първата линия наблюдаваха съ часови и при появяване на аероплани, донасяше се по телефона въ Щаба на дружината и полка. Тамъ спе-

циално поставени картечници посрещаха, ако е низко, хвърчилото. По-назадъ имаше противоаеропланни батареи — главно около щабовете, болниците и складовете.

За газова охрана имаше газово наблюдение във всичка рота; при дружината имаше газовъ подофицеръ, а при Щаба на полка — газовъ офицеръ. Войницитѣ бѣха обучени за действие съ поставени маски и бѣха прекарали по нѣколко упражнения за запазване отъ газово нападение. При почивките газовите офицери провѣряваха маските.

Маскировка на позицията нѣмаше. Нашите окопи и тия на противника се виждаха много добре. Ходоветъ се виждаха сѫщо, особено тия на преднитѣ склонове. Отъ въздушно наблюдение не можеше да се прикриятъ. Противникътъ имаше подробни аеропланни снимки на нашата позиция, на които се виждаха всички подробности. Такава карта видѣхъ следъ боя. На нея имаше много кръгчета — наши полски трапези, които врагътъ бѣ взелъ за картечни бетонирани гнѣзда и се бѣ заблудилъ. Тѣ бѣха въ случаия единъ видъ лъжливи фортификационни постройки. Входоветъ въ галериитѣ и подслонитѣ покриваха и много отъ тѣхъ не бѣха открити отъ врага.

Частите въ гората се прикриваха и маскираха добре. Дърветата край пѫтищата се пазеха за сѫщата цель. На много места покриваха жилищата и складовете съ дървени улеи, наредени като керемиди. Тѣ бѣха много практични и запазваха отъ дъждъ и добре маскираха постройките, особено тия по-назадъ.

Огневи планъ.

Огневи планъ въ сегашния смисълъ нѣмахме на Доброполе. Преди всичко липсваше основна идея, която, като ржководно начало, да обедини всички огневи срѣдства.

Въ оперативната заповѣдъ по 2-а дивизия № 63 се уреждаха въпросите по готовността на разните машини, наблюдението, бдителността, връзките да бѫдатъ сигурни, началниците да се опознаятъ, артилерията да изпълнява и заповѣдите на бригадните и полкови командири и пр. Въ опер. заповѣдъ № 65 отъ 8-и VIII се даваха указания за готовността на преградния огънь. Съ предписания № 52619 отъ 2-и IX и № 52864 отъ 6-и IX началникътъ на 2-а дивизия даваше дълги указания какъ да се действува преди атаката, при подготовката на атаката, щомъ почне атаката, да има свръзка, по свой починъ да се открива преграденъ огънь при нужда, при поискване на преграденъ огънь всичката артилерия безъ изключение да открива такъвъ и пр.

Всички тия наставления бъха отъ общъ характеръ и се намираха въ уставите.

Нашата артилерия остана разпръсната на голъмъ фронтъ, безъ никаква свръзка между подгрупите и батареите, отдѣлени едни отъ други съ голъми планински масиви и дълбоки долове; половината продължаваше да стои въ чуждъ бригаденъ и дивизионенъ участъкъ; командуването на артилерията и пехотата безъ наблюдение, безъ връзки, безъ строго опредѣлено място и функции; подвозът и нуждата за маневриране безъ коне и пижища... Самиятъ Шабъ на дивизията и на артилерийската ни има наблюдателенъ пунктъ. Артилерийските началници бъха нови и незапознати съ положението. Боятъ ги свари въ периода на проучванията. По този начинъ не можа да се промъни създаденото съ отъ дълго време положение на огневия планъ и, когато започна боятъ, ние бяхме неготови за сериозни действия.

Една друга идейна грѣшка въ нашия огневи планъ бѣше обстоятелството, че ние теоретически и на конкретна почва, поставяхме проблемата на преградния огънь въ основата на организацията на артилерийската ни дейност. Споредъ теорията едно скоростречно орждие, за да действува съ преграденъ огънь до степень на решителна отбрана, трѣбва да извади отъ строя 50% отъ движущата се цель предъ битата зона. За това трѣбва на всѣко орждие да се даде преградна зона отъ 22 метра широчина по фронта. Фронтътъ на 1/8. бригада само бѣ на 9000 метра. За преграденъ огънь бѣха нуждни, прочее, 430 орждия. Ние имахме само 30 орждия, отъ които само 21 за преграденъ огънь, които, ако взематъ участие въ боя, ще дадатъ най-много 2% загуби за противника. При общъ преграденъ огънь, обаче, въ участъка на 1/8. бригада ще действуватъ само 13 орждия, стреляше се съ граната, а не съ шрапнель, а и противникътъ на мяста бѣше толкова близко до насъ, че той ще се движи въ мъртва зона. По този начинъ действителниятъ процентъ ще бѫде по-малъкъ отъ 0,5%.

За преграденъ огънь бѣше нуждно грамадно количество снаряди, съ каквito ние не разполагахме. Така, при 15 изстrela въ минута, за 25 минути преграденъ огънь за нашите орждия бѣха нуждни 9000 снаряди, на обща тежестъ 90,000 кгр. Видѣхме съ колко снаряди и съ какви превозни средства разполагахме. Липсата на пижища допълня картината. При това тази прескъпа система имаше и единъ технически недостатъкъ — кратковременностъ на целите. Най-малкото невнимание, най-невинното опуштење отъ страна на бойците, и цѣлата система, всичките надежди, пропадаха безвъзвратно, преградниятъ огънь ставаше безпредметенъ. Ако, споредъ теорията, можемъ да се надѣваме на 1—2%

Резултатът, конкретните условия на място, време и съседи на Добро-поле, решително недопускаха и най-малката надежда и аргументи във полза на преградния огънь. Ние бяхме всръдъ гори, планински чуки, стръмни долища и на мяста отвесни спусъци — най-трудната по разнообразието си мястност за действие съ артилерията. Горението на запалката искаше дълги и трудни за всички отдълени случаи изчисления и сметки. Доброполската позиция исключаваше шаблонното автоматическо действие на артилерията. На нея не тръбваше да се поставятъ невъзможни задачи. Въ стремлението си да ги изпълни, тя ще остане по-долу и от малкия резултатъ, който би могла да даде при разумно действие съ нея.

Преградниятъ огънь намалява силно възможността за маневриране съ батареите и оръдията, приковава батареите къмъ мястата имъ и убива всяка възможност за гъвкаво и пъргаво движение и управление на групите. Огромна и сложна машина, преградния огънь иска държането въ точна и пълна изправност големата организация — автоматъ, съгласно изработените планове, схеми и пр. Най-малкото мръдване на оръдието или батареята, целиятъ планъ-организация тръбва да се мяни, изправя.

Автоматичността на нашия артилерийски огънь беше неговото и добро и лошо качество. Всръдъ лабиринта на планините, безъ зрително поле, безъ възможност за бързи и леки връзки, при силно намалена възможност за маневриране, държането на оръдията въ ръце беше една първо-степенна необходимост. Едничкото това, дори широко съображение, при малкото оръдия, които имахме, не тръбваше да допусне и за мигъ автоматичност по отбраната на Добро-поле.

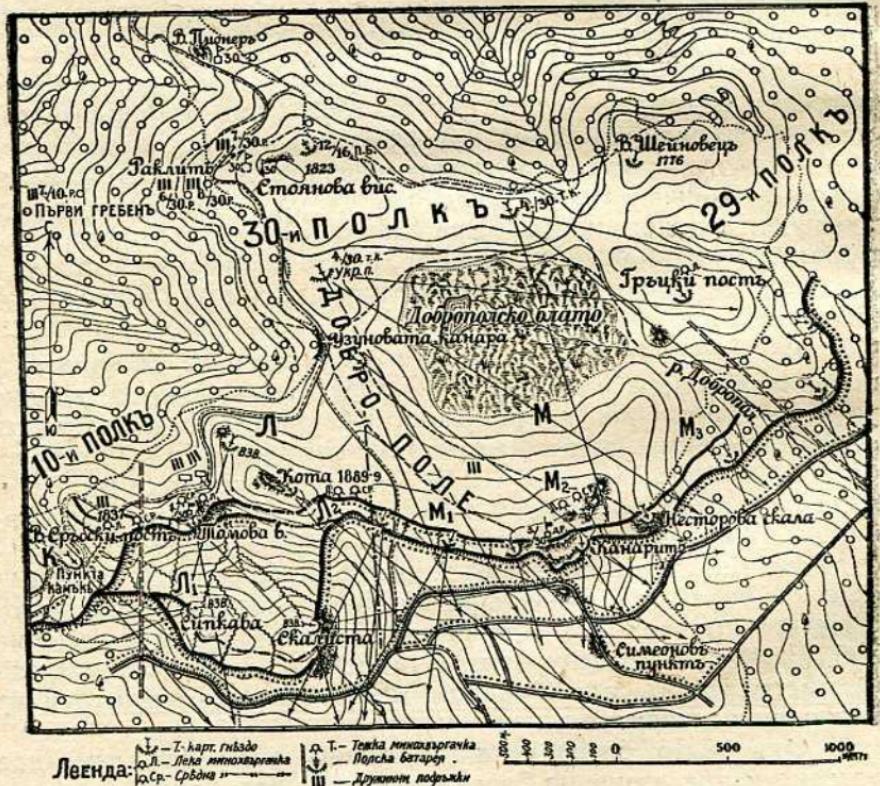
А маневрирането съ огъня и съ батареите се налагаше по една желъзна необходимост. Обаче, при малкото оръдия това у насъ беше невъзможно. Работата по преградната стрелба ги ангажираше. Да очакваме помощенъ огънь отляво, беше невъзможно, понеже и 2/3. бригада беше въ същото и даже по-тежко положение. Колкото да е солиденъ преградниятъ огънь на 1/8. бригада, противникътъ ще го обходи отляво презъ участъка на 2/3. бригада. А частите отъ тази бригада разчитаха най-вече на дветъ шкодови батареи, които бяха припадени къмъ 1/8. бригада, а бяха въ участъка на 2/3. бригада. При това положение или нашиятъ огънь става недействителенъ, или Ямболци не биваше да разчитатъ на тия планински оръдия.

Отъ 12./16. батарея на Петерникъ, бяха отдълени две оръдия и поставени на Стояновата, да даватъ разни видове огънь отъ Продановата височина до Петерникъ — на 4 км.

фронтъ. Само този фактъ показва, че и нашите съседи във влъчи не бъха по-добре отъ насъ.

Унищожителенъ огънъ по изходната позиция на противника бъше най-ефикасното срѣдство за осуетяване намѣренията му. Той е едно отъ най-мощните срѣдства за здрава и сигурна защита на една позиция. Такъвъ огънъ ние порано употребявахме, но непоследъкъ се обзехме отъ мисълта за преграденъ огънъ и чакахме непремѣнно противникъ да излезе отъ окопитъ си, да тръгне срещу настъвъ атака, и да го стреляме като мишени. Ние бъхме загубили ржководните начала за водене на боя и нашите действия имаха пасивенъ характеръ. Унищожителенъ и разрушителенъ огънъ по неприятелските батареи, картечни гнѣзида, минохвъргачки, наблюдателници и депа, бъше предвиденъ, обаче, се употребяваше много рѣдко, поради липса на снаряди.

За пехотните машини нѣмаше установенъ огневи планъ. Ние, защитниците на Добро-поле, ржководени отъ основната идея на нашата отбрана — да се запази на всѣка цена първата отбранителна линия, съмѣтахме, че въпроса за огневия

Кроки № 1

Разположение на машините на Добро-поле на 14. IX 1918 год.

планъ се свежда къмъ следното: да се организиратъ всички стрелци, картечници, гранатохвъргачки, минохвъргачки и, съ помощта на ордията, които ще могатъ да стрелятъ, да можемъ въ случай на нападение отъ страна на противника да развиемъ максималенъ огънь, съ който да можемъ да разстроимъ и даже да унищожимъ противника. Затова предъ окопите бъ обърнато най-голъмо внимание. Тамъ бъ насоченъ и съсрѣдоточенъ почти всички огънь отъ разните машини. Пушечниятъ, гранатниятъ бомбовъ огънь бъха право предъ окопите. Картечниятъ огънь бъ насоченъ главно въ флангъ по въроятните посоки на настѫпление на врага. Минохвъргачките даваха препраденъ огънь предъ своите участъци.

Пунктове за съсрѣдоточено обстрелване имаше нѣколко: Сипкавата, Скалистата, Котата, Канаритъ и пр. Нѣкогьма отъ нашата позиция бъха слабо защитени съ огънь и тамъ врагътъ успѣ да се промъкне (Доброполската рѣка, пункта Камъкъ и пр.).

Въ заключение: *На Добро-поле нѣмахме основна идея за предстоящия бой, а оттукъ и липсата на правилно организиранъ огневи планъ. Малкото огневи срѣдства бъха разпрѣснати, командуването имъ необединено, безъ сврѣзка и наблюдение. Организирано маневриране и снабдяване също липсваха, по недостигъ отъ добитъкъ, липса на пжтища и, поради нехайство отъ наша страна. По този начинъ голѣмиятъ бой ни свари съвѣршено неподгответни за важните задачи, които трѣбваше да разрешатъ нашите ордия и машини. Артилерията нѣмаше правилно дадеча бойна задача, а само технически указания. Всичко се свеждаше къмъ механизиране на препрадния огънь, отъ който всички очакваха решението на боя. А за такъвъ огънь липсваха и ордия и снаряди. Малкото ордия, неорганизираното имъ действие, и силчиетъ противникъ, измѣниха картината на боя, и унищожиха всички наши блѣнове. Грубата сила и действителностъ се наложиха съ неумолимостъ, и ние на 15-и септемврий за нѣколко часа, трѣбваше да капитулираме и изоставимъ на противника малкото ордия, които не знаехме да командуваме и управляваме.*

Укрепяване.

На Добро-поле презъ 1918 г. имахме около четири месеци време за работа, което бъ достатъчно. Но материалите бъха винаги оскѣдни, пжтищата лоши, срѣдствата за подвозъ малки, работните ржце недостатъчни, липсваше планъ и работата не се ржководѣше добре.

Участъците на 1.8. и 2./3. бригади бъха безъ ж.-п. линия, далечъ отъ главните съобщения на десятки кило-

метри, бедни отъ пътища, почти безъ шосета. Участъкътъ на 1./8. бригада нѣмаше отдѣленъ путь за съобщение назадъ. Две бригади 1./2. и 1./8. обслужващие единъ путь отъ депото при *Пантелеймонъ*. Полковитъ депа на 10-и и 30-и полкове бѣха въ долинитъ на р. *Лешница* и р. *Градешница*. Оттукъ до позицията се носѣха най-вече на грѣбъ материали до позицията. При голѣмитъ стрѣмнини и отдалеченостъ, хората можаха само веднажъ въ денонощието да отидатъ и се върнатъ. Гората ни застави да строимъ най-вече съ дървенъ материалъ всичко по позицията, но съченето, дѣлането, биченето и пренасянето на материали еждо отне много работни рѣже.

По много причини на Добро-поле не се струпаха никакви резерви, и затова дѣлбочината на позицията остана неукрепена. Даже и презъ последнитъ месеци, когато стана явно за всички, че въ този участъкъ ще се развиятъ голѣми бойове, пакъ не се изпратиха никакви части за резервъ и нѣмаше съ какво да се построятъ преградни, втори, трети и тилни позиции. На една друка отъ 28-и полкъ, която стоя единъ месецъ на Добро-поле, съ № 50,588 отъ 31-и VII отъ Щаба на 2-а дивизия не се разреши да работи, понеже хората били уморени. Затова командирътъ на 30-и полкъ поискъ да се махне тази дружина.

И поради това, нашите слаби части, които заемаха за охрана и отбрана участъка, трѣбваше и да го укрепяватъ. А съставътъ на хората намаляваше постоянно. Свирапата зима източи много бойците. Цѣлъ подвигъ бѣ изживяването на последната зима. Много жертви се дадоха. И, следъ една кална и мокра пролѣтъ, едва презъ м. юний можеше да се работи редовно по позицията. Измѣчените и отрудени хора трѣбваше да напрѣгатъ сили и да пробиватъ върхове и планини.

Бѣхме принудени да прибѣгнемъ къмъ даване изработването на галериитъ на групи охотници, на които давахме следъ свѣршването на работата дѣдесетъ дневенъ отпускъ като награда. Хората се изтощаваха, но това ни се наложи и успѣхме да построимъ доста галерии.

Състоянието на позицията бѣ известно на всички по горни щабове. За всичко бѣ донасяно. Едни отъ тия донесения станали причина да се смѣни командирътъ на дивизията генералъ *Петровъ*. Материали били искани отъ всички инстанции включително Щ. Д. А., но, не били отпусканы. Частите не получавали даже $\frac{1}{10}$ часть отъ това, което сѫ искали. Много части си купвали материали съ свои срѣдства.

Ние на Добро-поле, по липса на взривни материали, бѣхме принудени да вадимъ такива отъ непукнатитъ неприятелски мини, което бѣше опасно и забранено, обаче, ние се наложи по необходимостъ.

Генералъ Руссовъ въ показанията си предъ анкетната комисия казва, че у бригаднитѣ и полкови командири нѣмало установена идея за укрепяването на позицията и, че той съ зап. № 66 уредилъ този въпросъ. Истината е, че зап. № 66 по 2-а дивизия отъ 11-и VIII бѣ издадена възъ основа на окръжното на Щ. Д. А. № 10,307 отъ 24-и VII 1918. г., кое то напечатано се раздаде до рота включително и което предписваше:

Да се устроятъ поне две позиции, отстоящи една отъ друга, на 3—5 км. Всѣка позиция да бѫде организирана за упорна и продължителна съпротива, т. е. въ дълбочина. Всѣка позиция да има три непрекъснати линии окопи на разстояние единъ отъ другъ 80—200 крачки. Предъ всѣка линия окопи да има телени заграждения съ широчина най-малко петъ метра на различно разстояние 40—50 м. непредъ, които да се фланкиратъ съ картеченъ и пушеченъ огънь. Всички линии окопи се съединяватъ съ множество ходове, приспособени за стрелба. Наоколо 300—500 крачки задъ застрашенитѣ пунктове отъ главната позиция да се построятъ преградни позиции. Съ тѣхъ ще се ограничава успѣха на противника и отъ тѣхъ ще настѫпватъ атакуващите части. Всички мѣстни предмети да се приведатъ въ стбранително положение. Подслони и галерии да се строятъ главно въ втората и третата линии окопи, а въ първата — само малки такива за постовете. Картечнитѣ гнѣзда да се ешалониратъ въ дълбочина и да даватъ фланговъ огънь. Шахматното имъ разположение е най-добро. Да бѫдатъ маскирани и оградени съ телена мрежа и пр.

Обаче, ние почти нищо не направихме. Заповѣдъта не се изпълни.

При това нашите полкови поддържки не се употребиха за изработване втори и преградни позиции, а работѣха подслони за резервите, щабове, театри, вили и разни постройки въ тила, не толкова нужни, колкото самата позиция, която нѣмаше дълбочина и нѣмаше даже втора и трета линия окопи. Стояновата височина остана и до последния денъ безъ нито единъ окопъ, а тя бѣ най-важниятъ пунктъ задъ участъка на 30-и полкъ. Маса материали се употребиха за маловажни постройки и за удобства въ тила, а на позицията нѣмаше най-необходимото.

Смѣнната на началниците се отрази зле на укрепяването на позицията. Презъ 1917 г. работихме по единъ планъ. Дойдоха нови началници, не уdobриха този планъ — нѣщо присѫщо на българина и много време се губѣше и напраздно се харчеха и трудъ, и срѣдства. Следъ дълги спорове, едва къмъ срѣдата на лѣтото, се нареди да се изработи планъ, който се прегледа и утвърди. Тѣзи планове се съставиха за първата позиция отъ дружиннитѣ командири, а за

преградните — отъ командирите на полковете. Дружините тръбаше да работят първите линии окопи и ги поддържатъ, а полковите поддържки — преградни и втори позиции. Обаче, тъзи последните работеха други работи и едва към началото на м. септемврий, по изричната заповедъ на командира на дивизията, започнаха единъ окопъ за преградна позиция на Шейновския гребенъ.

Съ голъмъ трудъ и много жертви ние успяхме да доведемъ до известно положение първата линия окопи, още повече, че позицията се рушеше постоянно отъ огъня на противника, а хората бъха малко и едва стигаха за охрана. Обикновено се работеше половинъ день.

На Добро-поле имаше едно увлъчение въ постройка на дървени подслони, поради близостъ на гората. Нужни бъха, обаче, галерии. Презъ 1918 г. тази гръшка се съзна и се започнаха нови галерии. Тия последните съ по-издръжливи и подхождатъ повече при твърда почва.

Съ зап. по 2-а дивизия № 66 се заповеда работата по първата линия да спре и труда и времето да се употребятъ за изграждане на позицията въ дълбочина.

Инструментъ за работа имаше недостатъчно въ началото на 1918 г. Но, по-после той се допълни споредъ съведението на стр. 41-а.

Успехътъ на работата не бъше еднакъвъ за всички участъци. На мястото началниците полагаха голъми грижи и настояваха. Тамъ имаше по-добъръ резултатъ. На друго мястото по-малкото грижи дадоха по-слаби резултати.

Огъ съведенietо на стр. 42, съставено много грижливо и точно съ съдействието на пионерните офицери и подофицери, които работеха тогава на Добро-поле, се вижда, че ние сме работили само на първата позиция, resp. на първата линия. На втората линия окопи липсва телена мрежа. Трета линия окопи съвсемъ няма. На преградните линии имаше само слаби окопи и изобщо незначителни укрепителни работи. А на междинната позиция — нищо не бъде построено. Всички избрани междинни и тилни позиции останаха само въ проектъ. А можеше на тяхъ да се построятъ поне по няколко реда окопи съ телена мрежа, дето нашите войници да се задържатъ при отстъплението.

Резултатите отъ всички този трудъ и вложена енергия и сръдства бъха такива, че ние разходвахме всичко, което имахме, дадохме жертви, работихме при тежки условия и не можахме да построимъ това, което бъде най-важно и най-необходимо. Не изпълнихме заповедите, които се даваха и атаката ни завари съ единствена тънка, слаба позиция. Много трудъ и време се загубиха за тая първа и по-

С В Е Д Е Н И Е

за инженерния инструментъ въ 30-и п. полкъ презъ 1918 г.

Инструментъ	Имаше на лице презъ месеците:								
	На 1.I	На 1.II	На 1.III	На 1.IV	На 1.V	На 1.VI	На 1.VII	На 1.VIII	На 1.IX
<i>Щатенъ носимъ ок. инструментъ</i>									
Лопати	682	682	682	682	1007	1007	1107	1107	1107
Киркомотики	34	34	34	34	94	94	119	119	119
Киркобрадвички	56	56	56	56	96	96	96	96	96
Брадвички	19	19	19	19	51	51	51	51	51
Ножици за телъ	11	11	11	11	11	11	11	11	11
<i>Щатенъ возимъ инструментъ</i>									
Киркомотики леки	480	480	480	480	480	505	505	530	530
Лопати леки	240	240	240	240	240	290	290	315	315
Ръжни триони	15	15	15	15	15	15	15	15	15
Брадви	15	12	12	12	12	12	12	12	12
Тесли	19	19	19	19	19	19	19	19	19
Ножици за телъ	27	27	27	27	97	101	133	138	138
<i>Работенъ инструментъ</i>									
Киркомот. голѣми	81	81	81	81	81	141	341	341	341
срѣдни	28	27	27	27	27	27	227	227	227
Лопати обикнов.	454	449	449	449	449	509	509	509	509
Топори	48	48	48	48	54	54	54	83	83
Бичкии	29	29	29	29	37	59	68	68	68
Напрѣчни триони	18	17	17	17	23	36	58	60	60
Каменар. чукове	44	44	44	44	79	87	91	91	91
Ломове разни	15	15	15	15	34	31	34	34	34
Минни лъжици	29	29	29	29	29	69	74	79	79
Минни длета	60	60	60	60	150	166	166	166	166
Свредли за дърво	10	10	10	10	10	23	34	34	34

Къмъ 14-и септемврий 1918 год. въ района на 1./8. бригада имаше следните фортификационни постройки:

№ по редъ	Фортификационни постройки	Въ уч. „И“ 1700 м.		Въ уч. „К“ 2600 м.		Въ уч. на 10-и п. Род. полкъ 4300 м.		Въ уч. „Л“ 2000 м.		Въ уч. „М“ 2700 м.		Всичко въ участъка на 1./8. п. бригада: 9000 м.
		1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	
A. Първа позиция.												
1.	Окопи първа линия метра	960	—	2250	—	3210	1150	2200	—	3350	—	6560
2.	Окопи втора линия метра	—	—	350	—	350	420	900	—	1320	—	1670
3.	Окопи трета линия метра	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4.	Ходове метра	400	1800	2200	2100	2100	2000	2000	2000	4100	—	6300
5.	Телена мрежа 1-а линия шир	2 м.	2—4м.	2—4м.	2 м.	2—3м.	2—3м.	2—3м.	2—3м.	2—4м.	—	—
6.	Телена мрежа втора линия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7.	Картечни галерии	2	—	6	—	8	5	2	—	7	—	15
8.	Картечни гнезда съ подслони	6	—	13	—	19	7	8	—	15	—	34
9.	Минохв. гнезда укрепени	1	—	2	—	3	1	1	—	2	—	5
10.	Минохв. гнезда неукрепени	1	—	3	—	4	1	1	—	2	—	6
11.	Галерии пехотни	3	—	8	—	11	3	1	—	4	—	15
12.	Подслони солидни	10	—	10	—	20	12	18	—	30	—	50
13.	Подслони несолидни	30	—	4	—	34	6	8	—	14	—	48
14.	Наблюдателници пехотни	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	1
15.	Наблюдателници артилер.	1	—	2	—	3	2	—	—	2	—	5
16.	Подслонъ за резерв.	—	10	6	—	16	8	—	10	—	18	34
17.	Галерии за резерв.	—	—	2	—	2	2	—	—	2	—	4
B. Преградни позиции												
1.	Окопи метра всичко	220	—	300	—	520	350	600	—	950	—	1470
2.	Ходове метра	—	—	500	—	509	250	400	—	650	—	1150
3.	Телена мрежа широка	—	—	—	—	2 м.	1 м.	1—2м	—	1—2м	—	—
4.	Картечни гнезда укрепени	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5.	" " " неукрепени	—	—	1	—	1	1	2	—	3	—	4
6.	Наблюдателници	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7.	Подслони	—	—	4	—	4	10	—	4	—	14	18
8.	Галерии	—	—	2	—	2	3	—	—	3	—	5
9.	Минохвъргачни гнезда	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1

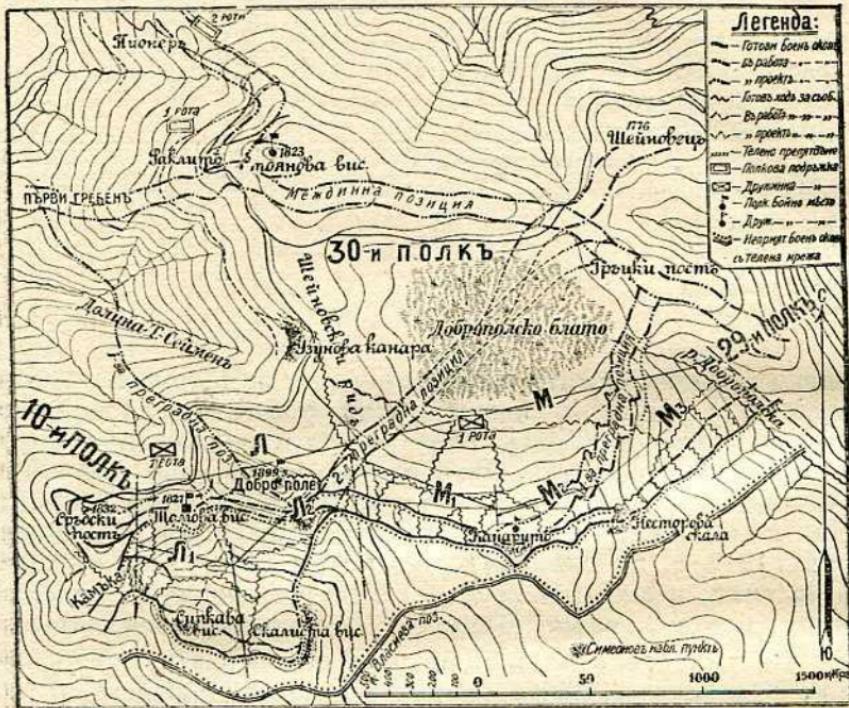
B. Междинна позиция.

1. Окопи метра	—	—	—	—	—	—	—
2. Ходове метра	—	—	—	—	—	—	—
3. Телена мрежа широка	—	—	—	—	—	—	—
4. Картечни гнезда укрепени	—	—	—	—	—	—	—
5. „ „ „ неукрепени	—	—	—	—	—	—	—
6. Наблюдателници	—	—	—	1	—	—	2
7. Подслони	—	—	—	—	—	—	—
8. Галерии	—	—	—	—	—	—	—
9. Минохвъргачни гнезда	—	—	—	—	—	—	—

следна позиция, когато тамъ тръбаше да остане само *охранителната линия* на позицията, а да работимъ спокойни и сигурни малко по-назадъ нови окопи и линии съ солидни препятствия и закрития, безъ да се излагаме на снарядите и мините на врага. Окръжното на Щ. Д. А. не бъ е изпълнено, а можахме да го изпълнимъ. Както бъхме почнали презъ 1917 г. да работимъ, ако не бъ становала размъстване на частите, и ако най-вече не бъха се смънили началниците, нашата позиция щъеше да се укрепи задоволително.

Ако участъка на 1./8. бригада се оценяваше като най-важенъ участъкъ, както твърди к-рътъ на 2-а дивизия въ показанията си, то се налагаше да се взематъ следните мърки:

- 1) Да се обиколи участъка на 1./8. бригада и се види, доколко се изпълнява окр. № 10307 на Щ. Д. А. 2) Да се провърши, доколко резервите на дружините, полковете и бригадите се използватъ рационално за укрепяването.
- 3) Да се спратъ веднага всички постройки, като театри, вили, луксозни щабове и пр. като второстепенни, а всички хора се пратятъ на позицията да работятъ.
- 4) Да се изпратятъ на Добро-поле всички инженерни материали отъ депата.
- 5) Да се достави бодливъ телъ.
- 6) Да се изпратятъ въ участъка на 1./8. бригада всички свободни резерви на дивизията.
- 7) Да се поискатъ хора за работа и за отбрана на застрашеното място.
- 8) Да се засили подвоза на материали и бойни припаси, като се употребятъ камиони.
- 9) Да се стегнатъ всички началници да следятъ лично работата, като на всяка част се дава опредѣлена работа за всѣки денъ.
- Да се почне обиколка по позицията и денонощно всички да бѫдатъ тамъ и на самото място, началниците да казватъ кога, какво и какъ да се работи. Само така можеше да се добие добъръ резултатъ и позицията да се укрепи. Това не стана и позицията остана въ старото си положение.

Кроки № 2

Фортификационните постройки въ участъка на 30-и Шейновски полкъ.

Снабдяване.

Превозните сръдства презъ 1918 г. бъха много оскудни. Толъма част отъ конетъ и добитъка измръстъ преумора, нехранене и недобро гледане. Участъците на 1/8. и 2/3. бригади бъха най-отдалечени и труднодостъпни. Сръдствата за превозъ не отговаряха на тия разстояния. Презъ 1917 г. имахме ешалонъ отъ сто кола волски, но презъ пролѣтта 1918 год. и той капна и бѣ изпратенъ на почивка около гр. Велесъ. Полагаха се на полкъ 952 коня, а имахме по около 300 коне и магарета. Отъ тѣхъ половината бъха годни, а другата половина — на почивка край гр. Прилепъ. Много пъти искахме усилване на превозните сръдства, но нѣмаше отгде да се взематъ.

Понеже ешалонътъ на бригадата не бѣше достатъченъ да извърши кръгвообората, пакъ част отъ колите и конете на полковетъ пренасяха разните припаси. Това положение бѣ известно и на Щаба на дивизията, и на корпуса, и на Щ. Д. А. За да се облекчи положението, вжжената линия

отъ *Расимбей* бѣ продължена до *Пантелеймонъ*. Въ участъка на 1./8. бригада се реши да се построи виждена линия отъ долината на р. *Градешница* до в. *Пионеръ*, даже се започна, но не можа да се довърши и офансизовата започна. Всичко това създаде най голѣми грижи на всички началници, отвличаше вниманието имъ, а трудностите, лишенията и недостизитъ изморяваха войниците и духътъ отпадаше.

Презъ пролѣтъта 1918 г. измрѣха конете на парковите взводове, та трѣбаше полковетъ съ оскаждните си срѣдства да пренасятъ и бойни припаси. Минохвъргачките се увеличиха отъ 9 на 21, обаче, за тѣхъ не се дадоха превозни срѣдства. Отъ бригадното депо до позицията мините, бомбите и ракетите се пренасяха на рѣце. Една срѣдна мина се носѣше отъ четири войници, а трѣбаше да имаме на срѣдна минохвъргачка 150, а на лека 400 мини. Може да се сѫди колко много работни рѣце бѣха нуждни за пренасяне на тия мини. А като се вземе предвидъ разстоянието и голѣмите стрѣмнини, ще се разбере колко сѫ били колосални усилията, вложени на Добро-поле.

Бойните припаси бѣха попълнени за двудневенъ бой. Мините, обаче, бѣха по-малко Батареите превозваха сами бойните си припаси, но и тѣхните коне се разсипаха. Това наложи економия при стрелбата. На 15-и IX сутринта, на шитъ батареи откриха общъ преграденъ огънь. Следъ 15 минути началникътъ на групата, полковникъ *Славчевъ*, запиталъ командира на бригадата — да прекрати ли, защото нѣма да имъ останатъ снаряди за борба презъ деня.

Храната и облѣклото бѣха винаги недобри. Голѣмите студове искаха силна храна и топли дрехи. Ние нѣмехме нито едното нито другото. Презъ м. май 1918 г. хлѣбътъ бѣ 600 грама и прибавяха по малко сухарь. Съ голѣма молба се увеличи на 700 грама. Но презъ лѣтото пакъ се намали. Къмъ м. септемврий, когато храната трѣбаше да биде най-силна, тя се влоши. Хлѣбътъ се намали при най-силната работа по позицията. Интенданството не можеше да дава, което се полагаше, а частите нѣмаха запаси. Това създава, голѣми грижи на всички. Напоследъкъ Интенданството не даваше и $\frac{1}{4}$ отъ това, което се искаше и полагаше. И много оплаквания се подаваха. Въ сѫщото положение бѣха и нашите съседи влѣво и вдѣсно.

Храната на войниците бѣше такава, каквато можаха да приготвятъ полковетъ съ свои срѣдства. Презъ лѣтото даваха най-вече зеленчуци. Но и тѣ се носѣха отъ десетки километри и бѣха малко. На 10-и и 30-и полкове градините бѣха чакъ край гр. Прилепъ. Варива, обаче, нѣмаше откъде да се взематъ. Месо се даваше твърде малко. Имаше месеци съвсемъ безъ месо. А трудната работа искаше сила и обилна храна. При слабата храна, хората отслабваха и за-

боляванията се увеличиха. Отъ строя излизаха постоянно хора и пълнѣха лазаретите.

Ние съвършено незадоволително разрешихме този важенъ въпросъ. Вместо съ добра храна и правилно продоволствие да поддържаме духът въ войската, тръбаше съ безкрайната и корава издръжливост на духа на бойците и народа, да разрешаваме всички сложни проблеми по продоволствието, разпределението, износа и снабдяването съ хранителни припаси, както и неуредиците на тила.

Добитъкът също пострада много. Голъма част измръ, главно, поради липса на храна. Помня, че през лятото правихме смѣтка, че, ако се наложи бригадата да тръгне въ походъ, частите не ще могатъ да натоварятъ даже бойните си обози, а за домакинския и дума не можеше да става. Още тогава всички коне на полковетъ се употребяваха за общите нужди на подвоза и отвоза. Трудна бѣше, обаче, прехраната на добитъка. Всичко тръбаше да се носи отъ Градско. Главното тилово управление съобщи, че вместо 16 милиона кгр. зърненъ фуражъ, колкото било нужно за м. февруари, постъпило въ складовете само 3,775,000 кгр. и, че като се има предвидъ, какво може да даде нашата земедѣлческа страна, тръбвало да се помиряваме съ положението си и да хранимъ, както армията, така и народа съ това, което може да даде страната ни. (!).

Когато дойде пролѣтъта, частите изпратиха голъма част отъ добитъка на паша, за да се храни самъ. Нѣкои части пратиха добитъкъ много назадъ. Батареи пратиха коне чакъ въ старите предѣли на Царството и станаха съвсемъ неподвижни и позиционни. По тѣзи причини батареите не можаха да съмѣнятъ позициите си, нито да се изтеглятъ назадъ на 15-и септемврий.

Облѣклото и обущата на хората бѣха винаги въ плачевно състояние. Командирътъ на 2-а дивизия на 18-и VIII до Ш. Д. А. донася между другото и следното: „2) Обуша. Маса войници ходятъ положително боси, безъ нищо на краката си. Часовой — босъ! Нито обуша се даватъ достатъчно, нито коженъ материалъ за поправка. Оправдателните причини, че нѣма, не сѫ убедителни. 3) Облѣкло. Горното — парцали и мнозина нѣматъ. Долното — парцали и грамадна часть войници нѣматъ . . . Хлѣбътъ и обущата сѫ една отъ причините за бѣгствата . . .“

Санитарна служба.

Въ полковетъ имаше по трима лѣкари — единиятъ полкови. Фелдшери имаше въ всяка рота. Ветеринарни подофицери обслужваха добитъка. Полковите лазарети бѣха въ долината на р. Градешница. Тѣ бѣха и полкови превързо-

чни пунктове. Дружинни такива имаше за 10-и полкъ задъ Соколь и при дъскорѣзницата р. Лешница, а за 30-и полкъ задъ Котата и при в. Пионеръ. Въ полковите лазарети имаше място за 50 души. По-тежко болните се пращаха въ болницитѣ. Къмъ бригадата бѣ придадена и 5./8. полска болница — задъ Щаба на дивизията. Отъ сѫщата болница имаше санитаренъ пунктъ въ долината на р. Задука при Пантелаймонъ. При нестроевата рота на 10-и полкъ бѣ разположенъ 3./8. лазаретно отдѣление. Евакуацията на тежко ранените ставаше на носилки до полковите лазарети, а оттамъ съ коли. На 14-и и 15-и IX имахме много ранени, а малко кола, и затова повечето отъ ранените останаха въ пленъ у противника. Много отъ тѣхъ починаха, а малко бѣха спасени.

Заразни болести почти нѣмаше. Презъ лѣтото се появиха слаба форма грипъ и за нѣколко дни я прекараха повечето отъ хората. Отъ тази болестъ хората отслабнаха доста. Общо взето, въ здравно отношение полковетѣ бѣха добре. Всички месецъ войниците се изпарваха и обезвъшкавяха. Всички, които отиваха назадъ, се изкѣпваха въ Градско и изпарваха. Хората се инжектираха редовно съ serumъ противъ малария, тифъ и холера. По този начинъ хората се запазиха отъ епидемии.

Свръзки.

Командни място за частите отъ 1./8. и 2./3. бригади, нѣмаше. Имаше щабове на полковете, бригадите и дивизийните дosta назадъ, за да се създадатъ удобства за работа и да бѫдатъ запазени отъ снарядите на противника. Презъ 1917 год. командното място на командира на 1./8. бригада бѣ на Добро-поле, задъ Котата — при Узуновата канара. Командирите на полковете бѣха тогава напредъ, близко до своите части, наблюдаваха непосрѣдствено боя, даваха заповѣди и надеждания. Дружинните командири бѣха при ротите си и ги командуваха. И имахме тогава успехи и победи.

Въ последствие, следъ бойовете, щабовете се премѣстиха да работятъ на удобни места по-назадъ. Тогава постепенно у тѣхъ се създаде убеждението, че, и да сѫ назадъ щабовете, стига да има добра свръзка, като имаме готови машини за действие, единъ сигналъ за преграденъ огънь, и врагътъ ще бѫде посрещнатъ достойно. И щабовете продължаваха да работятъ въ своите удобни вили. Далечността на щабовете, недоброто имъ разположение и прекъсване на връзките, показва, че безъ прѣко наблюдение отъ страна на всички началници, не може да се командува добре и правилно, защото при голѣмия бой обстановката

се мъни бързо и тръбва навреме всичко да се види и да се взематъ съответни мърки.

Щабътъ на 2-а дивизия бъв въ монастиря при с. *Мелница*, на 15 км. сръдно далечъ отъ центъра на дивизията, а на 25 км. отъ 1./8. бригада — мястото на голъмия бой. Щабътъ на 3-а дивизия бъв въ същото положение при с. *Маден* на 51 км. отъ фронта. И двата щаба нищо не виждаха нито чуваха отъ това, що ставаше на позицията. А въ това време, щабоветъ (командните места) на 122-а и 17-а французски дивизии, които атакуваха Добро-поле, бъха на *Пожарския рид* и на в. *Голашъ*, на нѣколко стотинъ метра задъ първите окопи и ржководъха лично и непосредствено частите и артилерията си.

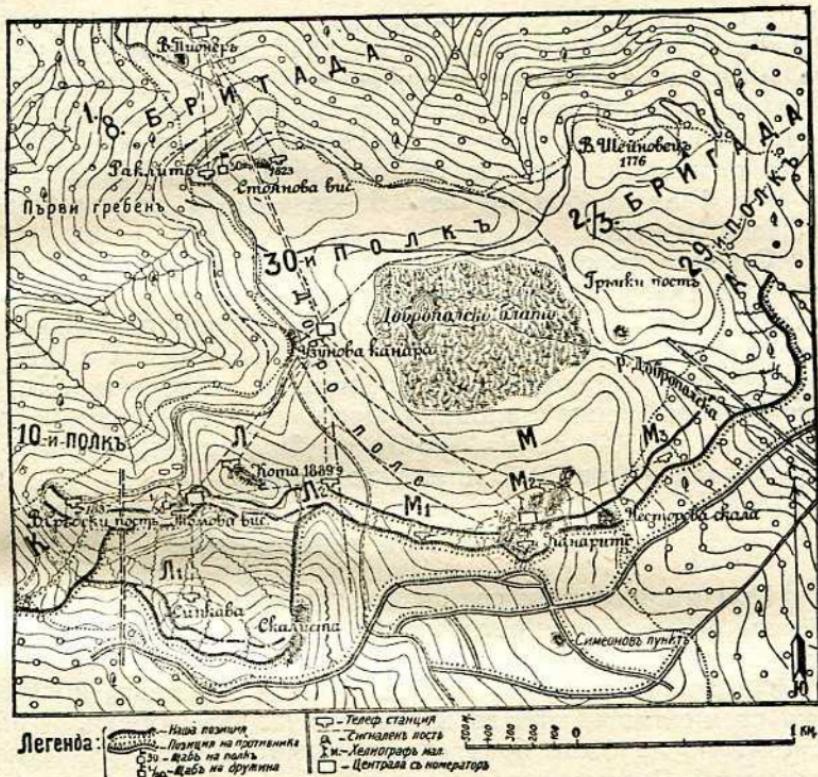
Щабътъ на 2./3. бригада бъв на бригадната височина отъ две години, но оттамъ нищо не се виждаше. Този щабъ тръбваше да има бойно или командно място на в. *Кравица*. Щабътъ на 1./8. бригада бъв на в. *Моминъ-гробъ*. И оттамъ нищо не се виждаше. За тази бригада тръбваше да има бойно или командно място на Стояновата височина.

Щабътъ на 10-и полкъ бъше на в. *Родопецъ*, отдено нищо не се виждаше напредъ. Мястото на този щабъ или на командното му място бъв на в. *Сръбски-постъ*, дето тръбваше да бждатъ и полковитъ поддръжки, като най-важенъ пунктъ отъ участъка на полка. Щабътъ на 30-и полкъ бъв на в. *Пионеръ*, отдено абсолютно нищо не се виждаше (гл. кроки № 3). За 30-и полкъ бъв избрано първоначално наблюдателница съ огледъ за бойно място — в. *Котата*. Но тамъ не можеше денемъ никой да се качва. Съ голъмъ трудъ се построи наблюдателницата тамъ, за да остане празна и не се заеме отъ никого. Презъ м. септемврий, преди атаката, се започна ново бойно и командно място на западния склонъ на Стояновата височина, отдено също не се виждаше. Това място бъв готово два дни преди атаката и не бъв известно още на хората. Даже и азъ не го знаехъ кѫде е. На 30-и полкъ бойното място бъше задъ Котата, дето имаше и подслони за хората и наблизко галерии за полковитъ поддръжки, и телефонна централа. Отъ същото това място при *Узуновата каара*, можеше лесно да се организиратъ и произведатъ контъратаки влъво и дъсно.

Командните пунктове или бойните места тръбваше да се опредѣлятъ отъ по-горния начелникъ съ оперативната заповѣдь.

Командните места на дружините бъха добре избрани и свързани съ телефони и хелиографи. Имаше и летяща поща, устроена грижливо и поддържана редовно. Телефонни линии имаше по всички посоки, до рота включително. Централи имаше нѣколко. Въ първата линия кабелътъ бъв прохранъ по дъното на окопитъ и ходоветъ, обаче, при арти-

лерийската канонада, всичко се изпокъсва и бъде невъзможно да се поднови. Даже се скъсаха и телефонните линии между полковете, бригадата и дивизията.

Кроки № 3

Връзките на Добро-поле на 14. IX. 1918 г.

Хелиографитъ се оказаха по-пригодни, само че, поради пушека, димътъ и прахътъ по позицията, не можаха да работятъ правилно. Някои отъ тяхъ се повредиха. Летящата поща бъше нашето последно сръдство за свръзка. За хората имаше и направени подслончета, въ които влизаха да си починатъ и пакъ продължаваха следъ това. Но, при големата и силна стрелба и това сръдство се оказа несигурно. Много отъ ординарцитъ паднаха убити и ранени и много донесения не можаха да отидатъ до място назначението си. Съ сигналитъ не можехме да си служимъ много сигурно, защото липсваше организирано и сигурно наблюдение от задъ напредъ. При това, отъ силния артилерийски и ми-

ненъ огънъ горитѣ се бѣха запалили, пущеци, димъ и прахъ отъ взривовете покриваха позицията като облакъ и прѣчеха да се вижда.

Последната връзка оставаше — *идейната*. А тя липсваше съвсемъ. Да се направи тактически анализъ на положението, на задачата, която се дава, да се вземе решение и да се издаде оперативна заповѣдь, въ която да се каже на всѣкиго какво му предстои да върши, каква задача се гони, какви цели се преследватъ, съ какви срѣдства ще се разполага, какъ ще се води боя, де ще се развиятъ разните фази на боя — тази основна идея на началника липсваше у настъ.

Свръзка съ съседитѣ влѣво и вдѣсно, презъ време на боя, нѣмахме. Такива имаше само между дивизиите. Другъ важенъ фактъ е този, че на 15-и IX въ продължение на цѣли деветъ часа, отъ 2 до 11 ч. пр. пл. азъ, като командиръ на 1./30. дружина и началникъ на участъка „Л“, не получихъ нито една заповѣдь, нито едно съобщение отъ командира на 30-и полкъ, който е билъ къмъ *Раклитѣ* и *Стояновата* — на 1—2 кlm. задъ менъ.

Отношенията съ германците.

При първите ни срещи съ германците, българските воиници бѣха очудени отъ голѣмата смѣлостъ, дисциплина и редъ на нашите съюзници. Правѣше впечатление, обаче, че тѣ ходятъ чисто облѣчени, винаги въ редъ, когато у насъ се мислѣше, че, за да бѫде човѣкъ боеви, трѣбва непремѣнно да бѫде брадясаль, неомитъ и съ разпусната външность. Дисциплината у германците бѣше съзнателна, доброволна и дѣлбоко заседнала въ тѣхната народна душа. Тя бѣше характерна национална чѣрта. У тѣхъ имаше нѣщо трайно, което ние възжелахме и се заехме да го постигнемъ.

Освенъ това, възторгътъ отъ подвизите и победите на Германия по бойните полета бѣше всеобщъ. Ние, като воинствено племе, се възхищавахме отъ нашите съюзници и имахме силно желание да имъ подражаваме.

Не мога никога да забравя нашите съвместни действия съ германците презъ 1917 г. презъ време на майската офансива, както и тия на Добро-поле презъ 1918 г. при последния бой. На *Струпинската* пѣтка при 2./30. дружина бѣ картечното отдѣление на германския подпоручикъ фонъ *Лемски*. Презъ майската офансива врагътъ на нѣколко пѫти атакува нашата позиция. Единъ денъ азъ, ведно съ майоръ *Мерджановъ*, взехме участие въ отбраната на окопа, а подпоручикъ *Лемски* самъ постави своите картечници и, въпрѣки тримата убити мѣрачи едно следъ друго,

успѣ да поддържа силенъ картеченъ огънъ и съ общи усилия врагът бѣ отблъснатъ.

На Струцинската пѣтка, както и на Добро-поле и на много други свети мѣста, се смѣси кръвта на много и доблестни синове на велика Германия, съ тази на скромния и беззаветно храбъръ български войникъ и съ това се циментира онова приятелство и бойно другарство, което се добива само на война, когато се носятъ съвместно тежестите на боя, когато се изпълнява съвместно общия дѣлъ. На Добро-поле, нашитѣ и германски картечници, както е казалъ самъ генералъ д'Епре, на нѣколко пѫти на 15-и септемврий, сж карали да потреператъ всички съглашенски щабове.

И азъ твърдя като участникъ, че между насъ и германците, които бѣха на позиция, които водѣха съвместно съ насъ бой, които лѣха кръвта си по нашите позиции, имаше приятелство, имаше бойно другарство, взаимно уважение и почитание. Никакви спорове не сме имали, нищо не сме дѣлили, защото тамъ на позицията, нѣмаше за какво да споримъ, нѣмаше какво да дѣлимъ.

Въ тилът на армията, тамъ, гдето изпълнението на дѣлга всѣкога е било на заденъ планъ, тамъ е имало нѣкакде малки недоразумения между нашите и германски войници или части—споръ за ливада, за дърва, за храна, за нѣкоя квартира. И, понеже Дойчо не знае български, а Геню не разбира нѣмски, не сж могли да се разбиратъ.

Отношенията, обаче, между нашите и германски щабове заслужаватъ специално проучване. И тукъ личните качества и характеръ слагатъ своя отпечатъкъ върху тия отношения. Когато бѣхъ началникъ на Щаба на 1/8. бригада презъ зимата 1917/1918 г., съ германските щабове се разбирахме много добре и нѣмахме никакви спорове. Презъ лѣтото 1918 г. тия отношения, обаче, се измѣниха. Генералъ Русевъ въ книгата си разказва на дѣлго за тия спорове съ германските щабове, — една жалка действителностъ. К. Янковъ въ книгата си критикува много остро тия отношения. Отъ тия двама автори и участници се вижда, че щабовете сж били въ най-неприязнени отношения единъ къмъ други. За разправия съ германците билъ смѣненъ единъ командиръ на дивизия. Последниятъ командиръ на 2-а дивизия почналъ нескончаемо раздори и спорове съ германците. Много време, трудъ и енергия се губи за наистина дребни разправии, дѣлата се пълнятъ съ преписки, създава се тежка атмосфера между подчинени и началници, изгубва се довѣрието и се идва до положение, че български и германски началници не могатъ да се тѣрпятъ.

Въ срѣдата на м. августъ всички германски офицери за свръзка при бригадите и артилерийските групи, по заповѣдь отъ Щаба на 2-а дивизия бѣха изпѣдени брутално,

въпръшки несъгласието на Щаба на корпуса и тоя на армията и заставени да се върнатъ тамъ, откъдето бъха дошли. Няколко дни преди атаката отъ Щаба на корпуса и армията изпратили генералщабни, артилерийски и картечни офицери по обиколка изъ позицията, за ориентиране въ подробности корпуса и армията върху условията, при които тръбаше да действуватъ нашите части въ предстоящия бой. Командирътъ на 2 а дивизия съзрѣлъ въ това узурпиране на своите права, една германска провокация, и по телефона далъ заповѣдъ германските офицери да бждатъ третирани почти враждебно. Самъ командирътъ на дивизията устроилъ една брутална сцена на майора-германецъ, изпратенъ отъ корпуса или армията въ Щаба на дивизията за освѣтление по нѣкои въпроси. Той не билъ приятъ отъ командира на дивизията и останалъ вънъ на дъжда, да се чуди съ какво лично той е заслужилъ подобно третиране.

Следствието отъ тия отношения бѣше, че въ деня на голѣмата борба, командуването не можеше по никой начинъ да разчита на една искрена помощъ и подкрепа отъ по-горните инстанции, съ които не можеше да се разбира, по липса на довѣрие.

Настроението на войниците.

Когато презъ м. май 1918 г. приехъ командуването на 1./30. дружина, азъ направихъ инспекторско изпитване и питахъ всички хѣра отъ дружината за оплакване, следъ като ги увѣрихъ, че тѣ тръбва да бждатъ искрени и ми кажатъ всичко това, което ги боли, тревожи, отъ което сѫ недоволни, и, че, въ крѣга на дадената ми отъ законите властъ, ще направя потрѣбното — всѣки да биде задоволенъ въ законите си претенции и искания. Получи се резултатъ неочакванъ. Никой не се оплака, че храната му е недостатъчна, че облѣклото му е скъсано, или че не получилъ на време заплатата си; никой не се оплака отъ обносите на началниците си, никой не заяви недоволство отъ продължението на войната, отъ лишенията и несгодите. Тия войници ме познаваха добре и знаеха, че всичко това може да се оправи щомъ се взематъ мѣрки, понеже по рано две години ги бѣхъ командувалъ. Тѣ имаха вѣра въ своите началници, вѣрваха въ тѣхъ и ги обичаха.

Когато, обаче, ги запитахъ какъ прекарватъ тѣхните близки на село, въ града, какъ живѣятъ, иматъ ли прехрана, добре ли се отнасятъ къмъ тѣхните жени майки и сестри останали тамъ административни власти, картината се измѣни веднага. Заредиха се маса оплаквания за изнудвания, за кражби, за прелѣствования, своеvolия и какви ли не престъпления на тия тилови герои, останали по села и градове

въ Царството, използвайки служебното си положение, за да безобразничатъ съ семействата на ония герои, които се биеха на позицията за свободата на своите братя. И тия гаври съ честта на тъхните близки — това бъше най-чувствителната обида, най-големото оскръбление. Българинът е скроменъ и безъ претенции за храна, облекло и изобщо за материалната част на службата. Но, отъ морално гледище, той уважава и почита семейната честь на всѣкиго и иска и неговата никой да не закача. Ето защо, своеволията на разни кметове и секр. бирници, които бъха извършили въ основа мжто време, разни насилия, не можаха да бѫдатъ гледани съ хладнокръвие. Това бъха единствените сплаквания, които ми се направиха, защото това тежеше на бойците на Доброполе, па и по цѣлия фронтъ.

Записахъ оплакванията, систематизирахъ ги и ги представихъ въ полка, отгдето били изпратени по нагоре. Следъ двадесетъ дни се получиха писма отъ селата на войниците, които бъха заявили оплаквания, въ кои о се изброяваха имена на кметове и секр. бирници, които били арестувани и дадени подъ сѫдъ за разни злоупотрѣбления и насилия, установени отъ следствените власти, благодарение на заявитите оплаквания войници отъ дружината. Естествено е, че при такива условия, настроението на войниците се измѣни твърде много. Тѣ видѣха, че надъ властьта на кмета и секр. бирника има законъ, който е неумолимъ и не прощава никому за неговите престъпни дѣла, че и въ България има сѫдилища и правовъ редъ за раздаване правосѫдие. Тѣ се увѣриха въ грижите на своите началници, добиха окриленъ духъ и бъха готови да извършатъ и най-големи подвизи.

При обиколките ми, войниците откровено ми заявяваха, че ако навсѣкѫде взематъ такива мѣрки, недоволство въ армията нѣма да има. Ясно изпъкваше величието на българската пристрастна душа. На въпроса — не се ли умориха вече отъ войната, тѣ ми казаха открито и чистосърдечно, че толкова време сме карали, ще потърпимъ още малко.

Новините, които идваха отъ агенцията „редникъ“, съобщавахъ провѣрени на войниците, нищо не криехъ отъ тѣхъ. Бѣхъ убеденъ отъ дѣлъгъ опитъ, че при трудно положение, най-доброто срѣдство е да се каже на войника самата истина и, като му се обрисува опасността, на която сме изложени, той съ своята пристрастна душа, ще схване положението, ще вложи максимумъ усилия и отъ такова положение ще се излѣзе съ честь.

Презъ м. юни 1918 г. 1/30. дружина бѣ на позиция въ лѣвия участъкъ на полка — Канаритъ. Единъ денъ двама войници отъ лѣвата рота, която заемаше позиция до Доброполската рѣка, ми доведоха единъ войникъ подъ стража при Щаба на дружината на Канаритъ. Войника не познавахъ,

Двамата часови ми доловиха, че той билъ младъ албанецъ, дошълъ за попълване преди нѣколко дни, и уещавашъ другарите си да избѣгатъ къмъ противника. Разпитахъ него и свидетелитѣ. Отначало той отказваше, но после призна. Войниците го арестували сами, щомъ почналъ да имъ говори за предаване, и ми го доведоха. Азъ му се скарахъ и заповѣдахъ да бѫде вързанъ долу въ гората, на десетъ крачки задъ нашите окопи, за единъ голѣмъ букъ, въ който букъ всѣка вечеръ една срѣбска картечница стреляше. Той започна да плаче. Обаче, на война нѣма място за плачъ и войниците изпълниха моята заповѣдь. На това дѣрво албанецъ стоя до 12 ч. въ полунощъ. За негово щастие, картечницата не стреля тази вечеръ и той остана живъ. Цѣли петь часа той е очаквалъ смѣртъта всѣки моментъ, плакалъ непрекъжнато и давалъ обещания, че нѣма да бѣга. Следъ толкова изпитания, къмъ полунощъ, разрешихъ и той биде отвѣрзанъ. Този войникъ стана отличенъ боецъ. Той имаше страхъ отъ боя, защото не бѣше стоялъ още подъ неприятелския огънь. Той не беше чувалъ гранати да се пукатъ, мини да трѣскатъ край него и, естествено, че имаше малодушие и страхъ. Обаче, когато той стоя петь часа предъ устата на неприятелската картечница, готова всѣки моментъ да му отнеме живота, който той искаше съ бѣгство да запази, той бѣ станалъ вече безстрашенъ. Какво представяше за него следъ това изпитание да стои въ окопа и да наблюдава презъ щита както правѣха неговите другари? Той се кали въ една нощ и стана отличенъ боецъ и взе живо участие и въ последния бой.

Такова бѣше настроението на митѣ войници. Така бѣха учени да работятъ, да тѣрпятъ и понасятъ несгодите на войната, да се държатъ смѣло въ боя, защото отъ боенъ опитъ знаеха, че този, който смѣло посрѣща смѣртъта, по-трудно бива достигнатъ отъ неприятелски куршумъ и тѣ спокойно се хвѣрляха и въ най лютата борба, влизали вече десетки пѫти въ бой. А въ последната борба, тѣ се биха юнашки, както се изразява и командирътъ на 30-и полкъ въ своите реляции.

Дисциплина.

Имаше ли дисциплина въ частите отъ 1./8. бригада? Казваме да, защото така бѣше. Тия, които бѣха близо до бойците, познаватъ душата на бѣлгарина. Той не обича парадната страна на службата и често минава безъ да отдава честь. Ако тогава го спрете и го запитате защо не отдава честь, ще ви даде разни отговори. Но, ако бѫдемъ добри психологи и се взремъ въ неговата душа, ще видимъ, че за да не отдава честь, той има на сърдцето си голѣма мѣка.

И тогава предъ васъ ще изпъкне една страдална и велика душа, която търпи безмълвно, носи въ сърдцето си свой грижи и не ги казва, а въ резултатъ — тази разсъяность, която нѣкои таксуватъ упадъкъ на дисциплината.

Въ българския войникъ има съзнателна дисциплина и подчиненостъ. Не вървамъ да се намѣри нѣкой да се оплаче, че хората му не го слушатъ. Ако е имало такъвъ случай, то е било сигурно, когато командуването е било съвсемъ не на мѣстото си. Българинътъ по природи е послушенъ и довѣрчивъ. Той знае, че този, който го командува, е представителъ на Върховната воля и, следователно, всѣко негово нареддане, всѣка негова заповѣдь трѣба да се изпълняватъ. Въ това отношение ние имаме чудесенъ елементъ. И, ако е имало нѣкѫде отслабване на дисциплината, то причината винаги е била въ началника на тази частъ. Подчинените копиратъ своя началникъ. И, ако той е образецъ въ всѣко отношение, такива ще бѫдатъ и подчинените.

Ако анализираме елементитѣ на военната дисциплина, ще видимъ, че на Добро-поле съвсемъ малко аномално имаше, въ това отношение. Всички изпълняваха безъ противоречие заповѣдите на началниците си въ продължение на цѣли три години при най-тежки условия. Чинопочитанието се спазваше навсѣкѫде. Моите войници радостно ме посрѣщаха, часовитѣ ми рапортаваха, съ охота ми докладваха всичко що сѫ видѣли и драго имъ бѣ да разговарятъ. Службата въ окопа се носѣше много правилно и споредъ искаанията на Упътването.

Хората имаха пълно довѣрие въ началниците. Установениятъ редъ се спазваше строго. Началниците се отнасяха строго, но справедливо къмъ подчинените и младшите. Единични случаи на грубостите създаваха недоволство.

Пренасяха ли нашите войници търпеливо и безропотно лишенията и несгодите на военния животъ? Че какви поголѣми изпитания и лишения отъ тия — да водимъ три години война съ малко сили и срѣдства срещу противника нѣколко пѫти по-силъ? А борбата съ природните стихии, не е ли за адмирация? Кой другъ народъ би могълъ да издѣржи на тая мжка? И какъ нашите войници се помиряваха съ всичките трудности на войната! А търпението е велика добродетель. Тя е основната мѣрка за силата и здравината на военната дисциплина.

Войниците и изобщо подчинените оценяваха много правилно свойте началници, защото по самото естество на нашата служба, тѣ изпитваха върху себе си наредденията, които даваха и грижитѣ които проявяваха самите началници. Тѣ се възхищаваха отъ тия началници, които понасяха несгодите и лишенията на войната, които бѣха при свойте хора, които непосрѣдствено ги командуваха и вземаха уч-

стие въ бойоветѣ. А имаше и отрицателни характери, понеже тогава воюваше цѣлия български народъ, а народната мъдростъ казва, че нѣма стадо безъ мѣрша. Още презъ 1917 г. командирътъ на 30-и полкъ отстрани двама ротни командири, които не бѣха на мѣстото си въ боя и които се грижеха повече за себе си, отколкото за своите хора. Презъ 1918 г. сѫщо бѣ отстраненъ и даденъ подъ сѫдъ командирътъ на 8/30. рота.

Характеренъ случай е хвърлянето на бомба, безъ нѣкаквъ резултатъ, въ землянката на старши полкови лѣкарь, сант. майоръ д-ръ Драгановъ, който бѣше грубъ и се отнасяше оскѣрбително спрямо раненитѣ и болниятѣ. За да реши раненъ войникъ да извѣрши такова покушение, трѣбва особено много да е билъ оскѣрбенъ и обиденъ, или пъкъ изоставянъ на произвола на сѫдбата. Другояче не може да се обясни това, защото имаше и други лѣкари въ полка, които войниците обичаха, пънеже грижливо превързваха раненитѣ и добросъвѣтно и бащински изпълняваха своя дѣлъ.

Тукъ трѣбва да споменемъ, че тогава имаше и такива началници, които бѣха много опасни, както за дисциплината, тѣй и за духътъ и службата въ частъта и за изхода на боя, Това сѫ отрицателенъ типъ на хора надменни, крайно строги, груби, и нахални, обиждатъ и ругаятъ подчиненитѣ, за да се представятъ, че сѫ взискателни. Но това става задъ позицията, когато нѣма бой, нѣма куршумъ. Щомъ грѣмне, обаче, пушка, отъ тия герои не остава следа — тѣ изчезватъ. Не може нито сврѣзка, нито началникъ да ги намѣри. Тѣ се криятъ, обзети отъ голѣмъ страхъ — психологическо явление, присѫщо на слабите характери и дребни душички. Тѣ сѫ храбри отзадъ, а въ боя се губятъ, оставятъ хората си, криятъ се и изпушватъ частите отъ рѣзетъ си. Следъ бой, тѣ правятъ донесения и си приписватъ подвиги, геройства и пр. — лъжи. Такива началници сѫ много опасни и вредни. Тѣ рушатъ и дисциплина, и мораль, и духъ.

Повтарямъ — на Добро-поле, като се изключатъ известни послабления, и нахме задоволителна дисциплина. Тѣрпението бѣше безгранично и заслужава адмирация. Въ тилните части, обаче, имаше едно отпадане на дисциплината и тѣрпението. Причинитѣ за това можемъ да тѣрсимъ само въ неумѣлото командуване на тия части.

Морални сили.

За поддържане моралните сили необходимо бѣ да се поддържа даденото облѣcko и обущата. При малкото срѣдство, които имахме, нѣкои роти бѣха си формирали малки работилници отъ по нѣколко цифта калъпи и презъ свободното време и при почивките изкѣрпваха ботушите и дре-

хитъ. И у тъхъ хората никога не бъха окъсани. Каждето това не се направи, се получиха плачевни резултати. Войниците съ като деца и иматъ нужда отъ постояненъ контролъ и упътване.

Въпросътъ съ храната бъше първостепененъ. Гдето нѣмаше контролъ, много продукти се губѣха. Много готовачи не знаеха да готвятъ, а не ги научиха. Продуктите се похабяваха и войниците оставаха съ впечатлението, че началницитѣ имъ не се грижатъ за тъхъ, не се интересуватъ за своите хора. А такова положение е опасно — то руши и дисциплина и духъ. Сѫщото бъше и съ хлѣба. Той изобщо бъше недоброкачество, брашното примѣсено съ много трици, непресъто, даже съ люспи, клечки и парцали. Често хлѣбътъ бъше така лошъ, че не можеше да се яде. А не струваше много да се пресъе брашното, поне съ едро сито. То не се направи и хората си извадиха тежки заключения за тия, отъ които това зависѣше.

Заплатата, колкото и малка, трѣбва да се дава редовно. Не бива да се оставя на фелдфебеля да я трѣбва, когато иска, нито пѣкъ той да я раздава. Пущането въ отпускъ при продължителното воюване бѣ станало необходимост. Въ това отношение бъха взети добри мѣрки и всѣки се пушаше, когато му дойде редъ, съ малки изключения.

Бездѣлието е източникъ на всички злини. Когато нѣма работа войникътъ мисли за потрѣбни и непотрѣбни нѣща. Тогава се явява комарътъ и други вредни пороци. Трудътъ е благословенъ отъ Бога. Той е източникъ на много добродетели, но трѣбва да биде правилно организиранъ. Трѣбва да имаме и резултати и хората не трѣбва да се преуморяватъ, като има и справедливостъ въ разпределение на работата. Азъ давахъ опредѣлена работа за всѣки взводъ и за всѣка рота за всѣки денъ и разпускахъ хората, щомъ я свършатъ. Така имахъ голѣмъ успѣхъ. Други не правѣха така, хората имъ работѣха по цѣлъ денъ, а нищо не изкарваха; войниците бъха винаги недоволни, че не имъ остава време за почивка. Даването опредѣлена работа при ржководство на пионери дава най-добри резултати. Хората добиватъ вѣра въ своя началникъ.

Добрите обноски къмъ подчиненитѣ съ изворъ на голѣми добродетели. Обиди, подигравки и оскѣрблени не съ пристойни за възпитания човѣкъ. А въ време на всйна тѣ съ гибелни.

Не всички началници бъха на мѣстата си. И тамъ, кѫдето нѣкоя часть не изпълни докрай дѣлъ си, това се дѣлжеше изключително на влиянието на съответния началникъ. Когато въ едни части нѣмаше почти бѣгства, въ други имаше даже избѣгвания къмъ противника, макаръ и единични.

Нашите политически водачи също указаха влияние върху духът на войската. Много политически гръшки станаха причина тъ да изгубятъ довършието на народа. Войната се водеше неправилно, преддължи твърде много, и това бъ пробния камъкъ за даване преценка на способностите на тия, които ръководеха дългото на войната.

Унасъ всичката мъдрост на дипломацията и политиката се сведе къмъ безкрайно измъчения духъ на бойците. Той тръбаше да изчерпи единственъ докрай, безкрайно тежката и сложна проблема. Духът на бойците, изморенъ и отпадналъ отъ тригодишно воюване, тръбаше да се справи самъ съ всички трудности, да потърси последния четвъртъ часъ да поправи всички гръшки на своите водачи, да устои на всички изпитания, да изтърпи докрай всички удари на противника, да разреши всички тактически и бойни задачи, да разреши най-после изхода на войната. Обаче, същите тия водачи на нашия народъ, не се погрижиха да се поддържа и крепи този духъ, защото и той се руши и отпада . . .

Войната бъ изгубила своята популярност. Много части едва понасяха тежестите на бойната обстановка. Нашата армия бъ вече уморена да воюва. Мислитъ на българския войникъ бъха отправени не къмъ врага, а къмъ вътрешността. И съ идването на власть на г. Малиновъ, бъгствата намалѣха, благодарение надеждите за миръ, които новиятъ кабинетъ събудждаше.

Генералъ Русевъ въ показанията си, рисува съ черни краски духът въ 2-а дивизия. Най-добъръ билъ духът въ 3./2. бригада, сръденъ — въ 1./2. бригада, а лошъ — въ 1./8. бригада. Борбата срещу злото била мъчна, поради слабия, некадъренъ по подготовка и умъ за длъжностите си пехотно-офицерски кадъръ отъ ротни и възводни командири.

Тази преценка за духа въ разните бригади не е точна. Въ 1./8. бригада нѣмаше агитатори, а такива сѫ идвали все отъ 28-и полкъ. Нашата бригада запази и дисциплина, и сили за борба, до последния денъ на войната, когато другите бригади се разкапаха, при всичко, че не бъха понесли $\frac{1}{10}$ част отъ ужасите на боя при Добро-поле. Последните думи на генерала потвърждаватъ значението на началника въ време на война. Ще прибавимъ само, че не всички възводни и ротни командири бъха слаби и некадърни по подготовка и умъ за длъжностите си. Защото три години същите тия млади начальници водиха частите си отъ победа къмъ слава, и тъ записаха въ нашата военна история най-блъскави страници. Ако нѣкой е билъ слабъ и некадъренъ, дългъ е било на съответниятъ начальникъ да поправи злото. Въ части, където това не се направи се стигна до тамъ, че избѣгаха къмъ противника войници, подофицери и даже

единъ подпоручикъ. Така че, твърдението на бившия командиръ на 2-а дивизия е пресилено. При това младите водачи на българския народъ бъха поставени да действуватъ при нечувани тежки условия и пакъ изнесоха достойно последната борба, като мнозина отъ тяхъ дадоха живота си въ жертва.

Командирътъ на 1./8. бригада, полковникъ Янакиевъ, въ показанията си казва, че духътъ, моралътъ и дисциплината въ частите отъ бригадата не бъха на голъма висота, но не може да се каже, че бъха съвсемъ отпаднали. Най-много, което биеше въ очи, бъ голъмата преумора на офицери, подофицери и войници. Войниците откровено заявяваха: „Виждахме, че тръбва да държимъ, не може позициите да останатъ безъ защитници, но много сме уморени, храната е недостатъчна, искахме да бъдемъ смънени, макаръ за малко, да си поотпочинемъ“. И тази бъше самата действителност.

Командирътъ на 2-а дивизия съ № 51672 донася, че за да се запази духътъ у войниците ще бъде умъстно, ако: поправителниятъ полкъ се унищожи; отъ осаждените въ всичка дивизия да се образува поправителна рота задъ дивизията. Да сълошо облъчени, обути, хранени, изнурителна работа. Нощемъ — работа по позициите и пътищата и всъкога изложени на опасност. Да има по-често случаи, боятъ да се прилага като наказание. Да нѣматъ право да пишатъ писма. Изобщо — животъ тежъкъ и унизителенъ. Изказаха се мнения да имъ се турятъ затворнически кандали (желъза) по-леки, съ които да може да се работи; на всички бъглеци къмъ врага да се обсебва имота за държавата и пр.

Тия мнения за срѣдствата да се запази духътъ въ бойците, далечно не отговарятъ на днешните понятия за воденето на една съвременна война. Тѣ не отговарятъ и на правилата на педагогията. Преди всичко, въ съвременната военна оръжие се взема отъ цѣлия въоръженъ народъ, който иска отъ своите водачи да познаватъ неговите душевни, умствени, морални и нравствени качества, да знаятъ неговите въжделания и мечти, и да го поведатъ преди всичко на борба за достижане на национални идеали, а не за завоевателни или други цели. Тия, които ръководятъ войната и политиката, тръбва да осигурятъ и да подгответъ войната политически и военно, да стане тя популярна, да се повдигне духътъ и импулса на народната армия, която ще отива да мре и да знае за какви цели ще дава живота си. Следъ това идатъ редица условия, които искатъ отъ водачите на въоръжения народъ да не го изоставятъ на произвола на сѫдбата, безъ храна и облъкло, безъ бойни припаси, безъ организирано добро и умно командуване, безъ бащински грижи, а да вложатъ най-преданосичката си енергия и умъ, и знания, и опитност,

и материални сръдства, за да се осигури на същия този въоръженъ народъ на мъстото, гдето ще се решава боя, превъзходство надъ врага въ всъко отношение.

Не се ли стори това, хората — като разумни същества и надарени съ способност да преценяватъ действията и постъпките на своите водачи — оставатъ съ убеждението, че за тъхъ нѣма кой да се грижи, че войната нѣма повече смисълъ и пр. тежки заключения, които ще укажатъ голъмо и решително влияние за поведението, което сѫщите ще държатъ. А известно е, че крутитъ мърки и прекалената строгость не допринасятъ за създаване на довѣrie между водачи и подчинени, а напротивъ — бащинските грижи, човѣшки обноски и задоволяване най-необходимитъ нужди, постояненъ и близъкъ контактъ съ хората — това повече и по-сигурно води къмъ запазване на духъ, дисциплина и моралъ.

На 10-и юлий 1918 г. избѣга къмъ противника запасниятъ подпоручикъ отъ 10-и полкъ Ковачевъ Свѣтославъ отъ гр. Хасково, а на 21-и юлий, т. е. следъ 11 дни — ст. подофицеръ Казаковъ Борисъ съ редниците: Перчемлиевъ Христо Колевъ и Гавазовъ Ангелъ Атанасовъ. Командирътъ на 10-и полкъ съ №20579 донесе, че времето било мъгливо и затова избѣгали тия хора. Като, че ли нашитъ войници сѫ арестанти на позицията, та трѣбва да ги вардимъ да не бѣгатъ. А въпросътъ не бѣ тамъ. Трѣбваше да се види де е гнилото въ командуването на тази частъ, отъ която могатъ да избѣгатъ и войници и подофицеръ и даже и офицеръ къмъ врага, при всичко че този офицеръ бѣ даденъ подъ сѫдъ. Ние ще кажемъ, че причини за бѣгства къмъ врага винаги е имало и ще има, но тѣ почти винаги сѫ били въ командуването на частта, отъ която сѫ бѣглеците.

Другъ единъ въпросъ, свързанъ съ тоя за запазване на духа, бѣше получаването на вестници. Едни отъ тъхъ проповѣдваха идеи съгласно партийната си програма, а други — крайни лѣви такива. Нѣкои войници получаваха партийния си органъ. Нищо чудно въ това. Щабътъ на Д. А. издаваше „Войнишка библиотека“ съ подбрани номера, обаче, липсваше информационенъ вестникъ за позицията. Въ София бѣше разрешено на всички вестници да излизатъ включително и тия на крайната лѣвица. А, когато се видѣ, че тия органи проповѣдватъ отрицателни идеи, не имъ се забрани да излизатъ, а се предписа на частите да ограничатъ получаването намъ издания. А книгата, вестникътъ могатъ да бѫдатъ и полезна душевна храна, но могатъ да бѫдатъ и отрова за сѫщата душа. Такава отрова се пращаше отъ София, а намъ предписваша да не я поднасяме на хората въ окопа. И понеже въ такива издания се пишеше по нѣщо, което въ другите вестници го нѣмаше, то войниците съв-

такса, че най-добре може да ги ориентира „Работнически вестникъ“ или другъ подобенъ на него. Оттамъ и желанието да го получаватъ и четатъ Особено търсѣха нецензурираните бройове.

Неуредицитетъ въ вжтрешността на страната допринесоха да отпадне духа. Отпускари се връщаха и разказваха за много насилия, произволи и безчестия, вършени отъ различни типови герои, безъ да бѫдатъ преследвани отъ властта. Органи по изземането вършеха произволи. Ние се показвахме непредвидливи, при всичко, че имахме Дирекция на общ. предвидливостъ. Мисъльта за тежката участ на семейството, оставено на произвола да мизерствува, гнетѣше бойците троевѣше душитѣ имъ и ги изпълваше съ тѣга за родния кѫтъ.

Имаше и агитация отстрана на лѣвитѣ течения. Въ 10-и полкъ се явиха надписи по дѣрветата, картички на видни мѣста или по кръстопжтищата за агитация. Нѣкаква организация бѣ пратила агитатори, да съятъ отрова въ сърдцата на бойците. Въ 30-и полкъ тѣ не можаха да врѣятъ. И да имаше хора съ крайни убеждения, не се обаждаха, а мѣлчеха. Изглежда, обаче, че съседнитѣ на нашата бригада части бѣха по-зле отъ настъ, защото тамъ имаше агитация въ по-голѣмъ размѣръ и оттамъ идваха хора въ нашитѣ полкове да лепятъ разни листчета и картички по дѣрветата.

Прословутите 14 точки за самоопределѣянето на народите на тогавашния председателъ на С. А. Съединени Щати — Уилсонъ, сѫщо повлияха зле върху духа на войниците. Тия точки нѣкои агитатори използваха. Използва ги и противникътъ, като пускаше позиви и прогласяваше, че войната е вече безполезна, че, ако тя се свѣрши, народите ще се устроятъ по тѣзи точки (!). Това бѣ единъ голѣмъ камъкъ за препъване на мнозина. Уилсонъ бѣше уважаванъ отъ цѣлъ свѣтъ. Нашите противници си послужиха твърде умѣло съ неговите 14 точки, както и съ милионната американска армия за свои егоистични цели.

Съ № 11153 отъ 26-и VIII. Щ. Д. А. съобщи, че напослѣдъкъ една злокобна мѣлва се разнася изъ царството и на фронта, че България била склонила договоръ съ съюзниците да воюва само три години и, че презъ идния месецъ септемврий, когато изтича този срокъ, ако Правителството не вземе мѣрки да сключи миръ, войниците щѣли да откажатъ да воюватъ повече. До преди нѣколко месеци отпускарите се връщаха въ частите съ крепъкъ духъ и готови да изпълнятъ съ нова енергия дѣлътъ си. Напослѣдъкъ тѣ се връщаха крайно деморализирани. . .

Отъ тия цитати се вижда, че всички началници до Главнокомандуващия бѣха загрижени за упадъка на духа

изобщо на войниците. Новото Правителство на г. Малиновъ също бъше загрижено. То изпрати нѣкои отъ министрите да отидатъ на фронта и поговорятъ на войниците и ги убедятъ да потърпятъ още и да дочакатъ края на войната. При 10-и Родопски полкъ идвалъ министъръ Костурковъ. Войниците му заявили, че не могатъ повече да понасятъ войната и, че съ печени агнета да ги хранятъ и съ коприна да ги облѣкатъ, пакъ не могли повече да търпятъ. Генералъ Руссевъ казалъ на сѫщия министъръ, че 2-а дивизия не е въ състояние да настѫпва; тя може още да отбива такива атаки, каквито сѫставали досега — атаки на роти, дружини защото позицията има своята автоматична сила на отбрана; но при една решителна атака, дивизията не ще може да издържи, а такава атака се очаква, защото дошло е времето, когато решение да се вземе е редъ на Правителството; трѣбва да се търси съприкоснение съ Съглашението.

И тъй духътъ на добродолските защитници действително бъше отпадналъ. Но, той не бѣ по-високъ и въ съседните и по-далечни части — въ всички почти части отъ нашата армия. Септемврийските събития доказаха това. Но на Добро-поле имахме много по-лоши условия за водене борбата, за работа по позицията, за охрана и за животъ на бойците, та които и да бѣха други части, не биха били въ по-добро състояние отъ това на 1./8. бригада, въ която духътъ бъше сравнително по-добъръ отъ много други части.

Въ 30-и полкъ хвърлиха бомба на полковия лѣкарь и на командира на 3./30. дружина, за да премахнатъ умразни тѣмъ офицери. А интересното е, че последниятъ фактъ бѣ скритъ и не се донесе за него(!). Освенъ това, въ 30-и полкъ офицерите бѣха раздѣлени и се пазѣха единъ отъ другъ, защото имаше такиза, които донасяха и клеветѣха другарите си предъ командира на полка и наказанията се трупаха. Това доносничество се поддържаше и наследчаваше дори, и бъше голѣмо зло въ полка. Отдавна бѣ изчезналъ онъ духъ на единство и сцепление, каквито имаше въ полка презъ 1917 г. при полковникъ Живковъ. Но, трѣбва да признаемъ, че презъ първите дни на м. септемврий, близката опасностъ накара да се повдигне отчасти духа въ частите, да престанатъ дрязгите и да се заловимъ за работа. Умората, обаче, не можеше да се премахне.

Глава IV

Преди атаката.

Какви мърки бъха взети срещу атаката.

Цели месеци врагът работеше, за да подготви всичко необходимо и осигури успѣха на атаката. Хиляди хора отъ населението работиха по съобщенията и пътищата. Прокараха се много пътеки, пътища и шосета. Построили гнѣзда за батареите и постепенно изкачили тежките ордия по височините. Артилерията била засилена съ много тежки батареи, окопни ордия, а също и съ други тежки английски ордия за газови снаряди. Докарали и поставили на позиция 6 ордия 240 м. м. калибъръ, какъвто ние нѣмахме. Осигурена била прехраната на 8 дивизии съ нови дековилни линии. За батареите биль складиранъ запасъ за седемдневъ упоритъ бой. Стоварили разни материали, храни, срѣдства и пр. Прекарали гѣста телефонна мрежа, а на определени места поставили слухови апарати. Въ надвечерието на атаката били раздадени на всѣка рота и дружина планове на атакуемите участъци. Генералъ д'Епре разпоредилъ да се произведатъ демонстрации съ огневи нападения къмъ Битоля, Гевгели и Сересъ. Биль приготвенъ голѣмъ аеродрумъ. Изобщо, противникътъ бѣ взелъ всички мърки, всичко било предвидено и организирано, за да се отстранятъ случайностите и се гарантира единъ бѣрзъ решителенъ успѣхъ.

Главнокомандуващиятъ още на 11-и VII 1918 г. докладвалъ на Върховното командуване въ Германия, че армията нѣма резерви. На това му се отговаря да вземе резерви отъ бойната частъ, като участъците се заематъ по слабо. Главнокомандуващиятъ моли повторно за резерви и казва:

„Азъ моля още веднажъ Върховното съюзно командуване сериозно да проучи положението на Балканите и дами съобщи, какви мърки то мисли да взема за подкрепа на българската армия, при очаквания къмъ края на августъ или началото на септемврий неприятелски ударъ и пр.“

Ясно е, че нашето главно командуване съзираще добре опасностите, на които се излагаше изоставената на собствените си сили българска армия, въ случай на една голѣма атака отстрани на съглашенските войски, която считаше като неизбѣжна къмъ края на августъ или началото на септемврий.

На 26-и VIII Щ. Д. А. заповѣда пълна бойна готовност въ 2-а и 3-а дивизии, а следъ малко и въ 4-а. На 3-и IX той предупредилъ Щаба на армейската група Шолцъ, да засили отбраната на Добро-поле. При това Щ. Д. А. запо-

въддалъ намиращитѣ се въ негово разпореждане 14-и и 78-и пех. арт. полкове да се приближатъ задъ 1-а армия, а после да се премѣстятъ още западно, та при нужда да подкрепятъ и 3-а дивизия. Той засилилъ 1-а армия съ 5 гаубични батареи, взети отъ 2-а и 4-а армии.

Командирътъ на 61-и корпусъ, следъ две молби, премѣстилъ корпусния резервъ 53-и п. полкъ — 2 дружини отъ с. Мелница при Тритъ воденици, а следъ това — задъ 1./8. бригада, а една дружина изпратилъ на в. Обла задъ 3./2. бригада. Командирътъ на 2-а дивизия молилъ да не се взематъ германските батареи отъ Добро-поле, но му съобщили отъ корпуса, че тѣ вече отпѫтували за Франция. Генералъ Русевъ поискалъ резерви, защото нашето разположение е тѣнко, на което генералъ Суренъ отговорилъ, че българскиятъ войникъ билъ по-храбъръ отъ срѣбъския.

Това бѣха на кратко мѣрките отъ наша страна.

Септемврийските дни.

1-и септемврий 1918 г. 1./30. дружина заемаше участъка „Л“ — Сипкавата, Скалистата, и Котата, а 2./30. дружина — лѣвия участъкъ на 30-и полкъ „М“ — Канаритѣ. Въ полкова поддръжка — 3./30. дружина. Нощта мина съ обикновена стрелба отъ дветѣ страни. Презъ деня отдѣлни изстrelи. Вечеръта къмъ 11 ч. 3./30. дружина засе лѣвия участъкъ „М“ и на него остана до последния бой. Загуби нѣмахме. Времето бѣ студено.

2-и септемврий 1918 г. 30-и полкъ представи подробенъ разходъ на полка къмъ 15-и VIII. отъ който се вижда, че полкътъ е ималъ по списъкъ 86 офицери, 9 канд. офицери, 4 лѣкари, 4 чиновници, 4,327 подофицери и войници. Въ разходъ 2,177 войници и на лице 68 офицери, 7 канд. офицери, 4 лѣкари, 4 чиновници и 2,150 подофицери и войници. Този денъ имаше рѣдка пушечна, бомбова и картечна стрелба отъ дветѣ страни. Следъ полунощъ единъ германски патрулъ отъ петъ души и подпоручикъ Полз отъ 106-и Бав. пионерска рота, навлязе въ окопите на Власиевата позиция въ подучастъкъ „Л₂“. Следъ ржкопашенъ бой се завѣрна, като даде: 1 подофицеръ убитъ, офицера раненъ и 2 ранени войници. Това предизвика усилена бойна дейностъ до 3 часа. Презъ деня имаше единични изстrelи. Аероплани летѣха надъ позицията. 30-и полкъ нѣмаше загуби. Работи се препрѣградната позиция при Узуновата канара. Щабътъ на 2-а дивизия издаде окр. № 52619 за употребленietо на артилерията. Времето бѣ добро.

3-и септемврий 1918 г. Командирътъ на 30-и полкъ донесе, че духътъ и дисциплината въ полка сѫ удовлетворителни, че не може да се установи по какви причини войни-

цитъ бѣгатъ. Презъ нощта рѣдка пушечна, картечна, бомбова и артил. стрелба отъ дветѣ страни. Презъ деня картечна, пушечна, минна и артил. стрелба отъ противника. Аероплани летѣха. Загуби нѣма. Времето бѣ добро.

4-и септемврий 1918 г. Съ № 21804 командирътъ на 30-и полкъ представя преписи отъ шесть предписания до дружиннитѣ командири по обиколкитѣ на позицията презъ м. августъ съ нареджданията по укрепяването, планъ за работата презъ м. септемврий, таблица за свършената работа, въ работа проектъ и пр. Презъ нощта имаше обезпокойтелна стрелба отъ дветѣ страни. Презъ деня по-оживена такава отъ противника, особено по Котата, Томовата, преднитѣ окопи и съобщенията. Летѣха аероплани. Укрепяването продължи. Загуби въ 30-и полкъ 1 убитъ пооф. ди 1 раненъ войникъ. Времето бѣ добро.

5-и септемврий 1918 г. Въ 9 ч. сл. пл. се откри силна пушечна, картечна и бомбова стрелба въ участъка „К“ и се даде сигналъ за преграденъ огънь, който се повтори отъ Сръбския постъ и Котата. Нашата артилерия откри преграпенъ огънь на време. Откриха огънь всички машини отъ участъка на 1./8. бригада. Противникътъ отговори съ силенъ огънь съ всичкитѣ си машини по цѣлата позиция. Започна нощенъ бой съ голѣма сила. Ракети светѣха непрекъжнато. Свѣтящите парашути на врага се задържаха дѣлго надъ позицията. Причината на тази сила и нервна стрелба не можа да се узнае.

Врагътъ хвърли много бомби предъ окопитѣ си, предполагайки нападение отъ наша страна. Най-оживено бѣха обстреляни, както всѣкога: Котата, Сипкавата, Скалистата, Томовата и Канаритѣ. До сутринната продължи обезпокойтеленъ огънь. На сутринната летѣха аероплани, и въроятно, правѣха снимки. 30-и полкъ даде 2 убити и 4 ранени. Работата по позицията бѣ главно да се поправи разрушеното презъ нощта отъ стрелбата. Времето бѣше добро.

6-и септемврий 1918 г. Наблюдателитѣ донесоха за гольмо движение къмъ противника. Предъ пладне при аеропл. наблюдение бѣ обстрелянъ в. Пионеръ. Нашитѣ батареи обстреляха неприятелските биваци и картечници предъ участъка на 1./2. бригада. Отъ 7 до 11 ч. надъ позицията летѣха неприятелски аероплани. Следъ пладне обезпокойтеленъ огънь по позицията. Нашитѣ батареи стреляха по неприятелските окопи и тилътъ на противника. Нашитѣ минохвъргачки отъ Томовата височина при Щаба на 1./30. дружина обстреляха неприятелската позиция на Сипкавата височина и успѣха съ срѣдни мини да възпламенятъ единъ неприятелски складъ на бойни припаси, като причиниха и

взривъ. Загуби отъ 30-и полкъ 1 убитъ и 2 ранени. Времето добро.

7-и септемврий 1918 г. Наблюдателите донесоха също за големо движение къмъ противника. Презъ нощта — слаба огнева дейност отъ дветѣ страни. Въ 9 ч. пр. пл. неприятелска тежка 15 см. батарея откъмъ *Пожарския ридъ*, обстреля систематически съ разрушителенъ огънь нашите минохвъргачки на Томовата височина при Щаба на 1./30. друж. Това нападение бѣ възмездие загдето предния денъ нашата срѣдна минохвъргачка разруши неприятелското депо съ бойни припаси на Сипкавата височина. Стрелбата продължи до 11 ч. 30 м. Около гнѣздото на минохвъргачката паднаха 108 гаубични 15 см. снаряди. Отъ тѣхъ три попаднаха върху депото съ мини, но не го разрушиха, нито възпламениха зарядите. Снарядите се пукаха на повърхността, безъ да се забиватъ дълбоко, при всичко че запалките имъ бѣха съ закъснителъ, понеже депото отгоре бѣ покрито съ нѣколко реда каменни блокове. По този начинъ то издѣржа на три попадения 15 см. Нашата минохвъргачка, следъ прекратяване на стрелбата, по моя заповѣдь хвърли нѣколко срѣдни мини по противника, за да докаже, че не е разрушена и, че е на поста си. Томовата височина се изрови съ много дълбоки ями. Аероплани корегираха стрелбата. Врагът нито унищожи нашите минохвъргачки, нито имъ причини големи повреди. Тѣ бѣха добре закрити задъ високата скала и почти неуязвими. Така тѣ бѣха запазени и на 11-и септемврий и действуваха безъ прекъжване. Тѣ бѣха добре устроени.

По останалитѣ участъци имаше също огневи нападения. Въ въздушенъ бой бѣ повреденъ неприят. аеропланъ и принуденъ да слѣзе въ гората предъ *Каменица*. Съ тв. бѣрза шифр. телеграма отъ 2-а дивизия се съобщи, че същия денъ на 7-и IX сѫ се предали петъ души сърби на *Димова-поляна*. Тѣ казвали, че източно отъ *Кара-дере* предъ фронта на 1./3. бригада, сърбите били смѣнени съ чернокожи, а тази вечеръ щѣли да бждатъ смѣнени и сърбите предъ 2./3. бригада. Същите казвали, че на следния денъ щѣли да предприематъ атака на *Петерникъ*, *Димова-поляна* и *Добро-поле*. Тази телеграма се предаде на всички подѣления за вземане мѣрки за предстояще нападение.

Този денъ 30-и полкъ даде 1 убитъ и 2 ранени. 10-и полкъ има 1 убитъ и 1 раненъ. Отъ 2-а пион. дружина бѣ убитъ подпор. *Ангелушевъ Иванъ*.

8-и септемврий 1918 г. Къмъ противника оживление. Презъ нощта обезпокоителенъ огънь и огневи нападения. Презъ деня — също такива отъ дветѣ страни. Нашата артилерия засили своята дейност. Отъ 2-а дивизия се съобщи, че се отпуска 1,000 топа бодлива тель, която не можа

да се пренесе и остана неизползвана. 30-и полкъ имаше 5 ранени. Времето добро.

9-и септемврий 1918 г. Къмъ противника оживление и приготовления за голъмъ бой. Бойната дейност се засили. Особено презъ деня се произведоха огневи нападения и отъ дветъ страни. Нашата артилерия действуващо по-ENERГИЧНО. Щабътъ на 53-и полкъ пристигна този денъ при Щаба на 2-а дивизия. Щабътъ на 2-а дивизия съобщи: „*Признаците за силно неприятелско нападение предъ нашия фронтъ се увеличаватъ. Предстоятъ ни силни бойове...* Сериозенъ дългъ е на всички офицери да повдигнатъ съ всички сръдства самоувъреността и върата въ победата на своите части... Офицерътъ тръбва да се чувствува въ всъко отношение началникъ на своите подчинени. Той не тръбва да се подава никака на малодушие... да бъде изпълненъ съ гордото чувство, че неговата част ще изпълни това, което той е вложилъ въ нея чрезъ цѣлото си влияние.

Както ще видимъ, всъка една част отъ тия, които воюва на Добро-поле, даде своята дань предъ общия дългъ и изпълни своята задача дотолкова, доколкото нейниятъ началникъ бъше вложилъ своето влияние и своята душа, за да я подготви и поведе въ решителния моментъ за спечелване на победата или за самопожертвуване.

10-и септемврий 1918 г. Оживено движение къмъ противника. Презъ нощта слаба огнева дейност. Презъ деня огневи нападения и отъ дветъ страни. Загуби отъ 21-и полкъ: 3 убити и 2 ранени; отъ 43-и полкъ — 1 раненъ, отъ 28 и полкъ — 1 раненъ; отъ 44 и полкъ — 1 раненъ. Времето добро.

11-и септемврий 1918 г. Къмъ противника оживено движение и приготовление за предстоящия бой. Презъ нощта огнева дейност отъ дветъ страни. Неприятелското патрулно нападение по участъка „С₂“ бъе отбито. Въ 1 ч. 45 м. пр. пл. наша нападателна команда, следъ артилерийска подготовка отъ 1895 снаряди, проникна въ неприятелските окопи предъ участъка „В₂“. Същата даде загуби и се върна само съ една раница на непр. войникъ. Произлъзе нощенъ бой. До сутринта огнева дейност отъ дветъ страни. Презъ деня огневи нападения по разните пунктове отъ позицията.

Щабътъ на 2-а дивизия съобщи, че по причина на предстоящо нападение, германските и български школи за картечници въ с. Селци се закриватъ и на хората е предписано да си дойдатъ въ частите. Помоли се корпуса да праща по единъ аеропланъ да пръчи на аеропланите на противника, понеже много беспокоятъ частите.

12-и септемврий 1918 год. Къмъ противника имаше оживление съ явни признания на приготовление за голъмъ бой.

Презъ нощта безпокойтеленъ огънъ отъ дветѣ страни. Въ 8 ч. пр. пл. се появиша шестъ неприятелски аероплани надъ позицията и корегираха последнитѣ престрелки на непр. артилерия, най-вече надъ Добро-поле. За да заблудятъ тази престрелка, батареитѣ на противника стреляха по цѣлия участъкъ на 2-а и 3-а дивизии. Къмъ 9 ч. огънътъ се засили и продължи до обѣдъ. Обстреляни бѣха *Боруна*, *Търнава*, *Томовата*, *Котата*, долината на р. Лешница, наши батареи и пр. Получи се донесение, че при нашето щурмово нападение предната нощъ отъ 43-и полкъ останали убити и неприбрани въ неприят. окопи 1 офицеръ 1 подофицеръ и 5 редници. Единъ убитъ редникъ успѣли да донесатъ въ нашия окопъ. Имали сме още и 7 ранени. Изобщо – пъленъ неуспѣхъ. Отъ огъня на противника имахме доста разрушени окопи, ходове и пр., които отново трѣбваше да се поправятъ. Отъ 30-и полкъ загуби тоя денъ: ранени 1 подоф. и 2 вѣйници. Времето бѣ добро.

На 12-и IX 1918 г., два дни преди атаката, на Добро-поле стана една конференция. Командирътъ на 2-а дивизия, ген. майоръ *Русевъ Иванъ* дойде при Щаба на 30-и полкъ на в. Пионеръ и събра на докладъ и съвещание старшите началници, отъ 1./8. и 2./3. п. бригади, въ участъците на които стана големиятъ бой. Тамъ сѫ били отъ 2./3. бригада полковникъ *Даневъ*, *Пройновъ* и подполковникъ *Арандановъ*; отъ 1./8. п. бригада — полковникъ *Янакиевъ*, подполковникъ *Людюковъ*, *Пеневъ* и майоръ *Янковъ*. Отъ артилерийските началници — полковникъ *Сарайдаровъ* и *Славчевъ*; и най-после — командирътъ на 53-и полкъ подполковникъ *Ламбровъ*. Отъ дружинните командири никого не викаха.

Въ продължение на петъ-шестъ часа обсѫждане, както казва и командирътъ на дивизията, установили тактическото значение на разнитѣ възможни посоки за атака; сравнителната важност на разнитѣ мѣста и посоки; въпросите по употреблението на артилерията, на разнитѣ поддръжки; произвеждането на контъратаки; мѣстата на картечниците, минохвъргачките и общия начинъ на действие на Добро-поле при атака.

Споредъ *К. Янковъ*, било установено, че най-вѣроятната посока на неприятелския ударъ сѫ участъците на *Гръцкия постъ* и *Канаритѣ*. Командирътъ на дивизията далъ задача на команда на 30-и полкъ — почивайки въ щаба си получавате донесение, че Гръцкия постъ и Канаритѣ сѫ паднали въ неприятелски рѣже — дайте наредждания. Завелъ се дѣлъгъ споръ дали ще трѣбва дасе контъратакува отъ Стояновата къмъ Гръцкия постъ или отъ Котата къмъ Канаритѣ.

На бойното поле не съм нуждни никакви конференции и съвещания. Тамъ има еднолична воля и умъ, които тръбва само да заповядватъ, а подчинените тръбва да умънятъ да вложатъ повече умъ и знания, да разбератъ добре идеята на началника и да изпълнятъ най-точно дадената имъ задача — тъй както би я изпълнилъ началникътъ. Презъ 1917 г. командирътъ на 1./8. бригада и командирътъ на 30-и полкъ просто си решаваха тактическата задача, споредъ поставената цель и обстановката на боя, издаваха оперативна заповѣдь, даваха всъкому задача и бѣрзаха да отидатъ напредъ при своите части, да ги посетятъ въ време на самия бой, да бѫдатъ близко до бойците, до окопа, до мястото, гдето защитниците отстояваха честта на нашата родина, и дѣло съ живъ примѣръ да дадатъ всецѣло въ служба на дълга — всичката си опитност, всичкия си умъ, знания, воля и всичката си преданост. И тогава резултатитѣ бѣха други. Близостъта на началника обайваше войниците. Частите чувствуваха влиянието на своите командири, виждаха на време да пристигнатъ резерви, на време нашата артилерия да открива огънь и бойоветѣ се печелѣха.

Презъ м. септемврий 1918 г. дни и седмици се губятъ въ водене на разни никому ненуждни спорове, съвещания и конференции за важността на нѣкои пунктове отъ нашата позиция и пр. Когато всичко това тръбваше да се изчерпи съ една оперативна заповѣдь, а следъ това да се вложатъ повече усилия, да се потърсятъ и привлѣкатъ повече резерви и нови пехотни и артилерийски части въ помощъ на застрашеното място, гдето ще се решава изхода на предстоящия голѣмъ бой, дори и изхода на войната.

13-и септемврий 1918 г. Този бѣ последния денъ преди започване на голѣмия бой. Къмъ противника имаше сигурни признания за предстояще нападение. Движенето бѣ усилено, особено въ участъка предъ 1./8. бригада. Неприятелски три аероплани летѣха надъ позицията и разузнаваха отъ малка височина Доброполските позиции. Ясно бѣ, че по това място се готови въ най-скоро време нападение. Неприятелската артилерия привѣрши този денъ последнитѣ си престрелки, придружени съ огневи нападения и по другите участъци, за да заблуждава нашето командуване. Нашите батареи взеха също живо участие и произведоха нѣколко огневи нападения. Денътъ премина въ взаимно обстрелване.

Съ № 53322 командирътъ на 2-а дивизия помоли команда на корпуса, ако е възможно, 1./8. бригада да бѫде смѣнена отъ позицията, защото сѫщата е прекарала тежка зима на сегашнитѣ си позиции, даде повече отъ сто жертви отъ измръзване и студъ, и сега войниците се ужаяватъ предъ стоещето още една зима на сѫщата позиция.

Тази молба закъсня. Ако нашата бригада бъде смънена поне 15 дни по-рано, щеше да си почине и при пробива, не щеше да допусне да се разшири успеха на противника, а щеше да изработи и тилна позиция.

Следът конференцията на висшите началници, бъде наречено и командирите на частите да обходятъ на свой редъ позицията съвместно съ дружинните, ротните и взводни командири. На 13-и IX дойде въ Шаба на 1./30. дружина на Томовата височина, командирът на 30-и полкъ. Всички офицери отъ дружинния участъкъ бъха събрани въ подслона, и, следъ като се дадоха общи указания за предстоящата атака на противника, всички излезохме отвънъ и на самото място се установиха всички начини за действие на разните части отъ участъка, за действието на машинните, за съдействието, което ще дава една частъ на друга съседна, за връзките, сигналитъ, за действието на артилерията, за начина, по който ще се произвеждатъ контъратаки, за поддържане духът у хората, за наблюдение на противника и за много други въпроси, които интересуватъ отбраната на една позиция, която предстои да бъде атакувана.

Офицерите докладваха за особеностите, които имаше въ тяхните участъци, за нуждите отъ бойни припаси. На всички се дадоха указания. Следъ като свърши обиколката си изъ участъка на 1./30. дружина, командирът на полка замина за левия дружиненъ участъкъ на Канаритъ. Тамъ е станало същото. И тамъ съ били разгледани всички условия на борбата.

Ротните командири отъ своя страна събраха подофицерите и взводните командири и, съвместно съ тяхъ, обиколиха своите подучастъци и дадоха последни наставления за предстоящия бой. По телефона ми доложиха, че всичко е предадено. Азъ докладвахъ на командира на полка, че всички нареджания съ предадени на подълненията.

По този начинъ на 13-и септемврий 1918 г. всички хора отъ позицията на Добро-поле знаеха, че въ най-скоро време предстои атака отъ страна на противника — атака, може би, последна и решителна. Оперативни заповеди по полковете и бригадите не се издадоха.

Схващайки важността на момента, азъ обиколихъ този ден всички части отъ моя дружиненъ участъкъ „Л“, съ всички размѣни по нѣколко насырдчителни думи, напомнихъ имъ дълга и клетвата, напомнихъ имъ миналите бойове, въ които почти всички бъха участвали и въ които нашата дружина се прослави и отличи. Напомнихъ имъ, че както тогава, така и сега, когато всички изпълняватъ командите и заповедите на своите началници, че по-малко жертви ще се даватъ, боятъ ще се води по-достойно и резултатътъ ще се дава добъръ за насъ. Казахъ имъ още, какво на

тоя връхъ, който е толкова високъ, че се вижда отъ цѣлата Македонска страдална долина, е дошелъ момента да премъримъ силитѣ си съ тия на вѣковния ни врагъ, че отъ тоя връхъ ние трѣбва да съградимъ втора Шипка и повелика отъ нея, че тукъ ние ще трѣбва въ краенъ случай, всички да измремъ, но достойно и честно да изпълнимъ своя дѣлгът, тѣй както сме се клели и както сме вършили дотогава.

Познавайки психологията на моите бойци, азъ ги разпитвахъ по всички въпроси, които засъгатъ отбраната на позицията и добихъ впечатление, че всички сѫ загрижени и се мѫчатъ да отгадаятъ какъ ли ще се развие боятъ, и съ какви срѣдства ще си послужи врагътъ; ще употреби ли нови такива, които бѣхме само чували — задушливи газове, огнепрѣскакачки и др. Най-много се беспокоеха за известни мѣста отъ нашата позиция, презъ които отъ две години врагътъ минаваше. Войниците се питаха, дали ще можемъ да запазимъ Доброполската рѣка и долинитѣ, презъ които може да се промъкне врагътъ. Ако употреби петъдесетъ пѫти повече сили отъ насъ, ще можемъ ли да се справимъ съ тѣхъ? Каленитѣ въ толкова бойове юнаци, не се плашеха отъ пехотата на врага. Участвували десетки пѫти въ сражения, влизали по нѣколко пѫти въ ржкопашъ бой и виждали най-упоритите срѣбъски войски да прекланятъ глава предъ тѣхния ножъ, тѣ не се боеха отъ самия бой и отъ смъртъта. Още повече като се има предвидъ, че нашиятъ Шейновски полкъ се комплектуваше отъ Чирпанска, Харманлийска и Свиленградска околии, които даваха отлични войници.

Едно безпокойствие предъ близкия денъ, който идѣше и криеше въ себе си много неизвестности, едно нетърпение и боязънъ отъ лошъ изходъ на борбата, караше мнозина да питатъ за резерви, за нашитѣ сили, за съседнитѣ части, за бойнитѣ припаси и други нѣща. Все пакъ духътъ у моите офицери, подофицери и войници не бѣше отпадналъ. Тѣ съзнаваха ясно своя дѣлгът, вѣрваха, че ще могатъ да го изпълнятъ. Но се боеха отъ частите влѣво и дѣсно, като че ли предчувствуваха близкия край.

Последнитѣ обиколки на всички началници до генерала включително затвърдиха убеждението въ всички, че следъ малко ще загърьмятъ топовете. Навсѣкѫде по позицията се говорѣше за атака на противника, и всички очакваша съ особенъ трепетъ, предъ една голѣма неизвестностъ, това, което ще стане. Една тежесть притискаше началниците, и всички се питаха — ако бѫдемъ изненадани съ нѣколко дневна артилерийска подготовка, и не ни се даде възможностъ да поправяме повредите отъ разрушението, какво ще правимъ? Ами, ако противникътъ се хвѣрли ненадейно въ

атака на разсъмване или нощемъ? Или, ако започне една голъма акция съ маса сръдства, ще можемъ ли да издържимъ на голъми изпитания, ще стигнатъ ли нашите ограничени сръдства? Ами нашата артилерия какво ще прави съ своите няколко оръдия, ако биде нападната и унищожена? Преградниятъ огънь сигуренъ ли е, ще може ли да се разчита на него, ще могатъ ли нашиятъ машини да ни дадатъ такъвъ, ако бждатъ разрушени? Тръбва ли да възлагаме всичката си надежда на този преграденъ огънь, когато не можемъ да бждемъ сигурни, че ще имаме такъвъ въ моментъ на опасностъ и нужда? А подслонитъ ще издържатъ ли силна бомбардировка? Противникътъ, дали не ще употреби и по-голъми калибри отъ тия, които досега употребява? Дали той не ще ни изненада съ тежки мини и по-тежки снаряди или такива съ газове? Картечните гнездца готови ли сѫ за действие, иматъ ли всичко нуждно за дълга отбрана? Вода отгде ще взематъ, ако бждатъ обкръжени? Наблюдателниците ще могатъ ли да работятъ? Телефоните сигурни ли сѫ? Не ще ли се скъсатъ още въ началото на боя, както много пъти дотогава? А хелиографите и други свързочни сръдства, надеждни ли сѫ? Препятствията сигурни ли сѫ, ще могатъ ли да издържатъ на неприятелската артилерия, или ще бждатъ унищожени още първия денъ?

И колко други въпроси си задавахме въ надвечерието на борбата: откъде можемъ да бждемъ нападнати; где можемъ да бждемъ подкрепени; где е слабото място на всички участъци; кои пунктове тръбва особено да се пазятъ; какъ тръбва да се поддържатъ взаимно участъците помежду си; имали духъ за борба у нашиятъ хора и въ съседните части; ще могатъ ли да понесатъ единъ голъмъ бой съ голъми изпитания; началниците въ ротите и взводовете на мястото ли сѫ; ще могатъ ли всички да поведатъ хората си въ контъратака? Ами има ли отзадъ резерви? Какво станаха обещаните седем германски полка, които били на пътъ? Дойдоха ли вече?

И войнишката агенция всека вечеръ донасяше по нѣкоя новина, и тя се разнасяше по позицията — или да повдигне духа, или да го съкруши. А сведенията на войниците биваха всекога точни и вѣрни. . .

Глава V

14-и септемврий 1918 г.

Зората на деня.

Последната тиха септемврийска ноќь на ранната пе-
чална есенъ на Добро-поле, дойде и отмина, както всички
нощи на цвѣтния югъ — пълни съ чистъ планински въздухъ,
свежестъ, чистота. Ярките звезди трепкаха на небосклона,
всрѣдъ голѣмата тишина, по-голѣма отъ обикновената, по-
таинствена и пълна съ неизвестности. Защо ли противникътъ
мълчи? Защо неговите машини се въздържатъ да хвърлятъ
снаряди и мини, когато той по-рано не жалѣше бойни при-
паси и ги пилѣше? Защо такава особена, голѣма тишина
по позицията? Защо и нашите не стрелятъ? Нѣматъ цели
ли, или пѣкъ противникътъ не ги предизвиква? Наистина,
тиха и тайнствена ноќь. Ноќь, пълна съ прокоба!

Какво ли ще ни донесе прохладното утро и топлиятъ
денъ? Войниците сѫ бодри и зорко наблюдаватъ. Затишието
по позицията, мълчанието на врага ги беспокоятъ и тревожи.

Отвреме навреме нѣкой нашъ войникъ грѣмне. Долин-
ните отекватъ произведения гѣрмежъ и ехото замлѣкне.
Противникътъ мълчи и не отговаря. Защо ли е това? Да
не би да се е оттеглилъ и изоставилъ позицията си, а на
насъ казватъ, че щѣлъ да атакува? Да не би да събира
сили, та на разсъмване да ни обсипе съ снаряди и мини?

Началниците сѫ по мѣстата си, и тѣ се безпокоятъ за
тишината, за необикновената тишина. Тѣ сѫ при войниците
и следятъ сами наблюдаватъ, искатъ да узнаятъ какво става
въ неприятелските окопи. Но напраздно. Всичко като че ли
спи. Никакъвъ шумъ и движение. Окопите на противника не
сѫ безъ хора, но защо пѣкъ мълчатъ? . .

Зората обагри съ златенъ блѣсъкъ хоризонта. Свѣт-
литъ звездички една по една започнаха да гаснятъ. Свѣт-
лина озари небосклона и утрото настѫпи. Слѣнцето показва
царствения си блѣсъкъ. Часовитъ отъ окопите започнаха
да се прибиратъ въ своите подслони, както това правѣха
всѣка зарань. Останаха само наблюдателите на опредѣле-
ните за презъ деня пунктове, огдeto трѣбаше да виждатъ
и следятъ противника и всичко, що ставаше къмъ него. Отъ
картечните галерии, отъ наблюдателниците, отъ артилер. на-
блюдателници, съ очи и съ перископи, часовитъ и наблюдате-
лите започнаха всѣкидневната си служба и наблюдение.
Тѣ много дни подъ редъ виждаха приготовленията на врага,
подвозването на бойни припаси, батареи, части, направа на
пѣтища и усилено движение по всички пѣтища, които во-
дѣха къмъ нашата позиция. Но тази сутринъ всичко бѣ

замръло. Всичко на гледът спъше. Отъ страна на противника никакво движение.

Само далеко надъ хоризонта се показва едно ято аероплани. Шест неприятелски хвърчила идват към насъ. Но това бъде явление, което се повтаряше всъки ден и ние даже бъхме свикнали съ нахалността на хвърчилата. При това нѣмахме и срѣдства, за да имъ противодействуваме. Но този денъ на 14-и септември аеропланите на противника минаха и отминаха далеко на северъ, за да атакуватъ първо Щаба на 2-а дивизия и другитъ тилни части, да дадатъ първия сигналъ за началото на голѣмата трагедия, която започваше на Добро-поле . . .

8 часа пр. пл.

Въ дневника на Щаба на 2-а дивизия се казва: „Тази сутринъ въ 5 часа пр. пл. шест неприятелски аероплани се явиха надъ Щаба на дивизията и пуснаха въ околността на с. Мелница 14 бомби. Следъ 25 минути сѫщите аероплани се заврънаха и пуснаха 10 бомби надъ гара Расимбей, с. Полице и с. Мелница. Два други аероплани пуснаха бомби надъ гара Пантелаймонъ. Отгова аеропланно нападение убити 3 войници. Материални загуби нѣма“.

Следъ това посещение настъпили затишисе по позицията и тила. Гробна тишина царѣше. Слънцето се бѣше издигнало надъ хоризонта и започна да облива съ мека свѣтлина и приятна топлина Доброполските чукари. Следъ утринната прохлада настъпили меко затопляне. Слънцето гледаше отъ високо и то бѣ единствения най-вѣренъ свидетель на предстоящата борба. Тихото време помагаше на нашите противници. Никакъвъ вѣтрецъ. Атмосферата бѣ напълно спокойна, напълно удобна за престрелка и наблюдение. Природата помагаше на нашите врагове.

Споредъ френските автори, частитѣ отъ 122-а и 17-а колониална дивизии очаквали съ трепетъ началото на борбата, пълна съ страхъ предъ неизвестността, която ги очакваше. Загубили отдавна вѣра въ победата, тѣ разчитаха само на своето числено надмошье, и чакаха помощъ отъ експлозивите, отъ снарядите, отъ голѣмите мини, отъ стотиците ордия, които бѣха струпали срещу насъ. Не записали ни една победа срещу насъ въ продължение на три години, прекарали едно тежко лѣто всрѣдъ малария и други болести, понасяйки постоянно загуби безъ никакъвъ резултатъ, естествено бѣ, тѣ и сега да гледатъ съ едно недовѣrie на започващата борба.

И у насъ имаше безпокойство. Защитниците на Добро-поле се боеха отъ възможността противникътъ да хвърли грамадни сили и, ако не бѫдемъ подкрепени отъ резерви,

или, ако противникътъ направи демонстрации по другите участъци, заблуди нашето командуване, и то изпрати резервите си тамъ, а насъ остави сами да се биемъ. Така и стана.

Началото на бойните действия завари частите съ не достатъченъ команденъ персоналъ. Една част отъ началницитъ бѣше новоназначена, друга въ отпускъ и командировки. А щабовете въ по-големата си част не бѣха по бойните си места, при всичко че говорѣха постоянно за нападение. И тѣ бѣха напълно неготови за големата задача, която имъ предстоеше, напълно изненадани отъ противника.

Артилерийска канонада.

Точно въ 8 часа пр. пл. на 14-и септемврий силенъ неприятелски артилерийски огънь, хвърли въ трескави движения цѣлията участъкъ на 1./8. и 2./3. бригада на Доброполе. Всѣки тичаше да заеме мястото си. Започна бърза импровизация. И тукъ се прояви българската душа.

Капитанъ Рениери казва: „Следъ нѣколко единични изстрели, образуващи като че ли необходимото акордиране на инструментите, гръмна ужасния оркестъръ съ невъобразимъ тръсъкъ, усиливащъ се до безкрайност отъ ехото на хилядния тътенежъ, образувано отъ стрѣмните и скалисти чукари“. Майоръ Казей казва: „Всички наши батареи бѣха въ действие. Тръсъкътъ ставаше оглушителенъ въ тази пресъчена мястост, гдето гърмежите се повтарятъ до безкрайност. Предните линии сѫ оттеглени назадъ. Нашите войници гледатъ този необикновенъ потопъ отъ снаряди, което ги кара да вѣрватъ, че успѣха на операцията е осигуренъ... Действието на нашата окопна артилерия, особено на 240 м. м. мини бѣ основно. Българите бѣха изненадани отъ това мощно срѣдство. А въ сърбитѣ, действието на тѣзи тежки мортири и тѣхните грамадни бомби, повдигна морала въ голема степень.“

Понеже противникътъ разполагаше съ много снаряди и оръдия, съ умѣло маневриране, можеше всѣки моментъ да струпа огъня на много батареи по даденъ участъкъ отъ нашата позиция, да го бие колкото си иска, и да пренася следъ това огъня по другъ участъкъ или по батареите, и навсѣкѫде да бѫде силенъ и могъщъ, безъ да се бои, че снарядите ще се свѣршатъ. Тази тактика забелязахме още сутринта на 14-и септемврий. Следъ като се престреляха батареите на противника, започна една ужасна канонада, представа за която може да има само този, който е билъ тамъ. Стреляха едновременно много батареи. Десятки хиляди снаряди се сипѣха по разните участъци отъ позицията. Участвувалъ въ много бойове, азъ бѣхъ виждалъ

нѣколко пѫти барабаненъ огънь, огневи валикъ, прѣграденъ огънь отъ много батареи при *Малка-Нидже-пл.*, зная и бомбардировката на Одринъ. Но това, което бѣ на Добро-поле, надмина всичко видено дотогава. Може би подобна сила артилерийския огънь да е достигалъ само на Западния фронтъ. За настъ това бѣ истинска изненада. Ние не бѣхме виждали на едно мѣсто да се струпватъ толкова много срѣдства за разрушение.

Майоръ Чакъровъ описва така артилерийската кононада: „Като командиръ на 2./30. картечна рота бѣхъ на позиция на пограничния гребенъ при *Узуновата-канара*. Имахъ възможност да наблюдавамъ развитието на цѣля бой. Артилерийската канонада продължи презъ цѣля денъ, съ небивала дотогава сила и ожесточение. Гейзери отъ прѣсть, къмъни и парчета отъ снаряди, избухваха непрекъснато, и позицията на полка заприлича на вулканъ, който изригва безспорно, на единъ фронтъ отъ три км. Облаци отъ прахъ и димъ покриха всичко. Особено силенъ бѣше огъня по Сипкавата, Скалистата, Томовата и Котата и източно отъ последната. Противникътъ хвърли множество запалителни снаряди, отъ които пламна сухата трева по позицията и изгорѣха коловетъ на телената мрежа на преградната позиция. Бѣха намѣрени перки отъ тежки неприятелски мини 100 кгр. Самата позиция, особено гнѣздата на машините — картечници и минохвъргачки, бѣха обсипани съ хиляди снаряди и мини. Особено силно се биеше Томовата височина при Щаба на 1./30. дружина, гдето бѣ и позицията на минохвъргачките. Наблюдавайки този адски огънь, азъ чувахъ какъ отъ всѣко долче, отъ всѣка лъхчинка, задъ всѣкой ридъ отъ неприятелска страна, изригваше огънь, който се сипѣше върху главите на нашите защитници“.

Къмъ 9 часа огънть на противника бѣше въ пълния си разгаръ. Десятки батареи събираха огъня по единъ пунктъ, стреляха около единъ часъ, спираха за малко и пакъ почваха. Позицията се покри съ димъ, прахъ и пушекъ отъ запалените храстъ, дървета, трева — и всичко това придаваше на картината на боя зловещъ видъ. Стана задушно. Особено на Томовата височина, гдето падаха най-много тежки мини, трѣсъците бѣха непоносими. Запушвахме си ушите. Мнозина оглушиха и ослѣпѣха. Почувствувахме задушлива миризма и сложихме маските нѣколко пѫти.

Въ 8 ч. 40 м. съ № 1651 донесохъ: — „Командирану 30-и полкъ. Въ 8 ч. 15 м. противникътъ откри артилерийски огънь по Томовата височина и ходоветъ на Скалистата и Сипкавата. Вдѣсно — по Камъка. Влѣво — по Радка. Въ 8 ч. 30 м. се откри миненъ огънь надъ Сипкавата и артилерийски по първите окопи на Сипкавата и Скалистата. Стрелбата продължава“.

Отъ лъвия дружиненъ участъкъ „М“ съ 8 ч. 35 м. е изпратено следното донесение: „Командири 30-и полкъ. Отъ 30 минути по Гръцкия постъ и източно отъ него силна артилерийска стрелба. По „М“ само ръдка минна стрелба“.

Командирътъ на 30-и полкъ, който въ това време е билъ въ Щаба на полка на в. *Пионеръ*, а не на бойното си място, е сложилъ на това последно донесение съ мастило следната резолюция: „Известно ми е по телефона. Наредено бойна готовност. Разпоредено полковитъ поддръжки да се готвят за пътъ“.

Командирътъ на 12./30. рота, поручикъ *Старирадевъ*, бѣ на позиция на *Канаритъ*. Той казва: „На 14 и септемврий въ ранна сутринь, още слънцето непробудено отъ сън — бѣше 5 часа, обърна ми вниманието далечния артилерийски огънь, който се сипѣше въ подножието на *Кожухъ* планина, и който обхвана и *Петерникъ* — пунктъ, който добре се наблюдаваше. До насъ долитаše само единъ тътенежъ, като че ли подземно бучение, предвестникъ на страховитъ земетръсъ. Виждаха се облаци димъ, които отвреме навреме се смѣсваха, сякашъ нарочно съ бѣли многобройни кълба, които придаваха една особеност на онази страшна въ онзи моментъ гледка. Огънътъ постоянно пълзѣше все на западъ, обгърна Гръцкия постъ, а не дълго следъ това, почна да се сипе и по нашите позиции. Той не отслабваше, напротивъ, все се усилваше. Това бѣше адски огънь. Нѣщо по-страшно отъ ада на Данте. Никога противникътъ не бѣ тъй силенъ. Това ясно личеше. Турилъ бѣ въ ходъ всички свои машини: разнокалибрени оръдия, минохвъргачки, бомбовхъргачки и пр., чиито барабаненъ огънь рушеше окопи, канари, галерии, подслони, унищожаваше телени мрежи, умъртвяваше всичко живо. . . Общиятъ тътенежъ, макаръ и monotоненъ, бѣ зловещъ. Той се смѣсваше отвреме навреме съ тихия и неприятенъ шумъ на аеропланитъ, които като че ли регулирваха отъ небесните висини неговата стрелба. Но противникътъ бѣше и жестокъ. Съ своя адски огънь като че ли съ единъ замахъ искаше да умъртви малкото на бой, но силни по духъ Шейновци, да обезлюди нашата позиция и възвести победоносния си маршъ“.

Въ 9 ч. 15 ч. изпратихъ на командира на 30-и полкъ следните донесения:

„К-ру 30-и п. п. Стрелбата продължава главно задъ Сипкавата, Скалистата и Томовата. Отвреме навреме се усилва. Минохвъргачките откриха ръдъкъ огънь, Сега нашата артилерия усили огъня си. Противникътъ стреля главно съ тежки снаряди“.

„К-ру 30-и полкъ. Противникътъ откри съ тежки снаряди огънь източно отъ Котата, който продължава още. Въроятно отговаря на нашата минохвъргачка. Стрелбата по

Томовата се усили и продължава още. Нашата артилерия стреля. Минохвъргачкитѣ сѫщо. Единични пехотни изстрели и рѣдка картечна стрелба има отвреме навреме".

Тия две донесения, направени на самото място, сѫ добъръ отговоръ за тѣзи, които казватъ, че нашата артилерия не стреляла на Добро-поле. По този случай капитанъ Риниери казва: „Отговорътъ на българите последва почти веднага върху нашите окопи и долини, целящъ да разстрои подготовката ни и търсещъ нашите ордия и чувствителни мяста. Българските батареи, отъ всички калибri, хвърлятъ снарядъ, за снарядъ, често изпрашайки и мини съ каквito, изглежда, че сѫ снабдени изобилно". Този французски авторъ описва главно действията на 45-и французски пех. полкъ срещу 30-и Шейновски полкъ, гдето ние започнахме отначало достойно да отговаряме на неприятелския огънь съ скромните срѣдства, съ които разполагахме. Би билъ другъ резултатътъ, ако имахме въ този важенъ моментъ още десетина батареи на Добро-поле съ достатъчно снаряди. Противникътъ не би издържалъ нашиятъ огънь, понеже пехотата му нѣмаше почти никакви закрития и подслони.

Главните си усилия противникътъ бѣ насочилъ къмъ Доброполския масивъ — Котата, Томовата, Сипкавата, Скалистата и Срѣбърския постъ. По този масивъ бѣ насоченъ и съсрѣдоточенъ артил. огънь отъ главната му артил. и минохвъргачна група. И като участникъ, азъ твърдя, че малко народи биха могли да издържатъ подобна канонада. Когато започнаха да се пукатъ тежките мини, помислихме, че това сѫ голѣми бомби пускані отъ аероплани. Следъ нѣколко часа, обаче, презъ време на малките паузи, които използувахме за заповѣди и донесения, мои войници донесоха грамадни перки отъ това страшно оржжие, което врагътъ употребяваше за първи пътъ срещу насъ. Грохотътъ на тѣзи мини, предизвиканъ отъ детонацията на голѣмъ експлозивъ, бѣше наистина адски и непоносимъ. Мнозина не можаха да го понесатъ и оглушеха. Други онѣмѣха. Но и нашите срѣдни мини нанасяха голѣми поражения и действуваха твърде силно върху моралътъ на противника. На Томовата височина гнѣздата на нашите минохвъргачки останаха неповредени и машините действуваха докрай на боя.

Въ 10 ч. 25 м. и 10 ч. 30 м. изпратихъ следните донесения до командира на полка. „Вдѣсно отъ срѣбърския постъ рѣдка артилерийска стрелба; предъ него по-често. По Томовата твърде силна артилерийска. По Сипкавата — минна стрелба. По Скалистата — рѣдка минна и артилерийска. Влѣво отъ Котата — тежка стрелба продължава".

„Вдѣсно отъ Срѣбърския постъ стрелбата намалѣ. По Срѣбърския постъ доста оживена. Задъ Сипкавата и Скалистата по ходовете 1-и и 2-и усилена артилерийска. По Томовата —

също. Влъво отъ Котата силна стрелба, особено по централния ходъ и къмъ Узуновата канара. Влъво — силна стрелба артилерийска и пушечна къмъ 29-и полкъ".

Котата бъше прицелна точка на всички неприятелски батареи. Като фокусъ тя събираще всички видове огънь. Парчета отъ снаряди и мини, които се пукаха на върха, летяха на всички посоки. Скали се събаряха отъ голъмтъ взривове. Картечното гнездо тамъ не бъеше разрушено. Пострада, обаче, наблюдателятъ пунктъ. Неколко снаряди паднали въ самия отворъ, презъ който се подаваше перископа. Пунктът бъеше почти разрушенъ. Тежко бъеше раненъ артилерийскиятъ наблюдател поручикъ *Поповъ*, който следъ боя посчина въ една английска болница отъ кръвоизливане. За боя на Канаритъ въ това време поруч. *Старирадевъ* казва: „Въ този ужасенъ огънь, къмъ не се отдава на описание на перото, къмъ 11 ч. напуснахъ подслона си, разположенъ на около 100 крачки отъ предната линия и задъ участъка на 1-и взводъ (Канаритъ) се отправихъ къмъ предната линия. Огънътъ продължаваше своето разрушително дъло. Отъ втора линия окопи и ходове за съобщение нямаше нито поменъ. Тъ бъха изравнени съ земята, оставяни съ грамадни ями, зинали сякашъ да погълнатъ героите отъ окопа. Телената мрежа не съществуваше. Тя бъеше скъсана, разхвърлена въ безпорядъкъ. За мигъ се намърихъ въ подслона на централния ми взводъ. Оттамъ се виждаше ясно Гръцкия постъ, Петерникъ и частъ стъ лъвия флангъ на 9/30. рота при Доброполската река. Огънътъ и тамъ бъешъ силенъ, особено къмъ Струпинската пътека. Къмъ 12 часа неприятелскиятъ артилерийски и миненъ огънь се заели извънредно много. Стигналь бъеше своята кулминационна точка. Съ донесение № 32 отъ 12 ч. до к-ра на дружината молъхъ за артилерийски и миненъ обезпокоителенъ огънь предъ *Боруна* и *Безименната канара*. Такъвъ не последва. Тръбва да забележа, че телефонната връзка бъше вече скъсана. Следъ като изпратихъ това донесение, отправихъ се къмъ втория взводъ, но не успяхъ, и останахъ при групата войници, заслонени задъ лъвия флангъ на централния взводъ подъ една канара. Обстрелването на родното разположение продължаваше съ бъесь. Противникъ тури въ ходъ и газови снаряди. Турихме маскитъ. Стрелбата съ газови снаряди трая около петъ минути. Забелязахъ, че стрелбата по Гръцкия постъ бъше така сила, както и при настъ. За всичко това съ № 33 отъ 12 ч. 30 м. донесохъ командиръ на дружината.

Тия показания на командира на 12/30. рота сѫ много ценни, понеже този храбър офицеръ съ висше образование лично е наблюдавалъ това, което ставаше, отъ самитъ Канари, излизалъ е и обикалялъ взводовете си. Освенъ

това запазените документи съм помагали да възпроизведе истинската картина на боя.

Въ 11 ч. 38 м. командирът на 30-полкъ донесе:

К-ру 1/8. бригада. Противникът продължава да обстреля Сипкавата, Скалистата, Сръбски постъ, Томовата, а най-силно — Канаритъ. Ураганъ—северно отъ Котата. № 4.

Въ 11 ч. 55 м. съ установения сигналъ предадохъ по хелиографа, че врагът изпълва окопите си и готови атака по участъкъ „Л“. Командирът на 30-и полкъ съ № 5 донесе същото въ бригадата. Едновременно съ това азъ подадохъ и сигналъ за преграденъ огън. Нашата артилерия и минохвъргачки откриха унищожителенъ огън по неприятелските окопи, които бъха пълни съ хора, готовящи се да атакуватъ. По този начинъ първата атака на противника бъше задушена още въ самото начало.

Скалистата и Сипкавата височина се биеха твърде много. Тамъ бъше събранъ силенъ съсръдоточенъ огънъ на стотина ордия. Земята вреше — подобно на гейзери се вдигаха едно следъ друго взривове; тръсъци непрекъжнато единъ следъ други се разнасяха по околните височини, ехото се сливало съ новите гърмежи, и отдалечъ всичко това образуваше единъ безподобенъ вой, една буря, едно безкрайно бучение, като, че ли всички адски сили среща тукъ си бъха дали, за да ни унищожатъ. Врагът обстрелялъ по същия начинъ и участъкъ „М“ на Канаритъ, и влъво, той на 29-и полкъ, и вдъсно той на 10-и полкъ. На единъ фронтъ отъ 15 км. земята вреше, бучеха доловете отъ непрестанния вой на хилядите пръскания отъ разни снаряди и мини, и тия, които съ наблюдавали отдалеко тази канонада, си казвали буквално „живи душа не остана, всичко избиха тия душмани“.

Тръбва да се има предвидъ, че издадените и изложени пунктове, като Соколъ, Сръбски-постъ, Сипкавата, Скалистата, Котата, Канаритъ Гърци-постъ, Майоръ Поповъ, Димова- поляна, се биеха съ прави изстрили при непосръдствено наблюдение. Естествено е, че ще бждатъ разрушени а защитниците имъ избити.

Вдъсно отъ насъ противникът биеше особено силно. в. Сръбски-постъ По същия се изсипаха хиляди снаряди, докато се разрушиха всички окопи и ходове, особено тия, които бъха на южната страна и дразнеха много противника съ многото си чупки и завои Руйчетата и Соколъ не бъха също пощадени. И тъ бъха бити съ хиляди снаряди.

Противникът не оставил и нашите батареи. Тъ просто бъха задушени, защото имаха смълостъта да отговарятъ на неговия огънъ съ такъвъ отъ нашите скромни калибри. Азъ видяхъ презъ едно кратко затишье при насъ, какъ

нашите батареи бъха обсипани съ маса снаряди и се бъ задимило така, че нищо не можеше да се види. Мъстата на поддържките, пътищата, щабоветъ — всичко биде обстреляно. Отъ многото запалителни снаряди, гората, която заобикаляше нашата позиция, биде подпалена на много места. Гъсти облаци димъ се вдигаха въ небесата.

Въ 11 ч. пр. пл. по телефона началникът на германските картечници на Гръцкия постъ донесе: „Между Голашъ и Поповъ Пеню забелязвамъ движение на неприятелски колони къмъ нашата линия“.

Въ 11 ч. 45 м. пр. пл. — сигналъ отъ „Л“ за преграденъ огънь.

Въ 12 ч. 15 м. командирът на 30-и полкъ донесе: „Противникът напълва окопитъ си предъ „Л“. Заповѣдахъ разрушителенъ огънь“.

Къмъ 12 ч. на пладне силата на бомбардировката не намалѣ. Напротивъ, усилваше се всѣки моментъ, като от време навреме по нѣкой пунктъ противникътъ преставаше да стреля, премѣстваше огъня по другъ пунктъ, маневрираше съ своите машини най-ловко и систематично нанасяше бързи и силни удари по разните части отъ позицията и тила.

Въпрѣки силния огънь, ние поддържахме непрекъсната свръзка. Щомъ се скъсаха телефонитъ, употребихме хелиографа и сигналитъ, а по-после и летящата поща. Въ всѣки случай този денъ ние имахме непрекъсната връзка, както съ ротитъ отъ бойната част, тъй и съ Щаба на полка и съ частите влѣво и вдѣсно.

Следъ пладне. Отбити атаки.

Първата атака на противника се подготви къмъ 11 ч. 40 м. Още въ 11 ч. 45 м. окопитъ му бъха пълни съ хора. Подадохъ сигналъ за преграденъ огънь. Започна бой на първата линия съ участието на наши гъщи картечници, минохвъргачки и стрелци. Нашите защитници излѣзоха въ окопа и откриха огънь. Минохвъргачките почнаха да действуватъ и боятъ се засили. Противникътъ откри сѫщо пушеченъ и картеченъ огънь. На близкитъ места отъ нашата позиция, гдето ни дѣлѣха само 40—50 крачки почнаха да хвърлятъ бомби и отъ дветѣ страни. Пехотниятъ бой стана оживенъ. Явно бѣ, че противникътъ разчиташе какво следъ толкова силна артилерийска подготовка въ продължение на цѣли 4 часа отъ нѣколко стотинъ ордия, съ единъ скокъ ще да заеме нашите окопи, смѣтайки, че всички защитници сѫ избити. Но той бѣше навсѣкѫде отблъснатъ, понесе загуби и разбра, че ние стоимъ бодро на поста си.

За този бой направихъ следнитъ донесения:

Командирът на 30-и полкъ. Въ 12 ч. много силна артилерийска стрелба. Противникът усили твърде много стрелбата по *Сипка-ватата* и *Скалистата*. Цѣлата позиция се покри съ димъ. Започна пушечна и картечна стрелба. Противникът бѣ напълнилъ окопите си и готовъше атака. Дадохъ сигналъ за преграденъ огънь и артилерията и минохвъргачкиятъ дадоха такъвъ до 12 ч. 5 м. Неприятелската артилерия раздѣли огъня си по първата линия, *Томовата* и частъ отъ батареите. Стрелбата продължава. № 1670. 14-и IX 1918 г. 12 ч. 35 м.

Майоръ Драгановъ.

Въ 12 ч. 15 м. донесохъ, че открихме преграденъ огънь

Командирът на полка въ 12 ч. 50 м. донесе за сѫщото, като добави, че атаката е била задушена още въ началото си.

Въ 1 ч. 35 м. сл. пл. донесохъ, че стрелбата продължава и отъ дветъ страни. Въ 1 ч. 43 м. сл. пл. донесохъ, че стрелбата отслабна.

До 12 ч. огънът на противника продължи съ непрекъсната сила отъ всичките му машини. Отъ съсрѣдоточения огънь окопите по цѣлата позиция бѣха напълно разрушени или сринати. Ходоветъ въ по-голѣмата си частъ изчезнаха. На тѣхно място се появиха голѣми ями, по които не можеше да става никакво движение. Къмъ пладне позицията бѣ почти неузнаваема. Нѣкои подслони бѣха срутени отъ тежките мини. Имаше и затрупани и задушени хора въ тѣхъ. Галерииятъ издържаха най-вече, особено тия, издѣлбани въ скали. Само на *Сипкавата* височина, поради меката почва, подслоните и галерииятъ не бѣха здрави и пострадаха. Тамъ не остана нито следа отъ окопите и ходоветъ и телената мрежа. Височината измѣни цвѣта си. Малките подслони изчезнаха. Ями покриха цѣлата мястност тамъ. Следъ пладне тежки мини паднаха при входовете на галерията и я разрушиха. Бѣха ранени много хора отъ 4./30. рота, между които командирътъ на ротата капитанъ Узуновъ. Мнозина оглушаха, ослѣпиха и онѣмѣха.

Скалистата височина като преденъ пунктъ, бѣше обезличена. Тамъ стоеше само гнѣздото на подпор. *Мазгаловъ* съ две картечници, издѣлбано по минентъ начинъ въ скалата и бѣше неразрушимо. То имаше изходъ на северъ и две амбразури за стрелба на изтокъ и на югъ. Хората тамъ бѣха запазени и можаха да действуватъ винаги спокойно.

Препятствията, и безъ това слаби, бѣха унищожени още първия часъ. Само на *Канаритъ*, гдето дѣлѣха само 40 крачки отъ окопите на противника, телената мрежа остана, понеже тамъ не можеше да бие артилерията на противника. Тия препятствия послужиха много по-после.

Съобщенията бѣха прекъснати. Телефоните по окопите и ходоветъ бѣха изровени и направени на парчета. Бѣше невъзможно да се поправятъ. Отъ *Моминъ-гробъ* за Щаба

на 2-а дивизия едва работеше телефона, но отъ тоя пунктъ за полковетѣ, *Пионеръ* и *Родопецъ* и дума не можеше да става. Съ голѣмъ трудъ отвреме навреме можеше да се проговори. Но, командирътъ на 30-и полкъ, презъ цѣлитѣ два дни на боя, остана безъ възможностъ да прави разговори съ своите бойни дружини. За тамъ работѣха по единъ малъкъ хелиографъ. Задоволявали се съ нашитѣ откѣслечни и лаконични сведения. Командирътъ на 10-и полкъ сѫщо тъй изнемогвалъ въ самотата, откѣснатъ отъ полка си.

Пътищата бѣха изровени и движението по тѣхъ трудно. Въ гората падналитѣ дървета спираха движението. Батареитѣ бѣха пострадали много. Врагътъ бѣ открылъ всичкитѣ ни батареи. Разрушенията тамъ бѣха голѣми. Щабоветѣ, лазаретитѣ, превързочнитѣ пунктове и складоветѣ сѫщо пострадаха. Врагътъ имаше много бойни припаси и ги пилѣше по всички посоки, та успѣваше често да попадне на важно и чувствително място. Така, кухнитѣ, западно отъ *Узуновата канара*, и тия при *Доброполското блато*, бѣха изровени и унищожени. Хората останаха безъ храна този денъ. Изобщо до пладне противникътъ имаше пълно надмошie на огъня, бѣше разходвалъ голѣми количества снаряди и мини и разчиташе на голѣми резултати.

Следъ пладне положението започна да става отъ часъ на часъ все по-тежко и по-тежко. Всички съобщения бѣха прекъснати. Ние се чувствувахме откѣснати отъ нашия тилъ, отъ нашитѣ резерви, отъ нашитѣ щабове. Изолирани и въ пълна неизвестностъ за това, което ставаше назадъ и въ страни, ние се измѣчвахме постоянно, и всичкитѣ ни старателски бѣха насочени да възстановимъ свръзката. Краткитѣ затаиши се използваха за донесения и заповѣди. Много, обаче, отъ войниците отъ летящата поща, не се връщаха, нито отиваха до мястоназначенieto си, понеже биваха убити или ранени.

Въ 2 ч. 50 м. запитахъ командира на 30-и полкъ какво е положението при съседитѣ. Никакъвъ отговоръ не получихъ.

Въ 1 ч. 14 м. донесохъ, че силна артилерийска стрелба започна по участъка „Л“, а въ 1 ч. 35 м., че стрелбата продължава отъ дветѣ страни. Въ 1 ч. 43 м. донесохъ, че стрелбата отслабна.

Въ 2 ч. 13 м. донесохъ, че стрелбата продължава усилено. Въ сѫщото време запитахъ по хелиографа, какво е положението влѣво и вдѣсно. Пакъ не получихъ никакъвъ отговоръ.

Въ 2 ч. 20 м. сл. пл. донесохъ: „Силна артилерийска стрелба по Котата“, а въ 2 ч. 45 м. „Стрелбата продължава съ малки паузи. Моля пригответе бойни припаси за тази вечеръ“.

Въ 2 ч. 55 м. донесохъ: „Стрелбата утихна“.

Въ 3 ч. 20 м. сл. пл. „Тежката стрелба започна“.

Въ 4 ч. 12 м. сл. пл. донесохъ: „Влъво силенъ бой.

Тукъ рѣдка стрелба“.

Въ 4 ч. 17 м. сл. пл. донесохъ: „Тукъ утихна. Аероплани летятъ“.

Въ 4 ч. 50 м. сл. пл. „Започна отново артилерийска стрелба“.

Въ 5 ч. 14 м. сл. пл. донесохъ: „Стрелбата продължава усилено“. Въ 5 ч. 28 м. донесохъ: „Стрелбата намалѣвъ у-ка“.

Въ 5 ч. 30 м. сл. пл. се откри барабаненъ огън по цѣлия участъкъ. Неприятелската артилерия и минохвъргачки развиха максималната си сила. Настана тежко изпитание. Снарядитѣ валѣха като градушка. Истински барабаненъ огънъ. Участниците съ ужасъ си спомнятъ за този часъ. Десетъ минути продължи барабанниятъ огънъ. Ние устояхме и на това изпитание благодарение на солиднитѣ закрития. Позицията се покри съ димъ, пракъ и пушекъ. Яви се и газъ. Сложихме маскитѣ. Огънътъ вилнѣеше съ голѣма сила. Всичко говорѣше, че следъ такъвъ силенъ ураганъ и, следъ толкова много снаряди, врагътъ непремѣнно ще настѫпи и съ общи усилия ще ни атакува. Ние не се излѣгахме. Точно въ 5 ч. 40 м. окопитѣ на противника се напълниха съ хора съ движение за атака. Нашитѣ наблюдатели, особено тия отъ картечнитѣ гнѣзда подъ сигурни закрития, забелязаха движението на противника и дадоха установения сигналъ, като откриха огънъ съ дежурнитѣ картечници по неприятелскитѣ окопи. Веднага азъ дадохъ сигналъ за преграденъ огънъ, защото така бѣ установено тогава. На два пъти поискахъ преграденъ огънъ – въ 5 ч. 40 м. и 5 ч. 42 м. Започна вториятъ пехотенъ бой при насъ, който постепенно се разви до истински голѣмъ бой съ всички видове машини.

Войниците излѣзоха въ окопа и откриха пушеченъ огънъ. На близкитѣ разстояния почнаха да хвѣрлятъ бомби. Картечниците тракаха зловещо и непрекъснато. Противникътъ отговори съ всичкитѣ си картечници, автоматични пушки, пушечни бомби, пушки, и боятъ се засили. Врагътъ смѣташе, че е избилъ всичко и, че съ единъ скокъ ще дойде да завладѣе нашитѣ окопи, но се измами въ смѣтки. Посрещнатъ съ огънъ, той не можа никѫде да напредне. На нѣколко мѣста негови групи излѣзоха напредъ, обаче, бѣха разпрѣснати или унищожени.

Както при насъ на Сипкавата и Скалистата, така и при Канаритѣ, Грѣцкия-постъ и Доброполската рѣка, противникътъ на нѣколко пъти следъ пладне на 14-и септември се опита да ни атакува, следъ барабаненъ огънъ.

Но навсякъде той бѣ отбитъ съ пушеченъ, бомбовъ и картеченъ огънъ. Сигналитѣ за преграденъ огънъ заставиха нѣкои отъ нашите батареи да откриятъ сѫщо огънъ; но, виждаше се, че тѣ, изобщо, не можаха да даватъ много ефикасенъ огънъ. Много ордия бѣха вече излѣзли отъ строя. Въобще, преградниятъ огънъ на нашата артилерия се оказа недействителенъ. Миногвъргачкитѣ даваха по-добъръ такъвъ.

На нѣколко пъти противникътъ пълнише окопите си. Преградниятъ ни огънъ бѣ слабъ. Нашата артилерия, която имаше предъ себе си най-благодарна цель—неприятелски окопи пълни съ хора, трѣбаше да се реши на решителна борба. Налагаше се да съсрѣдоточи всички си огънъ по изходната позиция на врага, да разбие и разпрѣсне атакуващите вълни, преди да сѫ излѣзли въ атака. Но, за това бѣха необходими батареи съ точенъ надвесенъ огънъ и достатъчно бойни припаси и другъ планъ за действие; трѣбаше да има смѣли и решителни хора, които да хвърлятъ нѣколко хиляди снаряди, които, впрочемъ, можаха да се събератъ, да ги изсипятъ върху противника, защото въ решителния денъ на борбата сѫ нужни и решителни действия. Ние пропуснахме удобния моментъ, врагътъ се подготви за нощна атака, когато можеше да бѫде битъ и унищоженъ въ своите окопи.

Противникътъ се ориентира. Той разбра, че не сме унищожени и, че ще трѣбва да се приложи нова тактика. Командуването оцени правилно положението и реши, че, ако презъ първия денъ не е успѣло да добие задоволителни резултати, то ще трѣбва да опита щастлието си съ една нощна атака на 15-и септемврий рано, преди разсъмване. Нощната атака имаше повече изгледи за успехъ. При нея може да се добие изненада и съ по-малко жертви да се постигне резултатъ. Следствието отъ това решение, бѣ да се продължи бомбардировката съ неотслабната сила до късно вечеръта, а презъ нощта съ безпокойтеленъ огънъ да не се позволи поправката на разрушената позиция.

Командирътъ на 30-и полкъ е направилъ сл. пладне следнитѣ донесения:

Въ 2 ч. 30 м. — „Противникътъ стреля съ запалителни снаряди“. Въ 2 ч. 40 м.— „По гръцкия постъ барабаненъ огънъ“.

Въ 5 ч. 45 м. — „Имаме тежки влагуби. Предстои нападение на „Л“. Врѣзки нѣма“. Въ 6 ч. 55 ч. сл. пл. — „Противникътъ систематически обстрѣлва Канаритѣ и тила съ тежки снаряди“. Има разрушени подслони. Моля нашата артилерия да стреля по неприятелските окопи на Симеоновия пунктъ. издадена частъ“.

Въ 7 ч. сл. пл. — „Положението непромѣнено. Предстои нападение по „М“ и при „Л“ сѫщо“.

Въ 6 ч. 5 м. сл. пл. донесохъ, че стрелбата постепенно намалява. Отъ лъвата дружина нѣма запазени донесения. Отъ Канаритѣ е донасяно главно съ германския хелиографъ кратко:

Началникътъ на Щаба на 1./8. бригада майоръ Янковъ, въ 3 ч. 10 м. донесе въ 2-а дивизия:

„Въ 2 ч. 25 м. сл. пл., по даденъ сигналъ отъ Котата, се откри преграденъ огънь предъ „Л“ и „М“. Противникътъ не можа да излѣзе отъ препълнениетъ си окопи. Пехотната атака бѣ осу-тена. Въ 2 ч. 45 м. по Гръцкия постъ барабаненъ огънь. Боятъ продължава“.

Сѫщиятъ донесе въ 5 ч. 50 м. сл. пл.

„Боятъ продължава. По лъвото Руйче, Камъка, Сипкавата продължава силенъ непр. огънь. Врагътъ готови нападение въ тия пунктове. Влѣво отъ Несторовата скала и предъ 2/3 бригада непрекъснать силенъ огънь. Тамъ неприят. окопи пълни. Презъ цѣлия денъ стрелба отъ тежки дългобойни оръдия въ тила на бригадата“.

Авиацията на противника взе най-живо участие въ боя. Аеропланите коригираха стрелбата и бомбардираха тила, птищата, щабовете, болниците, складовете, гарите и пр. Врагътъ имаше пълно господство въ въздуха. Това повди-гаше духа на врага, а убиваше нашия.

На мръкване.

Огънътъ на противника продължи съ сѫщата сила и ожесточение до късна вечеръ.

Задъ далечните хоризонти, слънцето се скри и нощта настѫпи бавно, за да забули съ своя мракъ голѣмата борба и велико изпитание. Надъ позицията падна тъмна, беззвездна нощ. Мракъ обгърна голѣмите гиганти на Доброполския масивъ. Мракъ се стелѣше и подъ нашите нозе като тъменъ мраченъ фондъ. Всрѣдъ тоя тъменъ фондъ про-блѣсваха оръдията подобно на мълния предъ бурия. Назадъ се простираха мрачните сѣнки на планините. Всрѣдъ тѣхъ, като че ли отъ невидима ржка се палѣха отъ огъня на снаряди-тѣ огромни костери. Горѣха боровите гори и въ зловещата заря на огромния пожаръ въ планините, играеше нощта съ своите причудливи сѣнки. Денътъ на кървавата драма и боенъ ревъ отмина. А нощта — нищо утешително не ни носѣше. Стрелбата премина въ безпокойтеленъ огънь, който про-дължи до разсъмване.

Въ 8 ч. 25 м. сл. пл. поискахъ патрони, бомби, гра-нати и мини. Въ 9 ч. 55 м. донесохъ, че стрелбата про-дължава. Следъ като събрахъ сведения за хода на боя презъ деня донесохъ:

„Цѣлъ денъ противникътъ стреля съ всичките батареи отъ разни калибri, повечето тежки, по цѣлия участъкъ на дружи-

ната, като мъжтъ последователно масирания си огънь отъ пункть на пункгъ. Стрелбата се корегираше отъ много аероплани, които също хвърлиха тежки бомби по участъка, наброени около 50. Перки отъ тъхъ съ запазени. Въ резултат съ сринати всичките окопи на 1-а линия и всички ходове. Вдъсно отъ Томовата единъ подслонъ съборенъ отъ снарядъ, безъ жертви, понеже вейнициятъ бъха въ галерията. На Силкавата подслонътъ на постъ № 2, гдето е прожектора, разрушенъ съвсемъ отъ мина и съзатиснати 7 души. Изглежда, че съ умръли. Започнато е изравянето. Галерията на Силкавата (старата) е ударена и съборена въ изхода на лъвия ржавъ. Ранени съ капитанъ Узуновъ и подпоручикъ Коралски. На Скалистата убити 4 войници въ дъясната галерия отъ нашъ снарядъ. Една мина паднала върху подслона на възводния к-ръ, убила единъ войникъ, ранила тежко подпоручикъ Бараковъ и 1 войникъ. Въ галерията Радка единъ снарядъ отъ Каймакчаланъ рани 5 души и извади отъ строя прислугата на едната картечница. Влъво отъ Котата съ засипани всички окопи и подслоните при тъхъ. Наредихъ почистването на окопитъ и ходоветъ, като пратихъ хора отъ дружинната поддържка. Неприятельтъ продължава артилерийската стрелба и, както изглежда, ще продължи презъ цѣлата нощ и утре действията си. Отъ факта, че днесъ само по участъка се хвърлиха повече отъ 120,000 снаряди, може да се заключи, че той има твърде сериозни намържения. Вдъсно и лъво стрелбата бъше значително по-слаба. Моля да се изпратятъ по възможността повече бомби, патрони, гранати и мини, а на войниците да се дава за обядъ суха храна, като полъкъ нареди това". К-ръ 1/30. дружина майоръ Драгановъ.

Началникътъ на участъка „М“ донасяше за боя презъ деня така:

„Днесъ отъ 8 ч. пр. пл. до този моментъ силенъ артил. огънь, който отвреме навреме се превърщаше въ барабаненъ. Загуби: ранени 14, загрупани 4, неизвестни 2, безъ тия на 9-а рота. Повреди въ уч. „М.“ постовете 1, 2, 3, 5, 6, 7, 13, 14, 15, подслоните въ ходъ 2 и 5 срутени, подслонътъ на ротния к-ръ — също. Окопитъ и ходоветъ навсякъде срутени. Въ у-ка „М.“ галерията „генерал Жековъ“ — пробита на единия край, подслонътъ на ротния к-ръ, срутенъ; една галерия повредена, подслонъ „Бориславъ“ заринатъ. Въ участъка „М.“ затрупани: 12 ранени, 2 затрупани, повреди — 3 поста разрушени, 2 подслона затрупани“. К-ръ „М“ капитанъ Абаджиевъ.

Въ 10 ч. 25 м. сл. пл. поискахъ 10 носилки съ хора.

Въ 11 ч. 50 м. донесохъ — артилерията стреля продължително. Въ 11 ч. 55 м. донесохъ — „Стрелбата продължава по цѣлия участъкъ“.

Къмъ 20 ч. неприятелската артилерия прекъсна за малко огъня си. Всички излъзоха навънъ. Една тежка миризма изпъльваше въздуха. Миришеше на барутъ, на задушливи газове, на горено, неприятно, тежко. Гората горѣше и димъ долиташе оттамъ. Ранени чакаха за помощъ. Имаше затрупани подслони съ хора, зарити подъ тъхъ. Започна веднага изнасяне на ранените. Тия които можаха, сами се изтеглиха назадъ. По тежко ранените се изнесоха съ носилки. Но, задачата на доблестните ни санитари се осложни и затрудни, понеже врагътъ започна отново да стреля. Все пакъ, всички ранени се изнесоха. Убитите, обаче, останаха. Оста-

наха също зарити въ нѣколко подслона хора, които не мѣжаха да бѫдат спасени. Отъ сринатитѣ галерии и подслони само нѣкои можаха да бѫдат изровени. Бойните припаси се попълниха. Трѣбваше войниците да се нахранятъ, но нѣмаше храна. Противникътъ бѣ унищожилъ нашите кухни. Ето защо се раздаде, каквото можеше да се намѣри. Хората, обаче, не искаха да ядатъ. Тѣ казваха, че на гърлото имъ се е свила топка, мѣжа ги притискаше за изхода на борбата, която бѣ започнала и не се знаеше какъ ще свѣрши.

Положението въ другитѣ дружинни участъци отъ в. Соколъ до Димова-поляна бѣше почти сѫщото.

Дейностъ на нашата артилерия.

Тази дейностъ заслужава основно проучване. Ние само ще я скицираме. Споредъ полковникъ Славчевъ, врагътъ хвѣрлилъ на 14-и IX само по Добро-поле повече отъ 220,000 снаряди, а следния денъ много повече и още отъ 8 ч. пр. пл. нашиятѣ батареи почнаха да даватъ възмезденъ огънь по Доброполската рѣка, Струпинския долъ, Продановата и Петерника. По неприят. части, които се трупаха по тия мѣста къмъ 9 ч. 42 м. се дадоха кратки урагани. По Сипкавата и Скалистата — сѫщо. Къмъ 9 ч. 50 м. 4./2. батарея даде възмезденъ огънь предъ Соколъ и Руйчетата. По Канаритѣ сѫщо огънътъ бѣ засиленъ. Къмъ 10 ч. 10 м. — миненъ огънь предъ Сипкавата и предъ Котата. По Доброполската рѣка силенъ артил. огънь и се забелязва групиране на противника. Наши батареи пренасяха огъня тамъ. Къмъ 10 ч. 12 м. се съобщи по телефона отъ срѣдната артил. група при 1./2. бригада, че тамъ нѣмало никакъ стрелба отстрана на противника.

Къмъ 10 ч. 15 м. пр. пл. отънътъ по Канаритѣ и Доброполската рѣка се засили. Отговори се съ нашъ такъвъ. Батареитѣ обстрѣлаха разни цели, които се явяваха. Къмъ 10 ч. 25 м. имаше нападение по Петерникъ и се подаде сигналъ за преграденъ огънь. Даде се такъвъ Следъ това, такъвъ се даде по Доброполската рѣка, предъ Грѣцкия постъ. Обаче, нашиятъ огънь се даваше отъ по нѣколко орждия. Въ 10 ч. 45 м. огънътъ на противника се засили по Канаритѣ, Грѣцкия постъ, Власиевата. Отговори се съ такъвъ отъ наша страна. Забелязва се движение на пехотни части предъ Петерникъ, Грѣцки постъ, Доброполската рѣка и Канаритѣ. Даде се по-силенъ огънь по тѣзи мѣста. Ние съ нашиятѣ 30 орждия въобще действувахме по отдѣлно, по батарейно, когато противникътъ струпваше огъня на десетки батареи по единъ пунктъ и добиваше разултати,

По същия начинъ нашиятъ артилерийскиятъ огънъ продължи и следъ пладне. На нѣколко пъти батареите даваха преграденъ, унищожителенъ, рѣдъкъ, разрушителенъ огънъ, и пр., стреляха вавсъкъде и всъкъде бѣха слаби. Батареите, обаче, поотдѣлно действуваха много смѣло. Огънътъ се мѣстѣше отъ пунктъ на пунктъ презъ цѣля денъ. Въ 5 ч. 10 м. сл. пл. 2./1. тежка батарея вдигна на въздуха една неприятелска батарея, разположена на Доброполския борунъ (Южна котка). Къмъ 6 ч. сл. пл. огънътъ поутихна и следъ петъ минути се засили отново, главно по Сипкавата, Скалистата, Руйчетата. Противникътъ особено се прояви предъ участъка „Л“ съ явни намѣрения за атака, които на нѣколко пъти бѣха отбити съ нашъ огънъ.

Въ 8 ч. 30 м. сл. пл. началникътъ на източната артил. група получи отъ командира на 2./3. бригада, отъ командира на артилерията въ дивизията, отъ началника на 2-а дивизия и отъ командира на 1/8. бригада тѣхната особена благодарност за прекрасното действие на артилерията. На 2./1. батарея се изказа отдѣлна благодарност, понеже до вечерта бѣ вдигнала въ въздуха 8 неприятелски оръдия. Въ 10 ч. 5 м. сл. пл. огънътъ се засили отново особено по Сипкавата. Дадоха се нѣколко урагани отъ наша страна. Въ 10 ч. 45 м. сл. пл. огънътъ се засили отново по Канаритъ, Сипкавата и Котата. Даде се унищожителенъ огънъ отъ нашите три батареи. Въ сѫщото време се подаде жълтъ ракетъ отъ Котата. Даде се преграденъ огънъ предъ „Л“.

Шкодовата подгрупа на Эжберитъ бѣ изпратила офицеръ на Калето при Петерникъ да наблюдава непосрѣдствено противника. По този начинъ тази подгрупа имаше най-точни данни за врага. Всѣко движение отстррана на пехотата на противника се виждаше и обстреляваше своевременно. Капитанъ Консоловъ този денъ лично ржководѣше своите батареи и доби много добри резултати, за което получи благодарности. Той оцени новите батареи на противника на 34—40, безъ тия по Нидже-планина и тая, насочена срещу Добро-поле. Преграденъ огънъ тая подгрупа даде нѣколко пъти предъ Петерникъ, Струпинския долъ, Гръцкия постъ и Доброполската рѣка. Въ 11 ч. 40 м. се даде такъвъ и предъ Сипкавата и Скалистата. Нашата артил. дейност се свежда на 14-и IX къмъ: стрелба по видимите и известни неприятелски поддържки и пунктове на съсрѣдоточаване, даване унищожителенъ огънъ или преграденъ такъвъ предъ участъците, които непосрѣдствено бѣха застрашени отъ неприятелски атаки; обстреляване неприятелски батареи. Действията на батареите ни срещу неприятелската артилерия бѣха съ видимо добри резултати, понеже тѣ бѣха открити и ясно наблюдавани. Ако ние разполагахме съ достатъчно артилерия, казва капит. Консоловъ, противнико-

вата акция можеше да бъде парализирана въ самото начало.

За отбиване неприятелско нападение този ден нашата артилерия даде преградни огньове нѣколко пѫти — въ 10 ч. 30 м., въ 11 ч. 45 м., въ 12 ч., въ 14 ч., въ 15 ч. 10 м., въ 16 ч. и въ 17 ч.

На 14-и септемврий 1918 г. нашата слаба артилерия направляваше всички сили да се бери съ силния противникъ. Тя спомогна да се отбиятъ нѣколко атаки и опити за атаки на нѣколко място отъ позицията и да се разрушатъ нѣколко неприятелски ордия. Нѣколко пѫти тя дава преграденъ, унищожителенъ и др. видове огънь, похарчи голѣма част отъ своите припаси, безъ да ги попълни, и на другия денъ да бѫде въ по-лошо положение. Нашите артилеристи изпълниха този денъ достойно своя дѣлъгъ и никой не бива да отрича тѣхните заслуги и храбро действие. На 14-и IX нашиятъ батареи действуваха ту самостоятелно, ту обединено, подъ командата на началниците на подгрупите. Но, малкото ордия не позволяваше голѣмо масиране, затова и огънътъ бѣше недостатъчно силенъ. Изобщо този денъ нашата артилерия, при лоши условия, изпълни достойно всички бойни задачи, и заслужено получи сѫщата вечеръ много благодарности за своите смѣли и добри действия.

Показания на участници.

Командирътъ на 30-и полкъ, полковникъ о. з. Дюдюковъ въ реляциите си казва: „Презъ цѣлия денъ началниците на участъците ме държаха въ течение на боя, какво става въ тѣхните участъци и въ съседните, и на всички се даваха бѣзри и своеевременни указания. Въ 7 ч. 5 м. сл. пл. дадохъ следните наредждания: да има презъ нощта най-бодро наблюдение, да се поставятъ рогатки на направените отъ противника днесъ проходи, да се попълнятъ муниципите, да се набави вода за участъците, хората да се подбодрятъ и да се направи всичко възможно да получатъ топла храна. . . Презъ този денъ се отличиха 1./30. и 3./30. дружини“.

Французскиятъ майоръ Казей казва: „Частите отъ първата линия изпратиха патрули, за да видятъ и узнаятъ размѣритъ на разрушенията. Тѣхните донесения сѫ пълни съ отчаяние. Въпрѣки ужасните изпитания, на които бѣха подложени отъ сутринта, бѣлгарите не изглеждатъ ни най-малко да сѫ деморализирани, и нашиятъ патрули на всѣкїде сѫ отблъснати съ пущенъ огънь. . . Навсѣкїде бѣлгарите сѫ по мястата си. Можаха да отворятъ само брешове въ нашиятъ телени трежи Нощта бѣ мъчилелна за нашата пехота. Надяваха се, че противникътъ ще бѫде повече деморализиранъ, и почнаха да се питатъ, дали пре-вземането на първата неприятелска позиция не ще бѫде една операция твърде трудна“.

Тия показания доказватъ нашето твърдение за моралното състояние на нашите хора на Добро-поле, съ което се разпръсва една легенда, дълго разнасяна отъ уста на уста, безъ да биде доказана. И това тръбаше да ни кажатъ нашиятъ неприятели, за да сеувѣримъ, че ние на Добро-поле се бихме добре, но бѣхме унищожени. За нашите действия най-добре може да се произнесе този, който е изпиталъ върху себе си нашиятъ огънь и ножъ, тъй както и ние се произнасяме за действието на тѣхната артилерия, минохвъргачки и огнепръскачки, понеже ги опитахме върху нашиятъ глави.

Капитанъ Рениери казва: „Презъ цѣлиятъ денъ стрелбата за разрушение продължи съ сѫщата интензивност и, съ падането на нощта премина въ безпокоителънъ огънь по неприятелския тилъ. Тогава картечниците влѣзоха въ действие по отворите, образувани въ телените мрежи на българите; тѣ тръбаше да попрѣчатъ на поправянето имъ“.

Командирътъ на 1./30. карт. рота капитанъ Митовъ казва: „На 14-и IX бѣхъ при командира на 1/30. дружина... Майоръ Драгановъ донасяше постоянно за положението, даваше нареджания на ротите и машините и искаше възмезденъ огънь отъ артилерията Минохвъргачките действуваха по наша заповѣдь и се борѣха съ неприятелските такива и тѣрсѣха картечните гнѣзда на противника. Действието на нашиятъ срѣдни мини ядосваше много противника, и той искаше на всѣка цена да ги унищожи. Затова и по Томовата височина бѣ съсрѣдоточиъ ужасенъ артилерийски и миненъ огънь. Падаха снаряди и мини съ стотици едно следъ друго. Така силно продължи стрелбата до късно вечеръта. Помня много добре, че командирътъ на дружината подаде на нѣколко пѫти сигналъ за преграденъ огънь, защото окопите на противника бѣха пълни съ хора и се готовѣше атака. Нѣколко опита на противника да започне атака бѣха задушени отъ нашия преграденъ и картеченъ огънь... Бѣше установенъ сигналъ за преграденъ огънь — откриването на картеченъ огънь отъ нашиятъ картечници. Така азъ чухъ на нѣколко пѫти да се дава сигналъ за преграденъ огънь и по него всички машини даваха такъвъ въ окопите на противника.“

Вечеръта започна изнасянето на ранените, пренасяне на патрони и вода за картечниците, храна за хората и почистване на гнѣздата и ходовете. Отначало работата вървѣше, но после противникътъ откри силенъ огънь и не ни позволи да продължимъ работата по позицията. Хората останаха само съ суха храна. Убитите останаха по позицията и не можаха да се прибератъ. Презъ нощта успѣхъ да обиколя позицията на моите картечници. Позицията бѣше съвсемъ разрушена... Много хора бѣха излѣзли отъ строя,

а най-вече началници. На *Сипкавата* и *Скалистата* бъха ранени капитанъ Узуновъ, подпор. Бараковъ и подпор. Коралски. Това ни беспокоеше най-много, понеже отъ опить знаехме, че войниците се биятъ най-вече около началниците си".

Нощта преди атаката.

Тъмнина скри за мигъ ужасната драма, която се разиграваше. Ясниятъ зноенъ денъ, замъгленъ отъ димъ и прахъ, се замъсти отъ звездна нощ. На Добро-поле бътежко, непоносимо. Резултатите отъ адския огънъ малцина могатъ да си представятъ. Позицията бъде неузнаваема. Барабанниятъ огънъ бъде разрушилъ всичко, което въ продължение на години бъхме градили съ голъмъ трудъ и скажи жертви. Окопи, ходове, галерии, подслони, гнездца за картечници и минохвъргачки, наблюдателници и командни пунктове и пр. — всичко почти се разруши за единъ денъ.

Земята бъде обърната наопаки отъ голъми взривове. Отъ телената мрежа нѣмаше нито следа. Една ивица отъ 300 метра около окопите бъше изровена съвсемъ. Гранатни и минни ями бъха надупчили земята като решето. Никаква трева, никакви храсти и камъни не бъха останали. Томовата височина, *Скалистата*, *Сипкавата*, бъха измънили своя видъ. Само на *Канаритъ*, като островъ, стояха частъ отъ нашите окопи и телени мрежи, поради близостта на противниките имъ.

При обиколката, която направихъ, не видяхъ нищо утешително. На *Сипкавата* височина — ужасна картина. Минните ями широки 5–6 метра, зъвеха. Земята бъде обърната нѣколко пъти. Не можеше да се ходи. Дърветата отъ подслоните изкъртени и стърчать, подобно на съборена къща отъ землетресение. Хора затрупани и избити. Голъма частъ отъ защитниците отъ 4/30. рота излѣзли отъ строя — ранени и убити. Изходите затрупани и не може да се мина. Ранени охкатъ и викатъ за помощъ, а стрелбата прѣчи на спасяването имъ. Санитарите напрѣгатъ последни усилия. Капитанъ Узуновъ, подпоручикъ Коралски ранени. Въ единъ подслонъ имаше 7 убити. На *Сипкавата* височина 4-а рота остана безъ офицери.

На *Скалистата* галерията бъше здрава. Нашъ снарядъ убилъ 4 войници. Подпор. Бараковъ раненъ Взводътъ тамъ остана безъ офицеръ. Картечното гнездо на подпор. Мазгаловъ нѣколко пъти презъ деня откри огънъ. Резултата отъ стрелбата й билъ отличенъ. Противникътъ е билъ косенъ и атаките осуетени. По този начинъ съ фланговъ огънъ се пази участъка „М“ *Канаритъ*. На *Скалистата* имаше ранени отъ парчета снаряди, които се пукаха на *Котата* и пережаваха съ задния си енопъ.

Силните тръсъци и гърмежи, особено грохота на тежките мини, оказа влияние върху душевните способности на бойците. Имаше много ослепели, оглушели, онемели. Много бъха съ притъпени чувства и гледаха като замаяни, безъ да разбератъ що става около тяхъ. Имаше хора съ повредени мозъчни центрове и представяха жалка картина на умоповредени. И пакъ никой хула не произнесе. Колко велики бъха тия нещастни чада на нашия храбъръ народъ!

Излъзоха доста началници отъ строя. Много взводове и роти останаха безъ водачи. Налагаше се следъ такъвъ бой, да се смънятъ частите отъ бойната частъ, но нѣмаше резерви за това. Сѫщите хора останаха да посрещнатъ на следния денъ и пехотния ударъ на врага.

Нуждата налагаше да се работи цѣла ноќь. Позицията тръбваше да се поправи, да се изровятъ затрупаните хора и пр., а стрелбата продължаваше. Никой не можа да мигне презъ цѣлата ноќь, и това още повече източи хората и ги преумори. Нервите имъ се изхабиха. Началниците при обиколките си видѣха презъ ноќьта, че нашите войници бъха съ притъпени чувства, но примирени съ участъта си. Нашата позиция при това, безъ окопи и безъ препятствия, бъше несигурна. Повикахъ пионерите и наредихъ команди да носятъ и поставятъ рогатки. Командите нарамиха рогатки, тръгнаха, но огънътъ на противника ги принуди да се върнатъ, следъ като дадоха жертви. Нѣколко пъти този опитъ се повтори, но все безъ резултатъ. Рогатките останаха разпръснати изъ позицията, а не предъ окопите.

Командирътъ на 30-и полкъ заповѣда да има най-добро наблюдение, да се поставятъ рогатки, да се попълнятъ муниции, да се набави вода, хората да се подбодрятъ и да получатъ топла храна. Съ № 20 той моли командира на 1./8. бригада да нареди нашата артилерия да стреля безпокоителенъ огънь презъ цѣлата ноќь предъ Канарите. Съ № 12 донесе, че неприятелската артилерия продължава стрелбата си по цѣлия участъкъ на полка. Съ № 22 следъ полунощта донесе, че противникътъ съ артилерия и мини продължава огъня си и че най-силно обстреляни сѫ Канарите и влѣво отъ Доброполската река.

Командирътъ на 1./8. бригада въ 2 ч. сл. полунощ издаде оперативна заповѣдь по бригадата безъ номеръ, съ която нарежда:

„Презъ ноќьта усилено наблюдение и охрана. Да се взематъ мѣрки за провѣрка, събиране на хората, бѣрза евакуация и даване помощь на ранените, най-бѣрзо почистване и поправяне на разрушените фортифик. съоръжения, бѣрзо вдигане защитници по тревога, да се поставятъ пехотински, особено внимание върху бѣрзото поправяне препятствията, поправка на телефоните, сигурна връзка между артилерия и пехота, попълване бойните припаси, изобилна храна, постоянна газова готовностъ. Връзката съ

Котата да бъде сигурана. Командирът на минохвъргачната рота да прати две минохвъргачки ча Гърци-постъ. 4 германски картечници да отидат на в. Шейновецъ. 4 картечници отъ 10-и полкъ да отидат на в. Стоянова. Една рота отъ 10-и п. да се отправи за в. Пionеръ и чака тамъ заповѣдъ.

Горната оперативна заповѣдь бѣ издадена възъ основа на такава отъ 2-а дивизия, която, обаче, не можа да се намѣри. Заповѣдъта по 61 и корпусъ съдържа почти сѫщите точки, както и заповѣдъта по бригадата. Отъ тия заповѣди до настъ дружинните командири дойде само тази на команда на полка. При това, много отъ нареджданията не можаха да бѫдатъ изпълнени. Позицията не можеше да се поправя, препятствията и телефонитъ сѫщо, връзката не бѣше никакъ сигурна и не можеше да се възстанови, изобилна храна нѣмаше, а само сухъ хлѣбъ и нищо повече. Поправката на позицията остана пожелание. Сигналитъ бѣха малко надеждни.

При това, размѣстванията, които се направиха на нѣкои малки части, съ нищо не промѣниха положението на Доброполе. Презъ нощта то се влоши вмѣсто да се подобри, защото не се взеха никакви мѣрки.

Заключение за боятъ на 14-и септемврий 1918 год.

И тѣй, докато дружините отъ първата линия отбиваха атаката на 14-и септемврий, щабовете, които трѣбаше да творятъ, да решаватъ и издаватъ оперативни заповѣди, подходящи на обстановката, нищо почти не направиха. Да ценитъ наредждания отъ корпуса до полка се свеждатъ въ поддържаче бдителността, възстановяване свръзките, готовностъ на резервите и батареите, поправка на разрушенията, даване обилна храна на бойците и пр. А решение на тактическата задача нѣма. Нѣма идея, нѣма маневъръ, замисленъ, мотивиранъ, установенъ, предвиденъ организиранъ и даденъ на началниците да го проучатъ и разработятъ.

Неправилна оценка на обстановката, неправилна преченка на неприятелския главенъ ударъ — това влѣче следъ себе си неправилно решение, неправilenъ планъ за действие, или пъкъ липса на такъвъ планъ изобщо, лутане и суетене, а въ края на краищата частите оставатъ безъ подходящи задачи, безъ оперативна идея, безъ маневрена идея и, естествено е, че резултатъ ще бѫде печаленъ.

И затова, на следния денъ, когато нашите части бѣха унищожени или разбити, бѣха принудени да маневриратъ, да напуснатъ окопите, въ които тѣ бѣха стояли години подъ редъ, въ тѣхъ нѣмаше една ржководна идея, която да ги обедини и насочи къмъ най-правилни действия.

(Следва).

Глава IV

15-и септемврий 1918 година.

Призори.

Идваше денътъ на решителната борба. Всрѣдъ грохота на мини и неспиренъ адски ревъ, подъ мрачното небе на тежката септемврийска нощ — нощъ, пълна съ прокоба, се раждаше новиятъ денъ на цвѣтния югъ.

Презъ нощта се извѣршиха размѣстванията. Силитѣ на 1./8. бригада се намалиха съ една дружина. 10-и полкъ остана въ сѫщия си съставъ. Само една пехотна рота съ 4 картечници отъ бригадната поддържка минаха влѣво въ участъка на 30-и полкъ. 1./10. друж. заема участъка „И“ на Соколъ съ две роти въ бойна частъ и две въ резервъ. 3/10. дружина заема участъкъ „К“ — Руйчетата, съ две роти и единъ взводъ въ бойна частъ и една рота и два взвода въ поддържка. Две роти отъ 2./10. дружина — полкови резервъ съ 4 картечници въ долината на р. Лешница. Една рота полкови резервъ на Срѣбъския постъ. Една рота и 4 картечници — бригаденъ резервъ.

Участъкътъ на 30-и полкъ претърпѣ измѣнения. Цѣла дружина отъ 29-и полкъ се отне и изпрати на западъ, Стояновата височина остана безъ защита. А тя бѣ най-важната височина въ участъка на полка, на бригадата и на дивизията. 1/30. дружина заемаше дѣсния участъкъ „Л“ — Сипкавата, Скалистата, Котата и Томовата съ две роти (4./30. и 3./30.) съ приданите имъ машини въ бойна частъ и две роти (1./30 и 2./30) въ поддържка задъ Томовата и Котата. 3./30. дружина заемаше участъка „М“ — Канаритѣ до Доброполската рѣка съ 3 роти и единъ взводъ въ бойна частъ съ приданни машини и съ два взвода отъ 11./30. рота — дружинна поддържка. Въ полкова поддържка — 5/30. рота задъ участъка „М“. На Грѣцкия постъ — 3 герм. картечници и една лека минохвъргачка. На Шейновския ридъ северно отъ Котата — 4 картечници отъ 2/30 к. р. При Раклитѣ западно отъ Стояновата — 6/30. и 8/30. роти. Тамъ и 7./10. рота — бригадна поддържка. На Стояновата — 7./30. рота съ 4 картечници отъ 30-и полкъ. На Шейновецъ — 5 картечници отъ 214-и герм. карт. отдѣление.

Бригаденъ резервъ на 1./8. бригада остана само 2./8. пион. рота и 1 взводъ отъ 106-а бав. пион. рота — на в. Пионеръ. Дивизионенъ резервъ въ участъка на бригадата нѣ- маше, освенъ 3 леки минохвъргачки при Раклитѣ, безъ мини. Огъ корпусния резервъ 2./53. дружина съ 8 картеч-

ници бѣ на Шейновецъ. 1./53. дружина съ Щаба на полка — при зимния щабъ на 1./8. бригада въ долината на р. Гра-дешница.

122-а фр. дивизия бѣ насочена да завладѣе участъка отъ Соколъ до Качаритѣ съ краенъ обектъ Стояновата височина. Дивизията назначи една дружина отъ 148-и полкъ срещу Соколъ, една дружина и една рота срещу Руйчетата и полковата поддържка задъ дѣсната дружина къмъ Сръбския постъ. Отъ 84-и пех. полкъ две дружини се насочиха къмъ Сръбския постъ, Томовата, а отъ 45-и пех. полкъ две дружини — къмъ Силкавата и Скалистата. Трета дружина къмъ Канаритѣ. Значи, главните усилия на 122-а дивизия бѣха насочени къмъ четири изгълника Скали-стата, Силкавата, Сръбския постъ, Томовата съ Котата. Тукъ бѣха насочени дивизионните и армейските резерви на атакуващия.

Атакуващите вълни бѣха редица вериги една задъ друга, снабдени съ отлични бомбиери и леки картечници.*)

Атакуващите части бѣха по мястата си още на 14-и IX. Презъ нощта тѣ заеха изходчото си положение за нощна атака, като резервите се приближиха близко до бойната частъ, готови да се намѣсятъ въ бѣрбата. Пехотните оръдия имаха специална задача да се бѣрятъ съ нашите картечници още на 14-и IX. Една картечна рота бѣше разположена на Симеоновия пунктъ (южна Котка) съ задача да държи подъ картеченъ огънь нашиятъ окопи, за да прѣчи на поправките. Подкрепени отъ мощната артилерия, силни минохвъргачни групи, окопни оръдия, тежки картечници, много леки такива, отлични бомбиери, атакуващите вълни на противника имаха и по нѣколко огнепръскачки въ дру-жина — последно срѣдство за съкрушаване съпротивата на упорните пунктове.

Поради неуствъхите си на 14-и IX презъ деня, про-тивникътъ взе решение да ни атакува преди разсъмване. Ние се бѣхме именно отъ такова решение, защото тъмни-ната дава предимства на атакуващия. Затова наредихме да се внимава добре, за да се открие навреме движението на атакуващите вълни, преди тѣ да сѫ влѣзли въ нашиятъ окопи.

Обезпокоителниятъ огънь продължи цѣла нощъ. Врагътъ стреляше по цѣлата позиция — по пѣтищата, щабоветѣ, складовете, фурните, лазаретите, батареите, мино-

*) 122-а и 17-а дивизии сѫ били изтеглени на почивка и обучение отъ м. май 1918 г. Съ огледъ на предстоящи действия полковете повторили 6-7 пъти упражнения за овладяване дадените височини, преодоляване пехотни линии, атака на втори линии и пр.

хвъргачкитѣ, картечниците и наблюдателнитѣ пунктове. Тежкитѣ картечници тракаха непрекъснато. Окопнитѣ ордия стреляха постоянно. Ние бѣхме принудени да отговаряме, макаръ и по-слабо, за да покажемъ присѫтствието си. Но това поддържане на огъня цѣлата нощь ни коствува много. Хората не можаха да мигнатъ, много бойни припаси се разходваха, дадохме и жертви — всичко това бѣ въ разчета на противника. Но ние трѣбаше да стреляме, за да ни уважава противникътъ и да водимъ достойно борбата. А трѣбаше всѣки моментъ презъ нощта да очакваме атака и да бждемъ готови да я посрещнемъ. Нашитѣ картечници бѣха така нагласени, че отъ своитѣ скрити гнѣзда, само едно натискане на копчето и почваха да съятъ куршуми.

До 4 ч. пр. пл. стрелбата продължи съ една убийствена монотонность, която угнетаваше и измъчваше. Тя се промѣни изведнъжъ следъ 4 ч. Бѣше съвсемъ тъмно. Изведнъжъ артилерията на противника откри огънь, който постепенно се усиливало, докато се превърна на барабаненъ Стреляха всички ордия на противника, всички минохвъргачки и разнитѣ машини съ най-голѣма скорост, която позволява оръжието. Тия, които сѫ преживѣли този наистина адски огънь, съ право казватъ, че дотогава огънътъ на противника не бѣше достигалъ до такава сила. По позицията валѣше градушка отъ снаряди и мини. Ехото разнасяше бучението на снарядитѣ, долинитѣ отеквака, пукота на експлозитѣ и всичко това се сливаше въ единъ безподобенъ адски тътенежъ, единъ вой на чудовища и въ тъмнината даваше на позицията единъ страшенъ видъ.

На позицията се свѣткаше едновремено на десетки мѣста отъ многото пучания и прѣскания на снаряди и мини. Гората пламна, Пушекъ се вдигна до небесата и облакъ димъ и прахъ покри всичко по Доброполския масивъ. Най-силно се биеха издаденитѣ пунктове — първи обекти за атака — п. Камъкъ предъ Сръбския постъ, Сипкавата, Скалистата и Канаритѣ, а влѣво — Грѣцкия постъ. Земята врѣше. Подобно на гейзери, се издигаха нагоре въ въздуха парчета земя отъ експлозии. Не паднали още на земята, други експлозии ги тласкаха повторно нагоре и така земята кипѣше, като побѣснѣла отъ десеткитѣ хиляди взривове. Грохотътъ на тежкитѣ мини вземаше врѣхъ надъ останалитѣ трѣсъци и придаваше на бомбардировката единъ зловещъ видъ.

Противникътъ се бѣше приготвилъ презъ нощта за новитѣ действия, бѣше струпалъ нови бойни припаси за последния денъ на борбата. Той съзнаваше, че тази последна канонада трѣбаше да бжде най-силна и мощна, за да внуши

на свойте атакуващи вълни, че силата е на тяхна страна, че Съглашението има много сръдства. Мощь и сила, ожесточение и мъсть имаше въ тази последна бомбардировка.

Беше още тъмно и нищо не се виждаше. Времето беше тихо. Заточна да се зазорява. Новиятъ денъ наближаваше. Той изглеждаше, че ще биде добъръ, но, за противника. Всички на Добро-поле тръпнеха предъ мисълта за неизвестността, предъ мисълта за нови изпитания и жергви, и страшна мъка притискаше всички. Противникътъ се възправяше предъ насъ съ своята сила и мощь. Ние бяхме предъ него като капка въ море. Ние ще умремъ най-после, но ще изпълнимъ дълга си.

Барабанниятъ огъчъ продължи единъ часъ. Тутакси, като по команда на нѣкаква невидима магическа пръчка, всички тия машини започнаха своя огневи валякъ, като увеличаваха постепенно мърника си, за да биятъ нашите поддържки. Ясно беше, че врагътъ започваше атака. Всички хора влизаха веднага въ гранатните и минни ями и борбата започна. Противникътъ се нахвърли и върху нашите батареи и тилъ. Нашиятъ планъ за преграденъ огънъ пропадна окончателно, а демонстрациите по цѣлата позиция на 2-а и 3-а дивизии, създадоха цѣла суматоха отзадъ. Не можеше да се разбере къде какво става. Нашето командуване беше напълно заблудено.

Боятъ на Сипкавата височина.

(Гл. приложение кроки № 1)

Капитанъ Рениери казва, че на Сипкавата борбата била по-ожесточена и съпротивата сериозна. Българите съзнали важността на позицията. Следъ ураганенъ огънъ, въ 5 ч. почналъ огневиятъ валякъ. Той се движелъ съ скорост 100 метра въ 4 минути. Разчистването на Сипкавата и Скаллистата било възложено на два взвода отъ дружината въ втора линия, придружени отъ огнепръскачки. Бръзките били осигурени, атаката добре организирана. Споредъ французските автори 3./45. фр. дружина преминала французските препятствия и се понесла напредъ. Отъ нашия преграденъ огъчъ тя претърпѣла загуби. Командирътъ на дружината падналъ раненъ.

У насъ, следъ огневия валякъ, наблюдалите влизаха въ гранатните ями, но въ тъмнината нищо не виждаха. Окопите на врага бяха низко. Следъ нѣколко минути се появиха щурмовите вълни. Гжести вериги една следъ друга настъпваха къмъ Сипкавата. Наблюдалите хвърляха бомби,

Гърмъха съ пушки и сигнала за тревога бъ даде тъ. Всички останали защитници влъзаха въ ямите, залъгнаха и почнаха да стрелятъ и да хвърлятъ бомби. На нашата стрелба противникътъ отговори съ огънь отъ леки картечници и боятъ започна на близки разстояния. Бомбите на французите излъзаха напредъ и почнаха да хвърлятъ бомби на серии. Тъ водеща борба също както ние се учехме въ щурмовитъ курсове—по малко пушки, повече бомби и леки картечници; последователни наскороци отъ едно място на друго съ групи, за приближаване на най-близки разстояния, следъ което хвърлянето на ножъ завръшва боя. Нашите противници бъха добре подгответи и обучени.

Германскиятъ картечници отъ п. Камъкъ откриха огънь по Сипкавата. Врагътъ тъ не виждаха, но храбри германци чувствуваха пулса на боя и стреляха смъло. Врага понесе загуба и спрѣ предъ Сипкавата. Започна борба съ бомби отъ дветъ страни. Ние имахме отчасти предимство, понеже бъхме по-високо. Дадохъ заповѣдъ за преграденъ огънь. Нашите минохвъргачки откриха веднага такъвъ по Сипкавата и Скалистата. Малкитъ мини летъха една следъ друга, а срѣднитъ падаха отвреме навреме и рушеха основно, Това ми признаха самите французи още същия денъ. Моментътъ бъше решителенъ и трѣбаше да се действува бързо, решително, спокойно и се използвуватъ всички наши срѣдства.

Подадохъ нѣколко пъти сигналъ за преграденъ огънь. Нашата артилерия не отговори. Нашите батареи бъха задушени, при това нищо не виждаха отъ пушекъ и димъ. Ако сѫ дали преграденъ огънь, той е билъ общъ по цѣлия фронтъ и, следователно, слабъ и безъ всякакво значение. Както се узна по-после, въ този моментъ отъ всички пунктове на нашата позиция се е искало преграденъ огънь и нашите нѣколко оръдия се намѣриха въ положение по-долу отъ нуждите на боя. Тъ не можаха по никакъ начинъ да спратъ настѫплението, защото на оръдие се падаше да отбранява съ преграденъ огънь 500—600 метра фронтъ. Това бъ невъзможна задача. Значи, въ най-важния моментъ ние останахме безъ артилерийска подкрепа.

Връзките бъха прекъснати. Нищо не можеше да се предаде назадъ. Идейната връзка също бъше слаба. Преграденъ огънь дадоха само минохвъргачките и гранатохвъргачките, колкото бъха останали здрави. Направихъ донесение и пратихъ хора за връзка влъво и вдѣсно. Куриерите не се върнаха. Изглежда, че тия разносачи сѫ били, или ранени, или заварени отъ огънь и не се върнаха. Настигна безпокойство предъ неизвестността, която ни окръждаваше. Какво ставаше встрапи не знаехме.

Боятъ се развиваше съ голяма сила и съ голяма бързина. Първите атаки на противника по Сипкавата височина бяха отбити. Веригите залегнаха по южните склонове на височината. Други вълни, обаче, нестъпиха по долината западно отъ Сипкавата и я обхванаха отъ дясната флангъ. Нашите бойци, останали безъ началници, водеха борбата отчаяно. Тъкъ се съпротивляваха съ последни сили. Врагътъ ги обгради отъ западъ. Положението стана критическо. Вълните на противника прииждаха една следъ друга, и както казва К. Фотяди – участъкътъ на Добро поле беше буквально удавенъ отъ атакуващи вълни. Тукъ бяха всички резерви на атакуващия. Десетъ-дванадесетъ реда вериги една следъ друга идеха и се низеха къмъ нашата позиция. Започна ръкопашенъ бой. Единични хора отъ нашите гранатни ями прибъгваха отъ яма въ яма, други хвърляха бомби трети гърмеха съ пушки, удряха съ ножъ, но въ дрезгавината не се виждаше ясно. Втора атака предъ Сипкавата беше отбита. Противникътъ на южните склонове беше прикованъ и не можа да напредне.

Западно отъ Сипкавата противникътъ изпълни долината съ хора. Като узнахъ това, дадохъ заповѣдъ и срѣдната минохвъргачка хвърли нѣколко срѣдни мини на това място. Резултатътъ беше и добъръ и лошъ за насъ. Вследствие на минните експлозии, неприятелските вълни и събрани маси, се разпръснаха и нахлуха по посока на низината между Сипкавата и Томовата и къмъ Сръбския постъ. Обградената отъ три страни, нашите хора отъ 4/30. рота, започнаха полека да се изтеглятъ къмъ Томовата височина. Главната група стоеше още на Сипкавата и не знаеше, че е обградена, защото който отиваше назадъ не се връщаше. Тя държеше противника предъ себе си, прикова го на склона и се чувствуваше победителка.

Призори защитниците на Сипкавата се видяха обградени, и решиха да отстъпятъ. Но това предприятие беше трудно, понеже тръбаше да се премине презъ неприятелските вериги. Все пакъ тъкъ се решиха и се втурнаха право къмъ противника. Тукъ стана едно съмвъжение между наши и французски войници отъ 45-и и 84-и полкове. Неприятелските войници не посрещнаха нашите вериги съ огънь, нито съ бомби. Едно тъжло безучастие къмъ това, което ставаше около тяхъ беше завладѣло французите. По-после, следъ повече срещи, ние разбрахме защо е била така бавностъ и тази тъжность въ погледа и движенията на нашите врагове. Тъкъ бяха пияни. Затова и нашите вериги успѣха да си пробиятъ пътъ и дойдатъ на Томовата, гдето залегнаха и продължиха борбата.

Атакуващите вълни на противника приличаха досущъ на ордитѣ на Сюлейманъ-паша при Шипка. Тѣ се покачиха и заеха Сипкавата. Като узнахъ това, заповѣдахъ на нашиятѣ минохвъргачки да откриятъ разрушителенъ огънъ на шрапнелъ по сѫщата височина, а на картечниците да стрелятъ по гребена. Врагътъ бѣ разпрѣснатъ и очисти гребена. Този начинъ на отбрана на Сипкавата се повтаряше отъ три години. Сега, обаче, вълните на противника бѣха много и изпълниха долината, северно отъ Сипкавата, залепиха се по южните склонове на Срѣбърския постъ, а други по долътъ източно отъ Скалистата. Позицията се наводни отъ хора.

Къмъ 6 ч. 30 м. Сипкавата бѣ паднала, но остана неутрална, незаета отъ никого, понеже се намираше подъ действителенъ пушеченъ, картеченъ и миненъ огънъ, даванъ отъ Томовата, отъ п. Камъкъ и отъ Котата. Картечниците отъ Томовата биеха надлъжно и долътъ северно отъ Скалистата и цѣлото било на Сипкавата. До разсъмване голѣма част отъ веригите на противника се бѣха залепили на Срѣбърския постъ и останаха въ мъртвото пространство. Това място се биеше само отъ минохвъргачките на Срѣбърския постъ, а тѣ бѣха излѣзли вече отъ строя. Германските картечници отъ п. Камъкъ държаха подъ огънъ склоновете на Сипкавата.

Това описание се потвърдява отъ показанията на капитанъ Рениери. Той казва, че били посрещнати съ преграденъ огънъ отъ всички машини, имали чувствителни загуби и благодарение на изненадата и ранния часъ и здрача, който прикривалъ позицията, нашите машини били по-малко смъртоносни, иначе победата би имъ костувала много загуби.

И така, следъ една защита около $1\frac{1}{2}$ часъ, Сипкавата височина падна въ рѣнетъ на многобройния противникъ, който ни удави съ атакуващи вълни, обхвана отъ три страни височината и защитниците бѣха принудени да се оттеглятъ, като си пробиха путь презъ редовете на противника и заеха Томовата височина. Триятъ атаки, които отбихме на Сипкавата, показватъ, че борбата тамъ бѣше жестока и упорита и отъ дветѣ страни. Боятъ продължаваше безъ прекъсване.

Боятъ на Скалистата височина.

Скалистата височина е трижгълна, почвата скалиста и окопите плитки, каменни. Телена мрежа — само рогатки. Заemаше се отъ Зи възводъ отъ 3/30. рота. Окопите на противника — на 40—50 метра отъ нашите. Артилерията разруши още първия денъ всички окопи. Отъ рогатките и следа нѣмаше. Височината остана гола съ плитки ями отъ мините,

Взводът беше изолиранъ и тръбаше да води бой самостоително.

Щомъ се яви противникътъ, наблюдателите дадоха сигналъ и останалиятъ здрави защитници отъ взвода заеха ямитъ и посрещнаха врага съ бомби. Пушки гърмъха, но не се виждаше какво става. Призори нашите видяха противника и съ всички сили почнаха борбата. По дерето хвърляха бомби, за да спратъ противника, който, като използва камъните и разните подстъпи, се промъкна и изпълни долътъ северно отъ *Скалистата*. По този начинъ защитниците на *Скалистата* още преди разсъмване бяха обградени.

Първите атаки отъ югъ бяха отбити. Противникътъ беше заставенъ да залегне на няколко десетки крачки отъ нашите стрелци, чакайки действието на обходните си части. Нашите мини му причиниха загуби и го заставиха да се спре. Почна бой на близки разстояния. Щурмовите групи излезоха напредъ, хвърлиха бомби, леките имъ картечници откриха огънь и малкото защитници на *Скалистата* започнаха да ръдятъ. Командирътъ на взвода, подпоручикъ *Бариковъ*, беше раненъ преди атаката. Взводниятъ подофицеръ и отдѣльонните кри излезоха отъ строя. Имаши и няколко убити. Отъ взвода, който броеше около 25 човѣка, останаха 10 души.

И тия десетъ души тръбаше да решатъ бой на фронтъ 300 метра срещу противникъ най-малко 20 пѫти по-многоброенъ. Почна да се зазорява и хората се видяха обградени. Няколко души отъ тия храбърци решиха и си пробиха путь презъ веригите на противника и дойдоха при менъ на *Томовата*. Това предприятие успѣ по сѫщите причини, както и при *Сипкавата*, понеже войниците на врага бяха замаяни, нетрезви. Други няколко души, обаче, като видяха безизходно положението си, прибѣгнаха и влезоха въ картечното гнѣздо на подпор. *Мазгаловъ*, гдето продължиха борбата подъ команда на този беззаветно храбъръ герой — офицеръ, като дочекаха да бѫдатъ живи изгорени съ огнепрѣскачки, следъ една легендарна защита. Противникътъ се насочи и зае гребена на *Скалистата*, обаче, нашиятъ картеченъ и миненъ огънь го разпрѣсна. Височината остана единъ видъ неутрална. Ние я владѣхме съ огънь. Вълните на противника изпълниха низината между *Скалистата* и *Котата*. Скалите тамъ даваха закрития за противника.

Капит. Рениери казва, че тамъ 3/45. фр. дружина попаднала подъ убийственъ огънь отъ окопите на *Добро-поле* (*Томовата*) и подъ доста гъстъ преграденъ огънь отъ всички видове калибри, а се обстреляла и флангово отъ картечниците, разположени източно отъ *Котата*.

Нашите картечници тамъ, съ разсъмване, откриха огън по долътъ на р. Еленска източно отъ Скалистата и задържаха врага. Обаче, окопните ордия отъ Власиевата позиция разрушиха тия наши картечници. Тъ дадоха жертви и спръха да действуватъ. А тъ единствени пазъха тази долина. Оставаха само минохвъргачките задъ Котата. Но и тъ бъха изненадани отъ противника откъмъ гората, и, както казва командирътъ на минохв. рота, напуснаха машините си и отстъпиха рано назадъ. По-после врагътъ зае тия наши машини и съ тъхъ откри огън по нашите части около Узучовата канара, които продължаваха борбата.

По този начинъ Скалистата височина, останала безъ защитници, падна въ ръцете на противника. Третиятъ взводъ отъ 3./30. рота биде унищоженъ, хората му се разпръснаха и само 4—5 души отстъпиха, а останалите намъриха страшна смърть въ гнездото на подпор. Мазгаловъ.

Предните два пункта, които пазъха Добро-поле, бъха взети отъ врага.

Боятъ при 3./30. рота.

Източните склонове на Котата 1889·9 противникътъ нарича *Куртина*. Тамъ бъше 3./30. рота. Командирътъ на ротата, капитанъ Владински казва, че следъ последния барабаненъ огънъ, преди атаката, дълго позицията била покрита съ димъ и прахъ и преди да се разсъмне нищо не се виждало. Следъ разсъмване той видѣлъ, че врагътъ се покачва къмъ *Гръцкия постъ* и пълзи къмъ *Шейновецъ*. Други части настъпвали по *Доброполското* дере. Часть отъ участъка на 3./30. дружина била вече въ ръцете на противника. Капитанъ Владински, заселъ ходоветъ съ фронтъ къмъ изтокъ за флангова отбрана. Възводоветъ засели позиция, открили огънъ и спръли противника на 100 крачки. На изтокъ нашите окопи били заети отъ противника преди разсъмване. Тамъ нашите хора се смъсili съ противника, някои били пленини, други избъгали назадъ, хвърляйки бомби по ходоветъ. Капитанъ Владински нищо не виждалъ. Идвали хора отъ 10./30. рота и докладвали положението. Той събрали остатъците отъ 10-а рота, придалъ ги къмъ своята рота и съ взвода въ поддържка заселъ ходоветъ и открилъ огънъ. Атакувашите вълни на противника залъгнали въ ямите и ходоветъ и открили огънъ съ леки картечници. Започва бой, който продължава цѣли петъ часа до 10 ч. пр. пл. Нашиятъ огънъ не далъ на противника да напредне, ограничилъ успъха му и пазилъ здраво *Котата 1889·9* — най-важниятъ пунктъ отъ нашата позиция.

Майоръ Йнаковъ казва, че 3./30. рота съ фланговия си огънъ и съ твърдото си държане далъ възможностъ на

остатъците на 3./30. дружина отъ уч. „М“ да се прибератъ и задържатъ на Шейновския ридъ. Тукъ противникътъ бѣше спрѣнъ. Но въ 3./30. рота всички началници бѣха вънъ отъ строя. Само командирътъ на ротата бѣше здравъ, за да падне следъ малко въ пленъ.

Противникътъ подготвяше атака на участъка „Л“ отъ изтокъ. Пехотните му части се движеха по ходоветъ. Единъ обръжъ, който бавно обхващаше участъка на 3./30. рота, се надвисна почти въ тилъ на Котата. Нашата артилерия тукъ бездействуваше. Тя бѣше лишена отъ наблюдение. Наблюдателницата на Котата бѣше разрушена. И това налагаше прѣко наблюдение отъ тия, които трѣбваше да ржководятъ боя.

3-а рота отъ моята дружина, бѣше изолирана отъ другите и отъ Щаба на дружината. Разпокъсана на две съвсемъ отдѣлни части — едната на Скалистата на 800 метра на югъ, а другата на източния склонъ на Котата, раздѣлени една отъ друга съ голѣмия масивъ на Котата, съ неизходимо място отъ скали — отличенъ подстежъ за противника. При това положение тази рота извърши повече, отколкото можеше да се очаква. Всичко това се дължи на енергичния ѝ командиръ. Тя вардѣше най-важния пунктъ отъ нашата позиция — в. Добро-поле, но срѣдствата ѝ за борба бѣха оскѫдни. Артилерията тукъ почти не взе участие при отбиване атаките на противника. И минохвъргачите действуваха незадоволително, понеже бѣха дошли преди нѣколко дни, не бѣха добре укрепени, нито добре пригответи за действие, пъкъ и хората имъ не бѣха още свикнали съ обстановката на Добро-поле, гдето се искаше малко де-бели нерви и коравъ духъ, за да се води бой.

Картечниците източно отъ Котата бѣха унищожени отъ окопните оръдия на противника. Неприятелските тежки и леки картечници стреляха непрекъснато. Нашийтъ огънь намаляваше постепенно. Хората излизаха отъ строя единъ следъ другъ. Отбраната ни ставаше все по слаба. Бойните припаси се разходваха съ голѣма бързина, поради голѣмата опасност, явила се така ненадейно и стихийно. Всичко трѣбваше да се хвърли, но да се задържи позицията. Това бѣше най-важното. Ротата бѣше дала вече половината отъ състава си вънъ отъ строя, заедно съ всичките си началници. Бсять се затегна и то бѣ въ наша полза. Ние можехме да привлечемъ резерви. На това място врагътъ не можа да напреднѣ повече до 10 ч. пр. пл. Трета рота остана господарь на положението, тя запази Котата, лѣвия флангъ на 3/30. дружина и тактически ключъ на позицията, бранейки го отъ изтокъ.

Тия петъ часа, които ние спечелихме като задържахме противника източно и западно отъ Котата, бѣха достатъчни да се докаратъ резерви отъ най-далечните места, и азъ

съмъ убеденъ, че ако на наше място бъха германци, щъха да успяватъ до пладнѣ на 15-и IX да подвозятъ цѣли полкове на Добро-поле и да задържатъ и биятъ противника.

Ние, обаче, останахме сами, изолирани — изоставени сами на сѫдбата си, обречени на явна смъртъ. Тукъ не само далечнитѣ резерви не се притехоха на помощъ, но даже и полковитѣ поддържки не изпратиха нито едно отдѣление, нито единъ възводъ да ни подкрепятъ, или пратятъ патрони и ни оставиха да бѫдемъ обградени и пленени.

Картечното гнѣздо на Скалистата височина.

То бъше изработено по миненъ начинъ подъ скала, съ изходъ на северъ и съ две амбразури — на изтокъ и югъ. Заемаше се отъ единъ възводъ отъ 1./30. карт. рота, подъ команда на младия и храбъръ подпоручикъ *Мазгаловъ* *Стратия* отъ Т. Сейменъ. Това гнѣздо бѣ важно за насъ. То биеше съ надлъженъ огънь всичкото пространство южно отъ Канаритѣ и северно отъ Власиевата позиция. На 14-и X работи много добре. То бѣ неразрушимо отъ снаряди и мини. Имаше входъ, стая за прислугата, стая за бойни припаси и вода и място за картечниците. Работено въ продължение на нѣколко месеци, то даваше пълни удобства за стрелба, убѣжище и закритие за хората. Бѣше добре дефирирано по посока на противника и амбразурата му не можеше да се бие съ картечници нито съ окопни оръдия.

На 15-и IX, когато започна атаката, дветѣ картечници на подпор. *Мазгаловъ* откриха огънь къмъ *Канаритѣ* и *Власиевата*. Тѣмнината не даваше възможностъ всичко да се вижда, но боятъ се чувствуваше. Призори се виждаха силуети на противника. Картечниците почнаха да сънятъ куршуми и неприятелските вериги бѣха покосени. Други, обаче, идваха следъ тѣхъ, замѣстваха падналите и движението не можеше да се спре само съ тѣзи картечници. Полето се покри съ ранени и убити. Голѣмитѣ групи се прѣскаха и движението започващо по групи и единично.

Първите вериги на противника бѣха влѣзли вече въ окопите на нашата 10./30. рота — между *Канаритѣ* и *Котата*. Стрѣлбата продължаваше. Веригите при канаритѣ залѣгнаха къмъ западъ и се приспособиха. По този случай капит. Рениери казва: „Българските бомби и картечници нанасяха сериозни загуби всрѣдъ редовете на атакуващите, които бѣха принудени да се върнатъ въ изходните си позиции“. Тия картечници бѣха именно отъ Скалистата височина.

Въ това време южно отъ Скалистата започна боятъ, който описахме. Нашите картечници откриха огънь и по тази посока. Капит. Рениери казва: „Дясната рота отъ 3-а дружина 45 и фр. полкъ се натъкна на ожесточена съпротива на гарнизона отъ Р/9 — Скалистата, а особено на картечниците, разположени въ северната част отъ центъра на

позицията, наречена Трапецътъ". Въпросътъ е именно до тия картечници на Скалистата.

Следъ като 3-и взводъ отъ 3/30. рота на Скалистата височина бъше разпръснатъ, нѣколко души отъ него се прибраха при подпоручикъ Мазгаловъ въ картечното гнѣздо, и то броеше вече 1 офицеръ и 13 войници. Въ него имаше карабини, пушки, бомби, патрони и вода. Подпоручикътъ ободряваше хората и ги подготвяше за една отчаяна защита. Въ това време гнѣздото бъше обкръжено отъ всички страни. Противникътъ се покачи на Скалистата. Нашиятъ огънь отъ Томовата ги разпръсна и тъ почнаха да обикалятъ гнѣздото, за да го заематъ. Нашите защитници бъха по мѣстата си. Не липсваше и куражъ. Бойците въ него бъха все стари ветерани, влизали десетки пъти въ бой и понѣколко пъти въ ржкопашна борба.

Неприятелски хора се покачиха по южните склонове на Котата. Нашите войници отъ картечното гнѣздо на Скалистата започнаха да ги стрелятъ отъ грѣбъ и избиха една голѣма част отъ тѣхъ. Щурмовите групи и тия, назначени за чистене на окопите, се насочиха къмъ гнѣздото, което единствено се държеше отъ първата линия, и решиха да го заематъ на всѣка цена. Групите на противника обикаляха отъ всички страни гнѣздото, хвърляха бомби, но то бъше непревземаемо. Нашите отвѣтре хвърляха сѫщо бомби, стреляха съ пушки, съ карабини, съ пистолети и съ картечниците. Нѣкои войници хвърляха камъни, понеже мѣсто бъше високо и позволяваше това. Борбата продължи така единъ часъ, безъ резултатъ за противника. Жертви се дадоха и отъ дветѣ страни.

Изгаряне съ огнепрѣскачки гнѣздото на подпоручикъ Мазгаловъ.

Гнѣздото на Скалистата, като островъ, остана срѣдъ неприятелските части. Гарнизонътъ му се съпротивляваше съ всички сили. За по-добро описание на този нечуванъ подвигъ, ще предамъ накратко описанietо на зап. редникъ Димо Нехтяновъ отъ с. Царско-село, Чирпанско, което тайни направи. Този войникъ бъше гранатохвъргачъ и бъше отъ нѣколкото души (двамата или трима), които сѫ се спасили по чудо и не сѫ били изгорени отъ огнепрѣскачките. Той разказва: „Бѣхме на позиция. Съ нашите малки машинки ние стреляхме гранати, понеже нашата гранатохвъргачка бъше останала здрава и работѣше. Когато се съмна, отъ добра, който минава източно отъ Скалистата, почнаха да идватъ неприятелски войници, облечени съ сиво-синкави шинели, съ пълно бойно снаряжение. Ние се прибрахме въ гнѣздото на Скалистата. Тамъ дойдоха и нѣколко войници

отъ гребена на Скалистата, отъ 3-и взводъ на 3-а рота, които бѣха отишли преди разсъмване да заематъ позиция срещу настѫпващия противникъ. Въ гнѣздото станахме 13 души Подпоручикъ Мазгаловъ бѣше много храбъръ офицеръ и ни наಸърчаваше да се държимъ здраво, защото ще бѫдемъ подкрепени. Ние не бѣхме никакъ уплашени. На-противъ, всичко, което бѣше станало, бѣше така естествено, че ние почнахме по навикъ да се готовимъ за сериозна съпротива за борба докрай“

„По едно време гледаме неприятелски войници лазятъ по южните склонове на Котата. Единъ отъ насъ се премѣри и събори единъ противниковъ войникъ. Той се повали на земята и търкули надолу като снопъ. Повалихме втори, трети. Това взеда ни радва даже. Гледахме ги какъ падатъ, покосени и ни правѣше удоволствие. Нѣкои почнаха да пуштатъ даже смѣхури, гледайки какъ противниковите хора падатъ единъ следъ другъ. По този начинъ повалихме около 20 души. Стреляхме отъ северния изходъ на гнѣздото. Подпоручикъ Мазгаловъ стреляше съ картечницата отъ източната амбразура. Оттамъ се виждаше какъ неприятелски части настѫпваха срещу 3/30. дружина — къмъ Канаритетъ. Въ това време французски войници обиколиха гнѣздото отъ всички страни. Почнаха да стрелятъ по насъ, но не можаха да ни ударятъ. Започнаха следъ това да хвърлятъ бомби, но тѣ падаха близко до входа или при него и не можаха да влѣзатъ въ самото гнѣздо. Ние сѫщо почнахме да хвърляме бомби. Нѣкои хвърляха и камъни. По едно време падна една бутилка и се прѣсна отъ камънитѣ. Разбрахме, че е съ задушливи газове. Но и тя не можа нищо да ни направи, защото ние бѣхме по-навѣжtre“.

„Патронитѣ на картечницата намаляваха. Бомбитѣ сѫщо. Патроны за пушка почнаха да се свѣршватъ, но ние почнахме да употребяваме тия за картечниците. Неприятелските войници се надвесиха надъ насъ и почнаха отблизко да хвърлятъ бомби. Една такава бомба падна въ дупката, предъ която стреляхме съ картечницата. Подпоручикъ Мазгаловъ бѣше раненъ, но продължаваше да се бори и да ни на-сърчава“.

Тукъ е необходимо да пояснимъ нѣкои факти отъ тази нечувана борба на животъ и смърть. Подпор. Мазгаловъ е виждалъ много добре, че е обкръженъ, но както и ние по-после на Томовата, по никой начинъ не можеше да допуснемъ, че позицията е окончателно изгубена, и че трѣбва да се прекъсне борбата и да се отстѫпи или предаде на врага. Веднъжъ той държи своите хора въ ржка и, като има патрони, ще се бие докато изхарчи всичките си бойни припаси и дотогава, може би, ще се измѣни обстановката. А, може би, че и неговото държане на тази Скалистата ви-

сочина да е отъ решително значение за изхода на боя. Веднъжъ се държи, защо ще прекъсва борбата? Ще продължава да се бие докрай.

Така той е намирал думи да увещава и настърчава своите хора и да ги приготви да се пожертвуватъ, не предавайки се на врага, предпочитайки смъртта предъ очите на противника. Борбата продължи въ гнездото, което напълно наподобяваше Орловото гнездо на Шипка, но въ по-голяма степень, понеже при Шипка имаше малъкъ отворъ и пътъ за отстъпление, а тукъ нашите шепа бойци бъха съвсемъ обградени. Гнездото бъше непревземаемо. То зададе големи грижи на противника. Негови групи отъ поддържки, назначени специално за чистене на такива гнезда и съпротиви въ нашата позиция, срещаха голема спънка. Тъ не можаха да си представятъ какъ могатъ 10—12 души да се държатъ скрити подъ земята, и, заобиколени отъ всички страни съ противникъ, да иматъ смълостта да стрелятъ, да хвърлятъ бомби, да биятъ съ пушки тъхните хора, които се движеха по Котата, да стрелятъ на две посоки съ картечници и да причиняватъ толкова много пакости и загуби.

Неприятелските войници се приближиха до гнездото и поканиха нашите защитници да се предадатъ. Подпоруч. Мазгаловъ не даде дума да се продума за предаване. Почна се отново борба съ бомби и камъни. Противникът хвърляше бомби следъ бомби и една такава падна по-близко и рани нѣколко души. Въ гнездото настана смутъ. По лицата на всички започна да се чете загриженост за лошото положение, въ което се намиратъ. Всички искаха да знаятъ какъ ще се свърши цѣлата тази борба. Следъ като врагът хвърли нѣколко бутилки съ задушливи газове и видѣ, че и тъ не помагатъ, тогава културната армия на Франция прибѣгна до последното свое средство — огнепръскачките. Огнепръскачките почнаха да сипятъ огнена лава срещу нашите борци, запалиха ги и живи ги изгориха, начело съ храбрия подпоручикъ Мазгаловъ. За да бѣда по-ясенъ и точенъ, ще предамъ показанията на сѫщия войникъ Д. Нехтиановъ, който казва:

„Видѣхме, че при входа на гнездото се подаде единъ неприятелски войникъ, който носѣше на гръбъ нѣщо като пръскачка за лозя, а вържетъ си държъше маркуча. Щомъ ни забеляза и насочи къмъ насъ тръбата, пусна огъня и по насъ почна да пада огънь и да гори наредъ. Хората се подпалиха, гнездото съ напълни съ димъ. Тия, които попаднаха подъ огъня на огнепръскачката и бѣха пръскани, почнаха да викатъ. Никой отъ насъ не бѣше даже чувалъ за такава машина, която може огънь да хвърля, нито знаехме какво трѣбва да правимъ. Ние бѣхме изумени. Виждахме, че

горимъ, че не можемъ да се боримъ съ такава машина, че ще изгогимъ живи. Настана суматоха. Всички почнаха да реватъ. Ужасно нѣщо бѣше то. Подпоручикътъ не се чуваше вече. Той бѣше преди това раненъ и сигурно бѣше вече изздѣхналъ, изгоренъ отъ огнепрѣскачкитѣ. Азъ едва сполучихъ да се промъкна презъ амбразурата и излѣзохъ вънъ, заедно съ още единъ или двама отъ моите другари. Всички останали изгорѣха живи въ гнѣздото."

Така просто и картино описва този български войникъ голѣмата трагедия, която се разигра на Скалистата височина въ гнѣздото на подпоручикъ Мазгаловъ. Капитанъ Рениери по този случай казва: „Сѫщо въ този участъкъ ще се видятъ и истински героични подвиги. Ще посочимъ, само като примѣръ, групата картеччици южно отъ Добро-поле, които устояха на всички атаки и предпочитаха да бѫдатъ изгорени съ огнепрѣскачки, вместо да се предадатъ.“ Сѫщиятъ авторъ на друго място казва: Ко мандуването бѣше принудено да прибегне до помощта на огнепрѣскачкитѣ, за да може да се справи съ гнѣздата на картечници. При служниците и началници имъ на тѣзи картечници, оставяха да бѫдатъ изгорени при картечници си, но не се предаваха“.

Какъвъ по-великъ подвигъ отъ този! Какъвъ героизъмъ! Каква доблестъ! Каква храбростъ! Какво самопожертвуване!...

Боятъ при 10./30. рота.

Въ този участъкъ отъ единъ километъръ, противникъ успѣ да заеме нашитѣ окопи сравнително най-бѣрзо и най-лесно. 10./30. рота заемаше дѣсния подучастъкъ отъ „М“ участъкъ. Тя бѣше влѣво отъ 3./30. рота. Гребенътъ бѣ хоризонталенъ, съ мека почва, която можеше да се работи — самото Добро-поле. Имаше два реда окопи съ ходове и телена мрежа. Противникътъ бѣше на 150 — 200 крачки отъ насъ. Огредъ бѣше Власиевата позиция — изходното място на дѣсната дружина отъ 45-и фр. пех. полкъ.

Споредъ майоръ Чакъровъ 10./30. рота е била изненадана и врагътъ заселъ окопите и, преди да успѣе да открие огънъ. Картечници си били изненадани и пленени. Оттамъ дошли при него десетина души и отъ тѣхъ научилъ рано сутринта, че позицията е паднала вече.

Споредъ капитанъ Рениери, на това място атакуващи си достигнали обектитѣ си по-бѣрзо. За нѣколко минути окопътъ билъ заетъ, въпрѣки картечните гнѣзи и бомби отъ наша страна. Атакуващите продължили настѫплението си на североизтокъ, като оставили на взводовете за разчистяване грижата да се разправятъ съ нашитѣ съпротивни на

Канаритъ и при 3./30. рота, които се държали още и достигнали въ тилъ на Канаритъ, като отбили две контъръ-атаки. Въ 6 ч. пр. пл. всичко било свършено.

По показанията на подпоручикъ о. з. Банковъ Деко Събевъ отъ 10./30. рота, противникъ настъпилъ, но билъ по-върнатъ отъ нашия огънъ. Влъво падналъ Гръцкия постъ. Дошли хора и казали, че участъкъ на 9./30. р. е заетъ отъ противника Командирътъ на 3./30. дружина миналъ край ротата и далъ заповѣдъ да отстъпятъ на преградната по-зиция при Узуновата-канара. Врагътъ заелъ нашите окопи. Останките отъ ротата се събрали на преградната по-зиция. На лице били 28 пушки. Останалите — убити, ранени и пленени.

Явно е, че този ротенъ участъкъ, ако и бързо заеши, не се е сдалъ безъ съпротива. Даже ротата имала отначало успехъ и отблъснала противника. По-после временните кръ-на дружината капитанъ Абаджиевъ далъ преждевременна заповѣдъ ротите да отстъпятъ. Нѣкои хора получили заповѣдъта и отстъпили; други останали на позицията, продължили борбата и били избити или пленечи. Врагътъ заелъ участъка на 10./30. рота и разширилъ следъ това успѣхъ си на западъ и изтокъ.

Споредъ майоръ Чакъровъ, тѣмнината улеснила противника да се доближи, до нашите окопи и съ единъ скокъ да ги заеме. Разрушенията били големи, препятствията — разрушени и липсвало организирано наблюдение на предпозиционното пространство.

Ще кажемъ, че този участъкъ не е падналъ за нѣколко минути, а за повече отъ половинъ часъ. 10./30. рота и въводътъ отъ 11./30. рота открили огънъ, хвърляли бомби и задържали врага. Дошла, обаче, преждевременната заповѣдъ за отстъпление и тѣ отстъпили по части. Нѣкои останали и продължили борбата. Тукъ, изобщо, нашата позиция падна рано. На разсъмване врагътъ бѣше въ нашите окопи, изби защитниците, други плени, а една частъ отстъпи. Недостатъчната подкрепа отъ дружинните поддържки и преждевременната заповѣдъ за отстъпление, станаха причина боятъ на това място да се реши рано, нашите роти да загубятъ позицията си и да се влоши много положението на полка.

Боятъ на Канаритъ.

(Гл. приложение крохи № 2).

За този бой имаме много и положителни данни. Атаката тукъ бѣше възложена на 2./45. фр. дружина, която имаше участъкъ отъ Скалистата изкл. до Несторовата скала

включена, т. е. фронтъ около 2000 метра. Значи, главните усилия на противника не съ били насочени тукъ, а все пакъ този участъкъ най-рано падна, благодарение неправилното ръководене на отбраната и неизползване на резервите.

Капит. Рениери казва, че войниците имали по два ли, тра вода. Ние видяхме, че въ маторите имъ имаше не вода-а вино. Същият авторъ описва атаката на Канарите така: „Борбата бѣ много по-жестока и струва много повече жертви на дясното крило. Атакуващата вълна бѣ почти унищожена отъ следващите едно следъ друго препятствия, възобновени презъ нощта или ненапълно разрушени, и отбранявани отъ многобройни и решени да се съпротивлява до последча крайностъ противникъ. Българските бомби и картечници на-насяха сериозни загуби всрѣдъ редовете на атакуващите, които се причудиха да се повърнатъ въ изходните си по-зиции“. Повръщането въ изходните позиции се споменава и отъ подпоручикъ Събевъ. Изглежда, че и частъ отъ 10/30. рота е взела участие въ тази борба на 12/30. рота, която борба описва французскиятъ авторъ.

Този последниятъ продължава: „При една втора атака, лявата полурата успѣ да заеме основанието на позицията и поде жестока борба съ бомби и ножъ съ отбранявящите се. Дясната колона бѣ повторно отблъсната. Ротниятъ командиръ, искали да свърши на всѣка цена съ тая съпротива, и разполагайки съ много малко войници, застана начело на своята група за командуване, усилена съ тая на дружинния командиръ, и успѣ да проникне въ най-издадения край на Северна-Котка. Започна се тежка борба въ ходовете за съобщение, между останалите двадесетина атакуващи и противника, много повече по число. Победата спечелиха най-после атакуващите, и гарнизонътъ, въ сила около 200 човѣка, бѣ плененъ. Това стана въ 6 ч и 30 м. Въ 7 ч. дветѣ атакуващи роти се организираха съ фронтъ къмъ северъ на завладѣните позиции и се прикриха съ патрули, пуснати по склоновете на Добро-поле“.

Тукъ има явно пресилване на фактите за извършени подвизи. Въ атаката на французите съ взели участие и дружинните полдържки, т. е. около две роти. Авторътъ иска да припише заслугите за победата само на този ротенъ командиръ, когато боятъ е успѣлъ главно на обходното движение на частите източно и западно отъ Канарите.

Майоръ Чакъровъ разказва за този бой, че въ атаката съ паднали въ наши ръце двама французски ранени офицери, които били превързани и подслонени въ нашите скривалища. Дали имъ и чай. Когато въ 12/30. р. мислили, че атаката е отбита, дошли войници отдѣсно и казали, че участъкътъ на

10./30. рота падналъ и че врагъ се намиралъ въ тила на 12-а рота. Минохвъргачките били пленени. Командирътъ на минохвъргачния взводъ, поручикъ Доневски и взводниятъ к-ръ отъ 12-а рота поручикъ Балниковъ били пленени и отведени къмъ Симеоновия-пунктъ. Следъ малко тъ успѣли да избѣгатъ отъ конвойните си и преминали съ голѣмъ рискъ обратно презъ французските и наши линии, срѣдъ куршуми, ранени и двамата, и се прибрали къмъ нашата страна. Съ тия офицери майоръ Чакъровъ говорилъ лично и поруч. Балниковъ преди да почине, както и поруч. Доневски, му изложили сами това. Тъ казали още, че когато преминавали обратно французските линии, участъкътъ на 3./30. дружина е билъ окончително въ ржетъ на противника; тѣрсейки място удобно, за да преминатъ къмъ насъ, видѣли добре, че нашата Скалистата отъ участъка на 1./30. дружина, както и Котата още не били паднали, и тамъ се водило бой.

Най-добро описание на този бой е направилъ командирътъ на 12./30. рота поручикъ Старирадевъ. Като непосредственъ участникъ, той казва:

„Дѣсниятъ флангъ на ротата се заемаше отъ 3-и взводъ подъ команда на храбрия и енергиченъ подпоручикъ Чинковъ Василъ. Центърътъ се заемеше отъ 1-и взводъ, командуванъ отъ неустрешимия, извѣредно енергиченъ и храбъръ до себеотрицание поручикъ Балниковъ Никола отъ Габровско, студентъ. Лѣвиятъ — отъ 2-и взводъ, командуванъ отъ младиятъ скоро завършилъ Ш. З. П. подпоручикъ Леоновъ отъ Вратца. Въ 5 ч. пр. пл. подслонътъ Гарга, находящъ се на 4—5 метра отъ предната линия окопи на централния взводъ, въ който се намираха съ взводния командиръ, затрепера отъ бомбова стрелба, идеша откъмъ „Боруна“. Намиращитъ се въ подслона войници съ свѣтка-вична бързина заеха опредѣленитъ си мяста въ окопите. Възводниятъ командиръ и азъ сѫщо се отзовахме въ окопите. Съ пристигането си, дадохъ два последователни жълти ракети — сигналъ за преграденъ огънъ. Не се мина много време и почти едновременно откриха огънъ по неприятелското разположение предъ Канаритъ: 12./16. батарея, минохвъргачките, 4-а гауб. батарея и взвода 15 см. оръдия, който даваше основенъ преграденъ огънъ предъ Канаритъ. Преградниятъ огънъ бѣше кратъкъ, но ефикасенъ. Следъ малко всичко утихна. Никѫде другаде не се чуваше нито пушеченъ гърмежъ. Скоро следъ това получихъ донесение отъ подпоручикъ Чинковъ отъ Боруна, че две неприятелски групи отъ по 8 човѣка, прѣснати въ верига, атакували Боруна, но били отбити. По поводъ на това направихъ донесение № 40 до командира на дружината.

Часът беше около 6. Едва изпратихъ донесенията, доложи ми се, че противникътъ настъпва въ вериги по ротното разположение. Тутакси съ поруч. Балниковъ се намѣрихме въ окопитѣ. Него пратихъ на лѣвия флангъ на възвода си, а азъ останахъ въ центъра. Какво ставаше предъ лѣвия ми възводъ не знаехъ, защото неговата позиция не можеше да се наблюдава. Противникътъ въ три последователни вълни, настъпваше и то стремително срещу 1-и и 3-и възводе. Войниците ги посрещнаха съ адски пушеченъ и бомбовъ огънь. Поискахъ преграденъ огънь. Затрешъха оръдия и минохвъргачки, но за малко. Самиятъ огънь беше по-рѣдъкъ и неособено ефикасенъ съ изключение на този на минохвъргачките. Останалите живи бойци отъ първата вълна, която беше доста орѣдѣла, успѣха да залегнатъ предъ повредените телени мрежи и нѣколко отъ тѣхъ откриха пушеченъ огънь, но другите вълни обърнаха гръбъ и бѣгаха. Бойците отъ срѣдата на централния възводъ, бързо се справиха съ залегналите предъ телените мрежи неприятелски войници. Едни бѣха избити, други ранени. Единъ отъ тѣхъ — беше офицеръ, навѣрно раненъ, защото едва се държеше на краката си, прекрачи, влѣзе въ окопа и падна. Дадохъ нареддане да го отнесатъ въ подслона и превържатъ. Какво е станало съ него не зная. Войниците ми сияеха отъ радост. Всички говорѣше за своите подвизи. Почна ново организиране на отбраната.

Въ това време ми обърна внимание като се обърнахъ назадъ, че неприятелски ракети се хвърляха северо-източно отъ Гръцкия постъ къмъ Шейновецъ. Часът беше б и нѣщо. Останахъ изненаданъ, защото разбрахъ, че противникътъ е въ моя тилъ, още повече, че откъмъ 29-и полкъ не се чуваше ни артилерийска, ни пушечна стрелба. А и нашата артилерия мълчеше, защото се дадоха сигнали за огънь, но такъвъ не последва.

При централния възводъ противникътъ не успѣ, но при Боруна той съ цената на голѣми жертви и следъ ржкопашна борба, успѣлъ да заеме окопитѣ. Подпор. Чинковъ, съ около 10 души свои войници и съ възводния си подофицеръ — неподражаемиятъ по храбростъ и себеотрицание старши подофицеръ Теню Димитровъ, пристигнахе. Следъ доклада имъ, веднага организирахъ контърата на заетия пунктъ съ около 15 души войници подъ команда на подпор. Чинковъ и подофицера Теню Димитровъ. Въ този моментъ азъ не мислѣхъ за това, което видѣхъ къмъ Шейновецъ. Нашата шурмова команда атакува противника и следъ като изби по-голѣма частъ неприятелски войници, затвърдили се на Боруна, успѣ и наново го завладѣ. Преброени били 25 трупа. Трофеи — една автоматическа пушка.

Къмъ 6 ч. 20 м. противникътъ въ три последователни вълни настъпи наново срещу 1-и и 3-и възводове. Посрещнати отъ силенъ пушеченъ и бомбовъ огънь, тъ не успѣха да достигнатъ до теленитъ мрежи и обърнаха гръбъ. Това предъ 1-я възводъ. Предъ 3-я, обаче, той успѣ. Много по-силенъ отъ защитниците на Боруна, следъ жестокъ неравенъ бой, той зае този пунктъ. Тамъ бѣше раненъ незабравимия подофицеръ Теню Димитровъ и следъ това почина. Отъ този възводъ се спасиха малцина, между които бѣше подпор. Чинковъ—раненъ. Раненъ бѣ и поруч. Балниковъ. Не зная отгде, но въ онзи моментъ се яви при менъ и поруч. Доневски, който ми съобщи, че врагътъ заеъ позициите на 11-а рота и напредвалъ. Срещу централния възводъ противникъ вече нѣмаше. Предъ неговия фронтъ почиваха вече своя вѣченъ сънъ много неприятелски войници, а се чуваха оханията на много други.

И, когато съ ранените офицери обсѫждахъ въпроса за контратакуването на противника, заеъ Боруна, предъ насъ се яви войникътъ *Доню Милевъ* отъ лѣвия ми възводъ на подпор. *Леоновъ*. Цѣлъ треперещъ, той ми долови, че тѣхния възводъ съ възводния командиръ билъ плененъ, че противникъ настъпвалъ къмъ дружинните кухни. Не зная защо, не повѣрвахъ. Прибѣгнахъ до галерията генералъ Жековъ, хвърлихъ погледъ на северъ къмъ Доброполското блато — Гръцкия постъ, и схванахъ трагичното положение, въ което се намирахъ. Войникътъ не ме лъжеше. Много неприятелски вериги настъпваха къмъ разположението на 4-а батарея, други идѣха откъмъ Гръцкия постъ и се насочваха къмъ кухните. Бѣше 6 ч. 30 м. Веднаха се завѣрнахъ при централния възводъ.

Събрахъ останалите живи бойци отъ 1-и и 3-и възводове и въ присѫтствието на поручиците Балниковъ и Доневски и подпор. Чинковъ, заявихъ на войниците си, че живъ нѣма да се предамъ, и че ще трѣбва да пробиваме неприятелските вериги, за да се спасимъ, па каквото ще дастава. Моята целъ бѣ да достигнемъ ходовете за съобщение, близко до дружинните кухни и оттамъ да се доберемъ до преградната позиция. Призовахъ всички да ме следватъ. Всѣки си взе пушката въ ръка, бѣгомъ приминаяме покрай галерията генералъ Жековъ, заповѣдахъ войниците отъ поддържката да ме следватъ и така съ една група отъ около 50—60 души войници, пристигнахме до Канаритъ — стария щабъ на дружината. На пътя ни предъ насъ наоколо 50 крачки, се бѣше изправила една група неприятелски войници, отъ които нѣкои съ леки картечници. Друга група неприятел войници почти наближаваше кухните. Всички стремително се спуснахме къмъ първата група едно мощно, гръмогласно и продължително „ура“ се изтръгна изъ гърдите на

тъзи, които предпочитаха да умратъ, но не и да се предадатъ. Дветъ неприятелски групи обрнаха гръбъ. Лъвата такава бѣ атакувана съ нѣколко бомби и пушечни изстrelи. Тя бѣ обезвредена, защото повечето войници отъ сжшата бѣха избити. Пътя къмъ преградната позиция бѣ разчистенъ. И, когато мислѣхъ, че сме вече спасени, настана нѣщо страшно. Намѣрихме се между два огъня. Противникътъ ни обстреляваша отзадъ съ картечень огънь, а наши части, засели преградната позиция (взели ни за противникъ) също ни обстреляваха съ нѣколко картечници. Войниците ми падаха като снопове убити и ранени. Поручикъ Балниковъ бѣ втори пътъ раненъ въ дѣсното бедро. Най-сетне подъ градъ отъ курсуми, достигнахме ходоветъ за съобщение.

Спрѣхме се да починемъ. Съ менъ бѣха спасени трима офицери и седемъ души войници. Обърнахъ се назадъ. Нашиятъ путь бѣше осъянъ съ трупове. Други войници, може би ранени, бѣха настѣдали около своитѣ другари по-войници и чакаха навѣрно милостъта на врага. . . . Следъ милко бѣхъ при Узуновата канара. Тамъ сварихъ команда-ра на дружината и командиритѣ на 10-а, 11-а и 5-ароти. Незабавно препратихъ раненитѣ офицери на превръзка. Поручикъ Доневски остана, но какво е останало съ него не знамъ. . . Следъ нѣколко часа научихъ, че поруч. Балниковъ наново билъ раненъ къмъ Раклитѣ и до вечеръта по-чиналъ къмъ Пантелеймонъ. Този денъ ротата даде на позицията още убити: 3 подофицери, 3 войници и ранени: 2 офицери, 2 подофицери и 20 редници. Въ това число не влизатъ убититѣ и раненитѣ при пробива презъ неприятел-скитѣ вериги и тия отъ лъвия ми взводъ, които не зная. . .

Не зная кой какво мисли за нашиятъ 30-и Шейновски полкъ, но азъ съ гордость заявявамъ, че съмъ се числилъ тогава къмъ този полкъ и ще продължавамъ да се гордя, че съмъ билъ въ неговия съставъ".

Други показания сѫ лишни. Явява се разлика само между показанията на майоръ Чакъровъ (който лично разпитвалъ поруч. Балниковъ) и тия на поруч. Старирадевъ, самъ участникъ въ боя. Но истината не може точно да се установи, понеже поруч. Балниковъ умрѣ като герой същия денъ и отнесе въ вѣчността своята тайна.

Отъ изложеното дотукъ за боя на *Канаритѣ* намъ, прави впечатление, че командирътъ на дружината и дружииннитѣ поддържки не сѫ взели никакво участие въ боя. Тия последнитѣ не сѫ били употребени. Даже командирътъ на дружината много рано е отстѫпилъ, безъ да употреби повече усилия да задържи противника, или да насърдчи хората си. Той дава заповѣдъ на 10-а рота да отстѫпи, минавайки край нея, а на 12-а рота не дава никаква заповѣдъ

и тя действува изключително по инициативата на храбрия си и достоенъ ротенъ командиръ, поручикъ Старирадевъ.

Боятъ при Доброполската рѣка.

При *Доброполската рѣка* командиръ на 9./30. рота бѣше поручикътъ о. з. *Бенчевъ Никола*, адвокатъ отъ гр. София, старъ ветеранъ. Той бѣше отличенъ и храбъръ офицеръ. Участвувалъ бѣ въ десетки сражения и се държа навсъкожде достойно. Подъ моя команда той на *Димова-поща* презъ м. май 1917 г. извърши подвиги. Постоянно бѣше при войниците си, грижеше се за тѣхъ и съ личния си притъръ бѣ спечелилъ тѣхните сърдца. Всички го обичаха. Бѣше веселъ и духовитъ. При всичко че миналата дейност не е гаранция за предстоящата, обаче, за този бой имаме достатъчно показания на офицери, подофицери и войници и всичко е ясно, доказано.

Този участъкъ отъ нашата позиция, попада въ сектора, даденъ за атака на 17-а колониална дивизия. Майоръ *Казей* казва, че 1./1. дружина била насочена къмъ *Гръцкия постъ*, съ две роти източно отъ рѣката и 6./10. рота — срещу нашата 9./30. рота. За атаката на *Несторовата скала* била опредѣлена и специална група. Следъ огневия валякъ, въ 5 ч. 30 м. дветѣ роти засели *Гръцкия постъ* (първата линия) безъ трудности. Ротитѣ даже се увлѣкли напредъ. Съпротивата тукъ, казва майоръ Казей, бѣше само на известни места. *6-а рота на калит.* Стопъ се натъкна на една съпротива твърде силна. Тя понесе тежки загуби предъ *Тещерански камъкъ* (*Несторовата скала*), ограничени твърде трудно отъ едно специално отдѣление.

Майоръ Чакъровъ казва: „9./30. рота, която заемаше отъ *Доброполската рѣка* до *Канаритѣ*, бѣше обходена отъ противника, настѫпващъ по самага *Доброполска рѣка* и *Гръцкия постъ*. Обградена отъ всички страни, ротата следъ упорита съпротива, бѣше пленина. Спасиха се отдѣлни хора и фелдфебелътъ на ротата *Таню Геновъ*. Командирътъ на ротата поручикъ *Бенчевъ* падна убитъ въ самия бой. Всички останали хора отъ ротата бѣха убити, ранени и пленини“.

Разпитахъ войници отъ 10/30. рота, които заявиха, че при тѣхъ дошли хора отъ 9/30. рота и казали, че ротата имъ била унищожена, че ротниятъ имъ командиръ поруч. *Бенчевъ* падналъ убитъ, намушенъ отъ щиковете на чернокожи, че останалиятъ хора отъ ротата били избити, ранени и малко пленини.

Участъкътъ на 9./30. рота бѣше 900 метра дълъгъ, покритъ съ вѣковна букова гора. Цѣлата рота бѣше въ окопитѣ безъ поддържка. Тя имаше 100 души, съ две картечици и една лека минохвъргачка. Артилерийска подкрепа

само на книга, понеже шкодовата подгрупа тръбаше същевременно да дава преграден огън и предъ цъдия 29-и полкъ — б км. дълъгъ. Това беше истинското положение на тази рота на това място, което всички началници, месеци преди пробива, посочваха като най-слабо защитено и през кждето може противникът да се промъкне, и което все пакъ остана неподкрепено нито съ машини, нито съ резерви. Окопи тукъ имаше два реда съ телена мрежа и ходове. На *Несторовата скала* — картечно гнездо издълбао по миненъ начинъ. Отъ бомбардировката гората беше съборена и позицията задръстена. Презъ ноцъта 14-и—15-и септемврий командирътъ на 3./30. друж. прати единъ взводъ отъ 11-а рота да попълни загубите презъ деня. Този взводъ се погълна отъ окопите и ротата остана пакъ безъ резервъ.

Фелдфебелътъ на ротата Таню Геновъ разказва, че на 14-и IX огънътъ по тъхъ билъ по-слабъ отъ този на Гръцкия постъ. На 15-и IX рано, той поеъ командуването на 3-и взводъ. Въ тъмнината срещналъ нѣколко войници безъ оржжие, идящи откъмъ рѣката, отъ 29-и полкъ. Тѣ доложили, че тъхната позиция паднала, че врагътъ билъ вече на Гръцкия постъ. Обърналъ се и видѣлъ, че отъ Гръцкия постъ се хвърляли ракети и се запалилъ огънъ. Далъ заповѣдъ на хората си да заематъ позиция. Следъ малко били обградени отъ чернокожи и се смѣсили съ тъхъ. Започнали ржкопашенъ бой, за да си пробиятъ путь и се спасятъ. Врагътъ билъ много броенъ, но пакъ го разпрѣснали. Дошли други вериги отзадъ. Почнало да се развиделява и той видѣлъ, че всичко е паднало. Съ голѣмъ трудъ успѣли да се измѣкнатъ къмъ рѣката на северъ, дето намѣрили една наша минохвъргачка съ офицеръ. Понеже били нови и не познавали мястността, фелдфебелътъ ги упжтилъ да стрелятъ къмъ Гръцкия постъ. За присуга на минохвъргачката двамата събрали хора отъ двата полка, които минали оттамъ и продължили борбата. Залисани въ стрелбата, тѣ били отново обградени. Минохвъргачите били пленени съ офицера, а фелдфебелътъ успѣлъ да се промъкне и отстѫпи къмъ Доброполското блато, а оттамъ отишълъ на преградната позиция, кждето намѣрилъ командира на 11-а рота.

Редникътъ *Боню Илиевъ*, свръзка при ротния командиръ, разказалъ на сѫщия фелдфебелъ, че поручикъ Бенчевъ излѣзълъ съ пистолетъ въ ръка, давалъ заповѣди и настърчавалъ хората си. Въ това време дошли чернокожи отзадъ, обградили ротния командиръ и въ ржкопашна борба го намушили на ножовете си. Така геройски загиналъ този храбъръ офицеръ.

Останалите хора отъ ротата били изловени единъ по единъ и избити или пленени. Командирътъ на ротата, както правѣше обикновено, щомъ се появилъ противникътъ, из-

лъзълъ съ пистолетъ въ ръка, застаналъ начело на своите хора, повелъ ги въ ръкопашна борба съ чернокожите, и падналъ убитъ, намушенъ на ножовете на противника. Каква по-геройска смърть отъ тази — да поведешъ хората си въ ръкопашенъ бой и да загинешъ отъ ножа на противника! Ротата останала безъ началници и била напълно унищожена. Тази е самата истина по развитието на боя при Доброполската река. И дума не може да става за нѣкаква несъпротива.

Картечното гнѣздо на Несторовата скала.

Несторовата скала се наричаше отъ противника *Тещерански камъкъ*. Тя бѣше една група отъ голѣми скали на линията на нашите окопи неоколо 500 м. източно отъ *Канаритѣ*, имаше две картечни гнѣзда, издѣлбани по миленъ начинъ. Голѣмата скала бѣше около 50 м. дѣлга и 30 м. висока, удобна за наблюдателенъ пунктъ. Картечните гнѣзда се заемаха отъ 3-и взводъ на 3./30. карт. рота. Командирътъ на взвода, подпоручикъ о. з. *Казеповъ*, аптекарь въ гр. Ст. Загора, ми даде подробно изложение за развили се действия тамъ, които накратко ще изложа. Той казва:

„Едната картечница бѣше на самата скала, а другата на 200 крачки вдѣсно отъ нея. Взводътъ имаше 40,000 патрони, доста бомби, ракети и две качета съ вода. Въ каменната галерия на скалата имаше полузводъ отъ 9./30. рота съ подофицеръ. Огънътъ на картечниците — фланговъ и обстрелитѣ се кръстосваха. Отъ скалата се биеше мѣртвото пространство на съседната картечница. Самитъ картечници можеха да се мѣстятъ и да стрелятъ по много посоки, почти въ пъленъ крѣгъ.“

На 14 и IX картечниците бѣха изпитани и провѣрени. Тѣ стреляха по окопите на врага. Отъ окопите на противника се изнасяха ранени. Скалата се обстреляваше съ тежки мини, но гнѣздата бѣха здрави. Малки мини се прѣскаха на огнени кѣлба и палѣха тревата и дѣрветата по рогатките. Вечерътъ всички окопи обѣха сриняти, а дѣрветата отъ подслоните — разхвърлени. Моятъ подслонъ бѣше разрушенъ. Презъ нощта не межеше нищо да се работи по позицията.

Къмъ 3 ч. пр. пл. на 15-и IX картечниците бѣха провѣрени, лентите изстреляни, поставиха чисти и всичко бѣше въ редъ за откриване огънъ. Цѣла нощъ нашите хвѣрляха ракети за освѣтление. Наблюденiето бѣше усилено. Огънътъ на противника продължаваше. Къмъ 5 ч. единъ войникъ извикалъ: „ето ги излизатъ отъ окопа“! Веднага натиснаха спускателя и нѣколко реда бѣха изкарани по окопите на противника. Цѣлата верига, съ изключение на трима

сенегалци, недостигнала още до мрежитъ, се върна съ голями загуби. Започна да се съмва. Първата атака беше отбита.

Дадохъ сигналъ за преграденъ огънъ. Една наша батарея отговори съ честь огънъ. Снарядите минаваха низко надъ канарата. Тримата сенегалци доближиха до гнездото. Излъзохъ на скалата и хвърлихъ няколко бомби. Като се обърнахъ, видяхъ голъма неприятелска колона въ пъленъ беспорядъкъ, като стадо, че се движеше къмъ блатото, излизайки отъ Доброполската рѣка. Нашата артилерия вече не стреляше. Въ това време противникъ произвеждаше втора атака на Канарата. Заповѣдахъ на полузввода отъ 9-а рота да стреля по колоната, движеща се къмъ блатото, изпратихъ да съобщатъ на другата картечница да заеме резервната позиция и обстреля сѫщата колона въ тилъ, а азъ отидохъ бѣрзо при картечницата на скалата за да отбивамъ втората атака.

Полузвводътъ не изпълни заповѣдта, а дѣсната картечница закъснѣ и откри огънъ едва по опашката на колоната, като нанесе голъми загуби. Ако имаше пехотенъ офицеръ при тия хора, той щѣше да поеме защитата на скалата, а картечницата да унищожи колоната". Подпор. Казеповъ казва: „По-рано се говорѣше, че при самото начало на Доброполската рѣка, между Грѣцкия постъ и Несторовата скала, ще бѫде поставена една картечница, но такава не се постави. Лѣвиятъ участъкъ на 3-а дружина въ гората бѣше неестествена позиция. Главната защита трѣбваше да бѫде организирана отъ Несторовата, Доброполската рѣка — Грѣцкия постъ по права линия. Затова и командирътъ на 1./30. дружина майоръ Драгачовъ, който две седмици по-рано бѣше на позиция въ лѣвия участъкъ „М“, бѣше препоръчалъ поставянето на картечници на горното място и, ако това бѣше направено, не щѣше да мине нито единъ неприятелски войникъ презъ този тъй важенъ подстъпъ, който бѣ отлично използванъ отъ противника".

Трѣбва да се обясня. Наистина азъ предвиждахъ една изненада откъмъ Доброполската рѣка и намирахъ участъка на 9-а рота за несигуренъ и изложенъ на изненади, понеже мястностъта се снишава и е лоша за отбрана. Искахъ да се предвиди преградна позиция отъ Несторовата скала на североизтокъ къмъ Грѣцкия постъ, като още тогава се поставяха 2 картечници и 2 леки минохвъргачки. Дружината се смѣни и не знамъ какво стана съ този мой проектъ. Все пакъ, ако тази линия бѣше заета, като по-добра за отбрана, може би, най-голъмата врата на Доброполе, презъ която мина противникътъ, щѣше да се задуши и врагътъ щѣше да бѫде спрѣнъ.

Подпор. Казеповъ казва още: „Следъ отбиване на втората атака, обрнахъ карчечницата си къмъ Гръцкия постъ, по две на съдали роти отъ черни. Тези роти азъ разпръснахъ съ огъня. Гръцкиятъ постъ падна въ първия моментъ на атаката безъ съпротива, като изключимъ късата съпротива на германските карчечници подъ команда на канд. офицера Грюнеръ. Същиятъ германски канд. офицеръ бѣше раненъ и плененъ. Той ми каза, че войниците отъ 29-и полкъ на Гръцкия постъ сами излѣзли и се предали на врага. Той се опиталъ да се съпротивява, но билъ раненъ и плененъ. Поручикъ Георгиевъ отъ 80-и полкъ, раненъ и плененъ, ми разправи, че дружината отъ същия полкъ на Гръцкия постъ била изненадана отъ противника и пленена на самите подслони безъ съпротива. Войници отъ 29-и полкъ казваха, че още презъ нощта на 14-и IX нѣкои отъ другарите имъ се предали на противника. Това ми каза и единъ французски свещеникъ въ единъ превързоченъ пунктъ задъ позицията на Ямболци“.

Канд. офицерътъ Манасиевъ тъ 9./30. р., раненъ и плененъ, при Доброполската рѣка казва, че били нападнати отъ тилъ, т. е. отъ къмъ Ямболци, и видѣлъ същата колона къмъ блатото, че минала и се насочила въ тила на Канаритъ. Подпор. Казеповъ твърди, че противникътъ е знаелъ още презъ нощта, че участъкътъ на Гръцкия постъ е незаетъ и го използвалъ да минатъ щуромовитъ вълни оттамъ. Тия сведения на подпор. Казеповъ посочвамъ, безъ да давамъ заключение, понеже действията влѣво не съмъ изследвалъ основно. Нека довършимъ описанието на боя.

Следъ като разпръсналъ ротите отъ Гръцкия постъ, подпор. Казеповъ се качилъ за четвърти пътъ на скалата да хвърля бомби, но билъ раненъ, като му счупили дѣсната ръка. При него дошълъ подпор. Леоновъ отъ 12./30. рота съ дѣсната му карчечница, понеже 12-а рота си пробила путь презъ противника и се изтеглила. Малко преди това, едно малко аеропланче минало низко надъ скалата и хвърлило нѣколко бомби. По същото време на Симеоновия пунктъ единъ старши офицеръ съ адютантъ и група войници отивали къмъ нашите окопи. Съ единъ залпъ отъ настъ, този офицеръ билъ тежко раненъ, а следъ малко починалъ въ лазарета. Познали го по кожитъ на яката му.

Станало обѣдъ 12 ч. и нашите защитници на Несторовата още се държали като островъ срѣдъ море. Противникътъ се приближилъ отъ три страни, но боязливо и предизвикалъ смѣхъ. Съпротивата на нашите шепа борци станала безпредметна; командирътъ на взвода заповѣдалъ и карчечниците се разрушили, а частите имъ разхвърлили. Дошли групи отъ противника и пленили нашиите хора. Съ войниците се отнесли добре. Но, като видѣли подпоручика,

искали да го намушатъ или застрелятъ, но се намъсилъ единъ французски подофицеръ и го спасилъ. Двамата съ подпор. Леоновъ се гласили да бѣгатъ, но не успѣли и били откарани назадъ.

Придаденитѣ къмъ 9./30. рота 4 наши картечници, разположени въ първата линия, не сѫ могли да грѣмнатъ и сѫ били пленени още съ започване на атаката. Ако тѣ бѣха по-назадъ, нѣмаше така безславно да свѣршатъ, а щѣха да се биятъ юнашки, както тия на *Несторовата скала* и позицията щѣше да бѫде запазена. Значи и срѣдствата, които имахме на това място не бѣха правилно разположени и използвани.

Въ всѣки случай държането на картечниците отъ *Несторовата скала* е повече отъ похвално и заслужава администрация.

Дейността на щаба на 3./30. дружина.*)

К. Янковъ казва, че влиянието на полковата поддържка въ този участъкъ, 5./30. рота, било равно на нула. Безъ да вземе участие въ контъратака, тя се увлѣкла по отстѣпващите къмъ *Котата—Шейновския-ридъ*. Тая рота бѣше придадена къмъ 3./30. дружина, но неизползвана. Споредъ показанията на поручикъ *Кротевъ*, който бѣ командиръ на ротата, той не получилъ никаква заповѣдь. На 15-и IX щомъ му съобщили, че противникътъ е заетъ участъка на 10./30. рота, той заетъ съ ротата си преградната позиция на *Шейновския-ридъ* споредъ планътъ за действие. Тамъ билъ тежко раненъ и сега лѣвото му око и ухо сѫ повредени. Поручикъ *Стариадевъ* казва, че пращалъ донесения до командира на дружината, но заповѣди отъ него не получилъ. Подпор. *Казеповъ* твърди сѫщото.

Лдютантътъ на дружината, подпоручикъ *Апостоловъ Апостолъ*, казва, че рано сутринта на 15-и IX като нѣмали донесения отъ ротитѣ, пращалъ свръзки да отидатъ напредъ, и въ това време видѣлъ, че по ходоветъ се движели групи войници къмъ тила. Запиталъ едного, той казалъ, че позицията била заета отъ противника. Докато давалъ сигналъ за преграденъ огънь, надъ подслона на Щаба на дружината, който билъ на 40—50 метра отъ първите окопи, се появили неприятелски войници и почнали да хвѣрлятъ бомби. Той разказва така: „При тоя критически моментъ потърсихъ дружинния командиръ, капитанъ *Абаджиевъ*, за да му пре-

*.) Поискахъ показания отъ замѣстника на к-ра на 3./30. друж. капитанъ, сега майоръ о. з. *Абаджиевъ Дѣлчо*, обаче, той не се отзова на молбата ми. Понеже не съмъ наблюдавалъ боя лично, привеждамъ показанията на тия, които сѫ били тамъ.

дамъ узнатото отъ мёнъ за положението, но не намърихъ никого, освенъ двама отъ дружинните свръзки, убити отъ хвърлените неприятелски бомби. Мислехи, че всички сѫ се отправили къмъ боевата линия, и азъ сторихъ сѫщото. Но каква бѣ изненадата ми, когато се срещнахъ лице съ лице съ единъ пиянъ французски войникъ, който ми извика на френски езикъ да му се предамъ, понеже позицията била заета отъ тѣхъ (подпор. Апостоловъ бѣ свършилъ французски колежъ). При това съобщение, не губейки присъствието на духа, азъ си послужихъ съ бомба бухалка, която при експлозията образува облакъ отъ димъ, което прикрие използвакъ, за да се измъкна и се заптихъ къмъ втората линия. Тая последната заварихъ праздна“.

Следъ това подпор. Апостоловъ отишълъ при дружинните поддържки, намърилъ подслоните пълни съ хора, отъ всички роти, извикалъ имъ да излѣзатъ и всички се отправили къмъ преградната позиция при Узуновата канара. Въ това време той видѣлъ, че се води жестокъ бой на Гърция постъ и при 1./30. дружина. При Узуновата канара намърилъ командира на 3-а дружина и други офицери. Тамъ дружината броела около 200 души.

Ясно е, прочее, че командирътъ на дружината е отстъпилъ отъ Канаритѣ, безъ даже да се обади на адютанта на дружината. Майоръ Чакъровъ по този случай казва: „Щабътъ на 3./30. дружина бѣше изненаданъ и не е могълъ да укаже никакво влияние върху ходътъ на боя, нито да употреби поддържките за контърагака на нѣкой отъ падналите флангове. Временниятъ командиръ на дружината капит. Абаджиевъ, не успѣ да вземе нищо отъ щаба си, където е останала и заплатата на войниците отъ ротата му. Сѫщиятъ въ последствие официално поиска да му се отпусне повторно тая заплата или да биде освободенъ отъ отговорностъ за изгубването ѝ. Доколкото си спомнямъ, не бѣ удовлетворенъ“.

Отъ всичко изложено се вижда, че Щабътъ на дружината въ участъкъ „М“ не бѣше организиранъ да посрещне една атака на противника. Преди всичко мястото на Щаба на дружината не бѣше при първите окопи. По-рано той бѣ наоколо 200 крачки по-назадъ. Премѣстването му е едно недоразумение, което се отрази на командуването на сѫщата дружина. Кой бѣ опредѣлилъ това място за щабъ на дружината не можахъ да узная, защото нѣмаше оперативна заповѣдь по полка. Изглежда, че е станало по споразумение съ командира на полка или безъ негово съгласие.

Съгласно планътъ за отбраната, Щабътъ на дружината трѣбаше да следи и навреме да даде сигналъ за преграденъ огънъ. Освенъ това, той трѣбаше винаги да има подъ ръка готови хора, които веднага да се хвърлятъ въ

контърата. Нито едното, нито другото имаше на *Канаритѣ* при 3.30. дружина. Атаката почна. 12-а рота води борбата цѣлъ часть, атаки и контърата следваха, а дружината не се отзова на помощъ нито съ единъ войникъ, нито съ огънь, нито съ маньовъръ. Напротивъ, командирътъ много рано, следъ почване на атаката, отстѫпи така бързо назадъ, че не се обади никому, не взе нищо отъ подслона, и оставилъ по този начинъ ротите сами да се разпраявятъ съ влѣзналия противникъ. На минаване край 10-а рота даде заповѣдъ много рано, безъ да я подкрепи, ротата да отстѫпи, която заповѣдъ бѣше приета само отъ нѣкои хора, които отстѫпили. Други получиха заповѣдъ и продължиха борбата, до пълното имъ избиване или пленяване отъ противника. Усилията на тая рота, вместо да се обединятъ и подкрепятъ, се разединиха и ротата се дезорганизира по вина на командира на дружината. По посока на 9-а рота въ *Доброполска рѣка* влиянието на командира на дружината бѣше сѫщо равно на нула. И въ тази посока той не направи нищо, за да се помогне да се задържи противника и спре обхода.

Отъ *Несторовата скала* нашите картечници стреляха по противника, който обхождаше Канаритѣ, а отъ Канаритѣ никой не се обаждаше да помогне на 9-а рота. А бѣше предвидено да се заеме преградна позиция къмъ *Гръцкия постъ*. Дружината и това не направи.

Котата 1889. 9 — Добро поле.

На върха на *Котата* нашето картечно гнѣздо съ две картечници, съ почване на атаката, откри огънь къмъ *Канаритѣ*, но нищо не се виждаше. Оновното имъ положение бѣше къмъ *Симеоновия пунктъ*. Чуваше се бомбовъ и пушеченъ огънь. Съ разсъмване, забелязвайки движение по Канаритѣ, тѣ почнаха да обстреляватъ разните цѣли. Картечниците тракаха постоянно. На Канаритѣ нашите войници се смѣсиха съ тия на противника и тѣ не посмѣха повече да стрелятъ тамъ. Следъ малко и при 10-а рота стана сѫщото. Къмъ 7 ч. пр. пл., следъ като действуваха два часа, нашите защитници на Котата почнаха да пестятъ патроните, но и водата имъ намалѣ. Противникътъ откри огънь по Котата. Нашите отговориха. Сѫщите видѣха неприятелски пехотни ордия и ги обстреляха.

Въ това време артилеристите бѣха вънъ отъ строя. Съседната артилер. наблюдателница бѣ разрушена, а поруч. *Поповъ* тежко раненъ съ още нѣколко души. Артилеристите даваха сигнали до 7 ч. пр. пл. Следъ това сигналитъ престанаха и отзадъ помислиха, че Котата е паднала. Оттукъ и не-

върното донесение, че Котата е била върху ръцетъ на противника.

Нашите картечници бяха още по мястата си, но стрелбата имъ беше ръдка, водата — на свършване. Въ такова положение хората останаха до 14 часа, когато видяха, че съм обградени и решиха да си пробиятъ пътъ назадъ. До това време Котата не беше паднала. Противникъ още не беше се покачилъ тамъ. Защитниците хвърлиха по няколко бомби и се изтеглиха единъ по единъ, взеха картечниците и се спуснаха къмъ Узуновата канара. Тукъ бяха обградени и пленени. Само трима-четириима успяха да се промъкнатъ и дойдатъ при 2./30. дружина.

И така Котата 1889.9 или в. Добро-поле падна едва въ 14 часа на 15-и IX, а щабовете назадъ знаеха, че още въ 7 ч. пр. пл. Котата била паднала, следователно, тактическиятъ ключъ на позицията билъ загубенъ. Това се отрази на духътъ на командуването и върху неговите решения. Ако, обаче, нашето командуване бъше по-близко и имаше пръвко наблюдение, такива груби гръшки нямаше да ставатъ.

Боятъ на Томовата височина.

(гл. приложение кроки № 3)

Томовата височина и Сръбскиятъ постъ пазятъ отъ западъ Котата. Падне ли Томовата, пада и Котата, пада и Сръбския постъ. Падне ли Сръбския постъ пада и Томовата и следъ нея пада Котата. Задържането на Сръбския постъ беше най-важно и за насъ и за отбраната на 10-и полкъ. Този масивъ господствуващ надъ другите въ 10-и полкъ. Следователно, всички усилия на 10-и п. тръбваше да бждатъ насочени къмъ този масивъ. Тамъ тръбваше да бждатъ всички полкови резерви. Тамъ тръбваше да бъде и командното място на командира на полка и на командира на дружината въ резервъ. Тамъ тръбваше да има и достатъчно машини, да бъде добре укрепенъ и се образува единъ истински упоренъ пунктъ.

Частно за моя дружиненъ участъкъ „Л“, Сръбскиятъ постъ бъде на фланга, и паднѣше ли той ние не можехме да се държимъ повече, каквото и да правимъ. Капитанъ Стратиевъ казва: „Може ли да има по-голѣмо нещастие, когато сѫдбата ти за упорство и геройство е повѣрена въ чужди ръце? Ключътъ на позицията на 1./30. дружина бъше Сръбския постъ, който се отбраняваше отъ 10-и полкъ, и падне ли този пунктъ, отдѣленъ човѣкъ не би отстѫпилъ, защото отъ него се биятъ всички посоки на отстѫпление“.

Споредъ капит. Рениери 84-и французски полкъ сравително бързо е заселъ Сръбския постъ, въпрѣки дадените

преградни огньове отъ наша страна и огъня на картечниците отъ *Руйчетата*, който бил отслабенъ отъ неприятелските картечници и пех. орждия. Споредъ дневника и реяциите на 10-и полкъ Сръбскиятъ постъ е падналъ въ б. ч. 45 м. Съ това положението на 30-и полкъ се застраши, но ние тогава не знаехме и не допускахме, че тъй важниятъ пунктъ може да падне и продължавахме борбата.

Следъ като първите атаки на противника се свършиха и следъ като той успѣ да заеме най-после Скалистата и Сипкавата, той постави тамъ много машини и почна нова борба за завладяване, както и французите казватъ, на най-важния отъ своите обекти — *Котата* или в. *Добро-поле*. А владението на този пунктъ се обезпечва отъ Томовата и Сръбския постъ. Котата бѣ останъ конусъ и по нея не можеха да стоятъ защитници, когато Томовата и Сръбския постъ, бѣха удобни за заемане и за отбрана. Ето защо новите усилия на противника се насочиха къмъ *Томовата*, съ падането на която се осигуряваше владението на Доброполския масивъ.

Боятъ на *Томовата* височина бѣ упоритъ и съпроводенъ съ голѣми жертви и отъ дветѣ страни. На това място ние останахме до 11 часа пр. пл., дадохме б убити офицери и маса други жертви, водихме отчаяна борба, но задържахме позицията, и, ако бѣхме подкрепени, може би, сѫдбата на Доброполе щѣше да бѫде друга.

Останките на 4/30. рота отъ Сипкавата височина около единъ взводъ, както и 4—5 души отъ Скалистата се събраха на Томовата и зеха гранатните и минни ями за отбрана, като откриха огънь по противника. 4-а рота не бѣше дала сутринта нито единъ плененъ. Всичко бѣ убито или ранено. Взводътъ на Скалистата бѣ унищоженъ. Съ взвода отъ 4-а рота се започна първоначално боятъ на *Томовата* височина.

Съгласно планътъ за отбраната, на Томовата височина ние трѣбаше да се държимъ до последна крайност, защото падне ли тя, пада цѣлия Доброполски масивъ. Тукъ трѣбаше всички да умремъ, но да запазимъ височината. Използвайки широко огневитъ си срѣдства, дружината трѣбаше да бѫде готова всѣки моментъ да се втурне съ свои части въ контъратака, ако врагътъ заеме нѣкоя част отъ позицията. Съ огънь и контъратаки, значи, ние трѣбаше да задържимъ участъка, и то на всѣка цена. Ние изпълнихме всичко това и задържахме позицията цѣли петъ часа следъ падането на Сипкавата и, еко и Сръбскиятъ постъ бѣ организиранъ по сѫщия начинъ, масивътъ Доброполе не-щѣше да падне.

Капитанъ Рениери, описвайки боя на Томовата, казва, че съпротивата стана по-ожесточена, когато се навлѣзе въ

линиите на противниковите резерви. Авторът говори за нашите поддържки, които заеха Томовата и откриха огънь съ картечници и пушки и разпръснаха веригите на противника. Минохвъргачките почнаха да ги поражават. Огънь откриха и няколко гранатохвъргачки от Томовата. Нашите минохвъргачки останаха въ гнездата неповредени и изстреляха всичките си мини.

От Скалистата и Сипкавата картечници на противника откриха огънь по настъпването. Неговите вериги почнаха да се промъкват по дола при Скалистата, да се събират и готовят за атака. Отдълни хора се залепиха по скатовете. Зад тяхъ идваха други. Хората на врага извираха. Патроните ни намаляваха и ние почнахме да ги пестим за важни моменти. Групи от противника постоянно прибъгваха и въ продължение на един часъ дойдоха въ подножието на Томовата*).

След като се събраха достатъчно части, врагът ги хвърли въ атака на Томовата. Друга част се насочи към Котата. Обаче, ние открихме пушеченье, картеченъ и миленъ огънь, противникът даде загуби, предните атакуващи вълни дадоха жертви и се върнаха назад и залегнаха. Първата атака на Томовата беше отбита. Наша сръдна мина попадна на Сипкавата около картечниците на противника и ги разпръсна. Дълго време след това тъй не се обадиха. Нашите сръдни мини бяха най-мощното ни оръжие и противникът се боеше много от тяхъ.

Врагът откри нашите картечници на Томовата, обстреля ги съ картечници и ги накара да замълчат. Тъй почнаха да се обаждат по-редко като се мъстяха от яма въ яма. След първата атака въ боя се намъсиха и другините поддържки. Още съ падането на Сипкавата, азъ изпратих адютанта на дружината подпор. Крясковъ, да отиде и доведе веднага 2-а и 1-а роти, дружинни поддръжки, за да ги употребя въ боя. Виждахъ, че боят се развива скоро и тръбва да се бърза.

Подпоруч. Крясковъ козириува, рече „слушамъ, г-нъ майоръ“ и се затече съ бързи крачки веднага по посока на подслоните на резерва. Минаха няколко минути, ротите не се явиха, а и адютантът не се върна. Азъ се усъмнихъ и изпратихъ едно след друго, както практикувахъ въ такива случаи, втори и трети човекъ. Ротите пристигнаха и ми се доложи, че адютантът бил убит въ хода от снарядъ. Подпоручикът не е могъл да отиде, пада убит и ротите се забавиха. Останахъ безъ адютантъ, но не назначихъ другъ, защото офицерите бяха малко.

*) След като ме плениха, азъ преброихъ на това място и зад Котата 14 реда вериги едни зад други.

Часътъ бѣ около 6 пр. пл. Направихъ донесение до командира на полка, защото знаехъ, че тия, които сѫ назадъ и не виждатъ непосрѣдствено боя, лесно се подаватъ на невѣрни слухове, каквите донасятъ подплашени хора. А редовните донесения помагатъ на началника да знае какво става и да взема правилни решения. Тия донесения не можаха да се намѣратъ въ дѣлата. Изглежда, че хората, които ги носѣха, сѫ пострадали. А, когато началникътъ нѣма донесения и самъ не вижда, стои въ мъгла и не знае какво да прави. Оттукъ и донесенията на командира на полка, че отъ 1.30. дружина нѣмалъ никакви сведения. Въ такъвъ случай дѣлътъ бѣ на по-високия началникъ да намѣри срѣдства и се свѣрже съ подчинените си. Но да стои цѣлъ день безъ сведения отъ тѣхъ, безъ даги вижда, това е най-малко бездействие, ако не и нѣщо повече.

Атакуващите вѣли на противника, въ това време, се наредиха на южния слонъ на Томовата една задъ друга въ петъ—шестъ вериги. Други задъ тѣхъ идваха постоянно. Нашата артилерия не стреляше. Наблюдението ѝ отъ Котата бѣ компрометирано. Нашите картечници продължаваха да стрелятъ, но почнаха да държатъ смѣтка и за патроните. Минохвѣргачките сѫщо. Бойните ни припаси се оказаха малко за единъ продължителенъ и упоритъ бой.

Германските картечници отъ 214-о герм. отдѣление на п. Камъкъ ни дадоха ценна подкрепа съ фланговия си огънъ. Тѣ нанесоха голѣми загуби на противника и продължиха борбата докрай. Тия доблестни синове на велика Германия, следъ като изстреляха патроните си, бѣха обградени и следъ една борба съ пистолети и бомби, бѣха принудени да капитулиратъ. Французските войници дошли, заловили ги и на самото място ги избили до единъ по най ужасенъ начинъ. Тия ужъ културни хора, вместо да се преклонятъ предъ беззаетната храбростъ на тия достойни синове на своята родина, извѣршиха единъ позоръ, който съ нищо не може да се оправдае и петни нацията, която е родила такива недостойни синове. Още тогава ние разбрахме каква расова омраза хранятъ французи къмъ германци, и защо войната се води така жестоко, до изтрѣбление.

Следъ като се натрупаха много сили предъ Томовата, противникътъ мина въ атака. Предните вериги се понесоха напредъ, но, посрещнати съ пушеченъ, картеченъ и бомбовъ огънъ, бѣха принудени да залегнатъ на 50—60 крачки отъ насъ. Минохвѣргачките стреляха. Задните вериги на врага не можаха да се повдигнатъ и останаха по мястата си. Ранени почнаха да се изтеглятъ назадъ. Леки картечници откриха огънъ по насъ. Бомбieri почнаха да хвѣрлятъ бом-

би, но не ни стигаха. Ние отъ по-високо можехме да ги стигаме съ нашите бомби. По този начинъ втората атака бѣше отбита. Но, врагът не се отчая. Нови вериги идваха съ пълзене близко до първите. Положението на дружината започна да става по-опасно, при всичко че бѣхме отбили две атаки.

Щомъ пристигнаха дветѣ роти отъ дружинната поддържка, азъ ги насочихъ лично, като дадохъ задача на командира на 1./30. рота, капитанъ Радевъ — да излѣзе напредъ по седловината между Котата и Томовата, да подкрепи веригите отъ бойната част и се подготви за контъратаха по посока на Скалистата височина. На командира на 2./30. рота поручикъ Карадрагановъ дадохъ задача — да излѣзе съ ротата напредъ на самия връхъ на Томовата, да подкрепи действията на 4-а рота отъ бойната част и се подготви за контъратаха по посока на Сипкавата височина.

Ротите се развърнаха въ боенъ редъ и настѫпиха енергично. Това твърдя като участникъ и очевидецъ. Войниците не бѣха изгубили още настѫпителния си духъ. И въ дветѣ роти имаше още офицери, които поведоха частите си смѣло напредъ.

Контъратахи на Томовата височина.

Капит. Рениери казва, че последната рота минала съ жертви презъ Скалистата и Сипкавата, тръгнала отъ низината между дветѣ височини и Томовата, за да достигне атакуваната позиция. Това движение тя извършила и достигнала до ю.-източната страна на височината, тъкмо навреме, за да отбие една контъратаха, и да вземе участие въ последната атака. Значи, излизането на нашите две роти отъ дружинната поддържка съвпада съ пристигането на резервите на противника на този най-важенъ пунктъ отъ участъка на Добро-поле. Оттукъ и ожесточението на борбата на това място. Съпротивата стана по-ожесточена, казва французскиятъ авторъ, когато се навлѣзе въ линията на българските резерви.

Сръбскиятъ постъ бѣ заетъ отъ противника. Негови вериги се насочиха къмъ Томовата, но въ сѫщото време нашите роти излѣзоха и заеха гребена. Това излизане бѣ забелязано отъ противника. То съвпада и съ атаката му. Продължава единъ видъ страшенъ бой — атака и контъратаха едновременно. Командирътъ на 1-а рота, храбриятъ и неустрашимъ капитанъ Радевъ, влѣзе въ окопа, даде заповѣдъ и хората му откриха огънь и обсипаха противника съ бомби. Силниятъ огънь застави противника да залегне предъ нашиятъ линии. Започна борба на близки разстояния. Французите имаха отлични бомбieri. Тѣ откриха бомбовъ огънь по на-

шитъ вериги. Нашитъ имъ отговаряха достойно. Врагътъ стреляше предимно съ леки и тежки картечници и хвърляше ржчни и пушечни бомби. Борбата бъше ожесточена. Французскиятъ вериги не издържаха и се повърнаха назадъ, преследвани отъ нашитъ. Задъ тъхъ, обаче, дойдоха други вериги и ги подкрепиха и тъ останаха на склона на Томовата височина.

Вдъсно втората рота, водена отъ смѣлия поруч. *Карадрагановъ*, излѣзе напредъ по сѫщия начинъ, но въ сѫщото време излѣзоха и неприятелските вериги. Произлѣзе бой за владението на гребена на Томовата, която бѣ въ наши рѣце. Веригите на противника дойдоха на твърде близко разстояние до нашитъ и почна бой. Нашитъ стреляха съ пушки, съ картечници, гранатохвъргачки и минохвъргачки, хвърляха и бомби. Азъ бѣхъ на близко и използувахъ бомбитъ за непосрѣдствена отбрана на минохвъргачките, които взехъ и почнахъ да хвърлямъ, за да насърдча войниците. Защото знаехъ, че въ такъвъ решителенъ моментъ, когато се решава участъта на позицията, началникътъ трѣба да биде въ окопа при своите хора и да даде личенъ примеръ. И наистина, това окуражи хората и тъ почнаха по-ожесточено да се биятъ. Поручикътъ ходѣше отъ човѣкъ на човѣкъ по позицията и ги насърдчаваше. Пуручикъ *Мицевъ* сѫщо водѣше смѣло взвода си. Тази рота бѣше по-рано моя и хората бѣха свикнали да се дѣржатъ добре въ боя. Участвуvalи въ десетки сражения, като ме виждаха при себе си, бѣха готови до единъ да сложатъ кости, но да отстоятъ на всички атаки на противника.

Войниците отъ Щаба на дружината 7—8 души, влеза сѫщо пушките си и почнаха да стрелятъ около менъ. Нѣколко неприятелски войници бѣха псовалени отъ моите хора. Дадохме, обаче, и жертви. Двама бѣха убити и двама ранени отъ лека картечница. Останахъ съ трима души въ щаба на върха на Томовата. Борбата, обаче, продължаваше. Бомбитъ се сипѣха по позицията и отъ дветѣ страни. Най-после противникътъ не можа да устои на нашия огнь и отстѫпи назадъ. Ние усилихме огъня и бомбитъ почнаха да гонятъ. Обаче, отзадъ дойдоха нови вериги и спрѣха първите. Боятъ се затегна. Ние дѣржахме височината твърдо, противникътъ бѣ отхвърленъ и атаката му отбита. Нашата първа контъратака дойде тъкмо навреме и успѣ, както при 1-а, тъй и при 2-а рота, да изтласка противника назадъ и да запази владението на височината.

Врагътъ събираще нови сили. Негови леки картечници излѣзоха напредъ и почнаха да ни обстрѣлватъ силно. Тежки картечници отъ Скалистата почнаха да биятъ продължително и не позволяваха отдаленъ човѣкъ да си повдигне главата. Ние дадохме жертви. Бойнитъ ни припаси намалѣха. Съ

напредване на времето, врагът почна да има предимство надъ насъ. Неговите резерви извираха. Тамъ, на това място, на решителния пунктъ на неприятелския ударъ, при атаката на самия върхъ Добро-поле съ неговите близки височини, въ участъка „Л“, противникът имаше и дружинните си и полкови и дивизионните и армейските си даже резерви — насочени къмъ най важното място — Томавата и Котата, затова и напорътъ му бъше силенъ и решителенъ. Обаче, ние, съ малкото си хора и срѣдства отбихме всичките му атаки и задържахме височината.

Настана временно затишие, но, като предъ буря. Врагът се готвѣше за нова атака. Това бѣ ясно. Неговите риги отзадъ се уреждаха и къмъ 8 ч. пр. пл. започна новъ бой, нова атака на противника. Затишието на боя азъ използувахъ да направя наредления до ротитъ, да имъ дамъ каквото бѣ останало на позицията, за да водятъ борбата до вечеръта. Пратихъ писмена заповѣдь до г. г. ротните командири съ последни указания. Направихъ и две донесения едно следъ друго, които пратихъ до командира на полка съ ранени войници. И отъ тия донесения не можахъ да намѣря никое. Вѣроятно не сѫ отишли по назначението си.

Поискахъ огънь отъ нашата артилерия. Подадохъ сигнали, обаче, никоя батарея вече не се обаждаше. На командира на минохвъргачната група дадохъ лично указания, защото бѣ близко до менъ. Узнахъ, обаче, че имаме още само 50 срѣдни и 300 леки мини и решихъ и тѣхъ да изстрелямъ, само и само да задържа позицията. Наредихъ да се стреля само когато се почне така, защото $\frac{3}{4}$ отъ мините бѣха изстреляни. Моята смѣтка бѣ да могатъ бойните ни припаси да стигнатъ до вечеръта. Предполагахъ че командирътъ на полка може да ми прати бойни припаси и презъ деня, още повече че го молѣхъ за това съ нѣколко донесения. А въ това време той и не мислилъ даже за моята дружина, смѣтайки я за унищожена. Но това не го оправдава, понеже е допусналъ да нѣма връзка съ половината си полкови участъкъ и да не знае въ продължение на цѣли шестъ часа отъ почване на боя, какво става при менъ. Въ това време ние на Томовата нищо не знаехме какво е положението влѣво и вдѣсно, продължавахме борбата и се държехме здраво.

Започна нова атака. Неприятелските картечници усилха своя огънь извѣнредно много, Шурмовите групи излѣзоха напредъ и почнаха да хвърлятъ бомби. Позицията пламна веднага. Ние стояхме още твърдо на нашите позиции. Имахме бойни припаси за две атаки да отблъснемъ. Картечниците на противника не ни позволяваха да си вдигнемъ главитъ. Бомби падаха около насъ. Високи бомбиери ги хвърляха на 40–50 метра, колкото разстояние ни дѣлѣше.

Ние също отговаряхме. Азъ хвърлихъ още около 10–15 бомби и дадохъ личенъ примъръ на хората си.

Влѣво 1-а рота се виждаше много добре, понеже бѣ въ седловината, а ние на върха на Томовата. Всички ме виждаха какво правя и тѣ почнаха да вършатъ сѫщото. Капитанъ Радевъ водѣше нѣколко отдѣления и хвърляше самъ бомби. Поруч. Карадрагановъ — също. Боятъ се засили. Лицеше, че на врага бѣха пристигнали нови сили и срѣдства и че бѣ решилъ да заеме нашата позиция на всѣка цена. На най-близки разстояния, ние стояхме единъ срещу другъ, хвърляхме бомби, стреляхме съ пушки, съ картечници. Миновъргачката обстрѣлаваше южния склонъ на Томовата. Гранатите също стреляха. Но гранатитѣ имъ намалѣха. Минитѣ останаха малко. Противникътъ се опита да настѫпи съ ударни отдѣления, но посрещнатъ съ бомби отъ насъ, той се отдръпна и залегна на 50 крачки отъ насъ. Гребенътъ на височината се заемаше отъ насъ. Боятъ се свърши въ наша полза. Атаката на врага не успѣ и той бѣ принуденъ да се откаже съ тия срѣдства да завладѣе позицията ни.

Този последенъ бой продължи около 30 минути, следъ което стрѣлбата намалѣ и най-после спрѣ. Ние бѣхме пострадали доста. Много хора излѣзоха отъ строя. Патронитѣ зачонаха да се привършватъ. Противникътъ не бѣше по-добре отъ насъ. И той бѣ пострадалъ много. Но той имаше много части и можеше да замѣни пострадалитѣ съ прѣсни, а ние трѣбаше съ сѫщите хора да се боримъ докрай. Къмъ 8 ч. 40 м. настана затишье на позицията. Двата противника се готвѣха за последната борба — борба, която трѣбаше да реши изхода на боя на Томовата и за владѣнието на Добро-поле. Направихъ донесения, дадохъ нови указания. Поискахъ да се свържа съ артилерията и съ съседитѣ, но не успѣхъ. Изпратенитѣ хора не се върнаха. Артилерията мълчеше. Отъ к-ра на полка никакво съобщение, никаква заповѣдь. Какво ставаше влѣво и вдѣсно не можахъ точно да узная. Разбрахъ само, че врагътъ се готови да ни атакува съ последни сили и че на този ударъ трѣбва да устоимъ. А следъ това ще действуваме споредъ обстановката. *Важното бѣ да задържимъ позицията до вечерта. Тогава ще получимъ и заповѣдь и подкрепа.*

Въ това време дойдоха при менъ на командния ми пунктъ на върха на Томовата, нѣколко пъти свръзки отъ ротитѣ и ме питаха какво ще правятъ ротитѣ. Моятъ отговоръ бѣ — *ще правите това, което азъ правя, и за да имъ покажа нагледно хвърляхъ по нѣколко бомби къмъ противника. За никакво отстѫпление не давахъ да се спомене. Ще стоимъ, имъ казвахъ до довечера тукъ, и следъ това ще ви дамъ друга заповѣдь.*

Моето решение бѣ да останемъ и пазимъ Томовата, а съ нея и тактическия ключъ на цѣлата позиция на полка и бригадата — Котата, Добро-поле, защото иначе, ако изпуснемъ тия височини, значи да решимъ боя още отъ сега въ полза на противника, и понеже нѣмахме назадъ никакви други позиции, то противникътъ да напредне и ни повали. Масивътъ Добро-поле, е най-важния. Не бива да го изпускаме. И, ако ни се наложи, ще се пожертвуваме, но не ще отстѫпимъ. При това сме и победители, противникътъ е битъ предъ насъ и принуденъ да мълчи. Имаме командуващите положение и надмошие. Възможно е отзадъ да идатъ резерви, и ако отстѫпимъ, то значи доброволно да дадемъ позицията на противника, т. е. да извѣршимъ предателство. Азъ не ще допусна такова нѣщо. Ще се биемъ до вечеръта, ще задържаме противника, а до това време все ще бѫдемъ подкрепени отъ резервите, които сѫ отзадъ.

Краткото затишие ме накара да си направя разборъ и оценка на положението. Азъ узнахъ, че Срѣбския постъ е падналъ, че врагътъ е на дѣсния ни флангъ, даже и задътилъ, защото Срѣбския постъ е на около 300 метра по-на-северъ отъ Томовата и оттамъ се биятъ всички подстѣжи, които водятъ на северъ, че отстѫпление при такова положение не може да стане. А една частъ отъ нашите окопи вдѣшно се биятъ вече въ флангъ и тиль. Затишието използвахъ да дамъ разпорежданія до ротитѣ, да насырдча хората, да дамъ задачи на машинните. Командуването на всички машини възложихъ на к-ра на 1./30. картечна рота, капитанъ Митовъ, който бѣ при менъ.

Борба съ огнепрѣскачки.

Противникътъ готвѣше нова атака. Но неговите роти бѣха понесли голѣми загуби. Споредъ капитанъ Рениери, 9./45. рота останала безъ офицери. Томовата височина е трѣбвало да се заеме отъ две роти въ бойна частъ и една въ резервъ. Но чувствителните загуби на началници и войници наложили да се изостави този планъ, докато мине опасността отъ българско контърнападение. Противникътъ тогава реши да употреби последното си ново за насъ оръжие — огнепрѣскачкитѣ. Трѣбва човѣкъ да е преживѣлъ такъвъ бой, за да разбере какъвъ характеръ взема борбата при участието на тия нови и страшни машини. Нашите войници бѣха видѣли всичките огневи срѣдства на противника, изпитаха предния денъ и действието на тежките мини. Тѣ водѣха безъ страхъ бой на близки разстояния и мнозина бѣха участвуvalи въ ржкопашенъ бой. Обаче, за първи пътъ тѣ видѣха огнена струя да пада върху тѣхъ и да не гасне. Придадени по две въ дружина, противникътъ се видѣ

принуденъ да прибѣгне и къмъ тѣхъ, за да сломи нашата съпротива.

Въ 9 ч. пр. пл. започна едно движение пълзишкомъ по южните поли на Томовата. Много неприятелски войници пълзѣха и идѣха къмъ насъ. Ние ги посрещнахме съ огънь и боятъ започна. Противникътъ започна да хвърля бомби, ние отговорихме и за нѣколко минути боятъ се разви и пламна съ голѣма сила. Бомби летѣха на дветѣ страни. Картечницитѣ тракаха. Минохвъргачкитѣ стреляха бѣрзо, при всичко че имаха малко мини. Бѣше важно този последенъ ударъ на противника да се спре и отблъсне на всѣка цена.

Къмъ 9 ч. 10 м. се появи една огнепрѣскачка и откри огънь. Въ нашите ями почна да пада огнена струя и да гори хората. Мнозина се опърлиха, опитаха да мащнатъ това, което гори, а то не гаснѣше и продължаваше да гори и подпалва. Войниците бѣха озадачени съвсемъ. Тѣ не очакваха такова нѣщо. Настана суматоха. Въ това време се появи и втора огнепрѣскачка и откри сѫщо огънь по насъ. Седловината между Котата и Томовата се изпълни съ пушекъ. Противникътъ използва суматохата и уплахата на нашите войници, настѫпи силно съ своятѣ предни вериги и влѣзе въ нашия окопъ. Положението стана крическо. Още единъ мигъ и позицията ще падне. Групи войници ранени и обгорени, почнаха да отстѫпватъ назадъ и въ страни. Настана решителния моментъ въ борбата. Нуждна бѣ голѣма смѣлостъ. Тукъ бѣше дошло време по-голѣмиятъ началникъ — последниятъ резервъ на боя, да се намѣси, и то решително, смѣло, съ готовностъ да умре, но да спаси положението.

Това и сторихъ. Грабвайки нѣколко бомби, самъ се хвърлихъ въ борбата, придруженъ отъ нѣколко души, които бѣха около менъ, и хвърляйки смѣло бомби следъ бомби срещу неприятелските огнепрѣскачки, отъ високото място, на косето бѣхъ, послужихъ за живъ примѣръ за всички тия борци, които се бѣха разколебали. Напредъ! имъ изкомандувахъ азъ, и тѣ ме последваха. Тия мои ветерани, отъ дълъгъ боенъ опитъ знаеха, че боятъ се печели съ по-малко жертви, само когато се върви напредъ. Тѣ чуха моя зовъ, спомниха си дълга и ме последваха. Примѣрътъ подействува заразително. Никой не можеше да прави друго освенъ това, което неговиятъ дружиненъ командиръ прави. Офицери, подофицери и войници — всички ме видѣха и чуха команда „напредъ“. И всички тръгнаха смѣло напредъ. Една нова, силна, могжща и смѣла вълна се понесе въ контъратака, за да спаси положението.

Храбриятъ и незабравимъ к-ръ на 1./30. рота капитанъ Радевъ, поведе своятѣ хора, офицеритѣ му тръгнаха напредъ, подофицеритѣ сѫщо. Войниците видѣха всичките си началници, че ги водятъ и тръгнаха смѣло, решително напредъ.

Мощно „ура“ и „напредъ на ножъ“ разцѣпи въздуха. Никакви французски войници не могатъ да устоятъ на този нашъ победенъ викъ. Нашите бойци изкочиха напредъ, хвърлиха по нѣколко бомби и заеха окопа обратно. Огнепръскачките се изгубиха и престанаха да действуватъ. Победата бѣше наша и пълна. Контратараката въ участъка на 1-а рота и този път успѣ. Врагътъ бѣ поваленъ. Войниците тържествуваха. Тѣ видѣха това страшно за тѣхъ оръжие, да мълчи, да не смѣе да се обажда, защото надъ всѣко оръжие, колкото и мощно да е то, владѣе човѣшката душа, човѣшката воля и готовностъ да се умре, създава сили много по-мощни отъ тия на оръжието, че тия сили, тоя духъ е, който побеждава на война.

Обаче, тази успѣшна контратарака ни коствувала скжпо. Командирътъ на 1-а рота капитанъ Радевъ бѣ раненъ въ крака отъ бомба. Боятъ продължаваше. Противникътъ хвърляше непрекъжнато бомби, за да ограничи нашето настѫпление, боейки се да не се разшири нашето движение и си върнемъ обратно Сипкавата и Скалистата височини. Такава задача за насъ бѣ невъзможна да се даде на нашите роти, останали безъ бойни припаси. Освенъ това, боятъ се водѣше главно за владението на Томовата и на в. Доброполе. Капитанъ Радевъ продължи да командува ротата си още около $\frac{1}{2}$ часъ, като раненъ. Той не искаше да остави ротата си, види се, предчувствуващи, че ако се изтегли назадъ, не се знае дали ще остане живъ. Нѣщо го задържаше при бойните другари. Следъ като боятъ поутихна и нашите вериги се зацепиха здраво за гребена, и отблъснаха нѣколко опити на противника да заеме хребета, капитанъ Радевъ се изтегли назадъ и отиде при подслоните задъ Томовата, гдето нашъ санитаръ го превърза. Обаче, въ това време една картечница на противника отъ Сръбския постъ откри огънь и уби капитанъ Радевъ и нѣколко ранени войници и санитари около него. Почина геройски доблестниятъ и обичанъ отъ всички командиръ на 1./30. рота, въренъ на дълга си до последния моментъ на живота си, давайки примѣръ на всички другари и подчинени. Ротата повѣрихъ на поручикъ Ивановъ.

Въ участъка на 2-а рота, противникътъ се бѣ приближилъ на близко разстояние. Когато ротата се понесе въ контратарака, срещу неприятелските огнепръскачки, следвайки моятъ примѣръ, водена отъ началниците си и отъ смѣлиятъ си ротенъ к-ръ поруч. Карадрагановъ, врагътъ не можа да издържи нашиятъ ударъ и бѣ отхвърленъ назадъ задъ гребена. Но въ тази атака бѣ убитъ младшиятъ офицеръ отъ 2-а рота подпор. Мичевъ. Ротата даде и много други жертви. Подпор. Караболовъ бѣ тежко раненъ и едва се изтегли назадъ. Бѣха убити и ранени много войници и

подофицери, отъ всички роти на дружината. Съставътъ на ротитѣ намалѣ.

Следъ това, къмъ 10 ч. пр. пл., настана затишие. Врагът стреляше от време навреме. Ние пестехме патроните, защото бѣха на привършване. Отъ бомбите почти нищо не остана. Въ това време при менъ, на командния пунктъ на Томовата, дойде командирътъ на 2-а рота поруч. Карадрагановъ, за да ми докладва лично за положението. Помня много добре, защото това бѣ само 10 минути преди той да биде пронизанъ отъ неприятелски куршумъ, когато той ми доложи — че праща хора къмъ Сръбския постъ, че Родопци оттамъ сѫ отстѫпили още преди 7 ч. сутринта, че противникътъ е заелъ тази важна за насъ височина, че 2/30. рота била обстреляна отъ флангъ и тиль отъ тази посока. Молѣше ме да отстѫпи съ дѣсния си флангъ. Азъ го отведохъ на място, отъ което да може да вижда и му показвахъ положението, въ което се намирахме.

Обяснихъ му, че при това положение, абсолютно невъзможно е да мръднемъ отъ тази височина, че ако отстѫпимъ, то значи да оставимъ позицията доброволно въ ръцете на противника, че именно тогава ще извършимъ предателство. Още повече, че ние стоимъ твърдо на това място, и че най-после моето решение е — да останемъ тукъ до вечеръта и тогава ще видимъ какво трѣбва и какво може да се направи. Помня, че той ми казваше какво войницитѣ нѣмали вече патрони, нито бомби, че голвма частъ сѫ излѣзли отъ строя. Азъ му казахъ, че досега сме дали толкова жертви, обаче, сме запазили позицията, и, следователно, трѣбва да я държимъ докато се стѣмни. Освенъ това му обяснихъ, че ако при тия картечници на Сръбския постъ, ние започнемъ да се изтегляме назадъ, то неминуемо ще понесемъ толкова чувствителни и тежки загуби, че ще биде равносилно на унищожение на цѣлата дружина. А на насъ очакватъ и началници и Отечество. Следователно, трѣбва да запазимъ нашите хора и ги употребимъ при нужда за работа, за бой съ врага, за да го победимъ, а не да ги пожертвуваме, за да напуснемъ позицията, която държимъ здраво.

Заповѣдахъ му да отиде при войницитѣ си, да обиколи окопите и ямите, въ които бѣха хората да ги подобди, да имъ каже това, което азъ съмъ решилъ и четрѣбва непремѣнно да запазимъ позицията до вечеръта. Казахъ му да се пази, да не се излага, защото врагът стреля отъ разни посоки. Поручикъ Карадрагановъ козириува, сбогува се и тръгна. Азъ му пожелахъ успехъ въ работа. По лицето му видѣхъ едно смущение — предчувствие на близката смърть, която вече витаеше надъ него. Той излѣзе напредъ, отиде на гребена, който отстоеше отъ менъ на

20 крачки и тръгна отъ човѣкъ на човѣкъ да имъ каже по-нѣщо и да ги насырдчи. На позицията имаше въ това време затаишие и двата противника се дебнѣха единъ другъ. Щомъ нѣкой си покаже главата и куршумъ го чакаше. Нашите хора хвѣрляха отвреме навреме последнитѣ си бомби. Картечници на противника тракаха. Поручикътъ се повдигна да види какво става напредъ, но въ това време неприятелската лека картечница съ куршумъ го удари въ главата. Той падна като спонъ предъ насъ на 20 крачки, безъ да проговори. Смъртъта последва моментално.

Падна геройски и вториятъ миротенъ командиръ. Умрѣ и той отъ вражески куршумъ на Томовата — тамъ, дето той до последния моментъ отъ своя животъ отбраняваше геройски и достойно нашата позиция срещу десетъ пѫти по-силенъ противникъ, дето видѣ само геройства и победи, безъ да доживѣ да види и трагичния край на нашата борба. 2-а рота, както и 4-а останаха безъ офицери — всички бѣха вънъ отъ строя. Повѣрихъ 2-а и останкитѣ отъ 4-а рота на капитанъ Митовъ, командирътъ на картечната рота.

Той ги командува само единъ часъ и бѣ плененъ съ останалитѣ хора.

При това положение, противникътъ се опита къмъ 10 ч. 30 м. пр. пл. да настѫпи съ малки групи, предполагайки, че сме отстѫпили, обаче, бѣ посрещнатъ съ последнитѣ бомби, които ни бѣха останали и съ последнитѣ пушечни куршуми, но бѣ принуденъ да се откаже отъ атаката на този важенъ и решителенъ пунктъ отъ Доброполския масивъ.

И тѣй всички четири атаки на противника, който бѣ десетъ пѫти по-многоброенъ и по-силенъ отъ насъ, бидоха отблѣснати. Две контратаки отъ наша страна го заставиха да признае, че победата не се дължи на численото превъзходство, а на силния духъ и готовностъ за самопожертвуване, и го заставиха най-после да се откаже да атакува повече. Боятъ утихна. Часътъ бѣше къмъ 11. Бѣха изстреляни всички мини и гранати. Бомбитѣ за близка отбрана при минохвѣргачкитѣ сѫщо се разходваха главно за борба съ огнепрѣскачкитѣ. Голѣма частъ отъ тѣхъ изстреляхъ азъ съ хората около менъ. Патронитѣ на картечниците отдавна се бѣха свѣршили.

Отъ 1./30. карт. рота имаше две картечници, които заемаха позиция на северозападния склонъ на Котата, отдето обстрѣлаха съ фланговъ огънь Томовата височина и държаха подъ огънь гребена. Следъ като си свѣршиха патронитѣ, тѣ единствени успѣха да се изтеглятъ назадъ.

Противникътъ бѣ на 40—50 крачки предъ насъ. Имаше единични изстrelи. Врагътъ зорко следѣше всѣко наше движение. Когато той видѣ, че този бой на Томовата ви-

сочина не можеше да се реши съ атака по фронта, макаръ и да се дадоха много жертви, реши да предприеме обхождане и обкръжаване на нашата дружина отъ западъ и северъ. За тази цел той изпрати специални части да минат северно отъ Сръбския постъ, да обиколятъ презъ гората, да се явятъ въ тилъ на настъпление и да ни обкръжатъ отъ всички страни и ни унищожатъ. На стажпилото затишие ние тогава обяснявахме съ това, че нашето положение се е подобрило, че идатъ за настъпление резерви, и чешомъ ние се държимъ още на позицията, нищо не може врагътъ да направи, щомъ и влъво нашите части се държатъ. Бригаднитъ поддържки бѣха близко задъ Сръбския постъ и можеха да дойдатъ и тѣ непремѣнно ще дойдатъ, си казвахме ние. А има и дивизионни резерви и германски полкове, за които ни казваха, че идватъ. Тѣ сигурно сѫ дошли вече. И ние решихме да камремъ въ такова положение решението на боя на следния денъ, понеже, като държимъ до вечеръта, ще бѫдемъ подкрепени и можемъ даже да минемъ и въ настъпление. Ние се чувствувахме при това победители, водили най-жестоки бойове, отстояли на толкова атаки, произвели контъратаки, и водили успѣшина борба съ неприятелските огнепръскачки, които принудихме да замълчатъ. Нощта бѣше нашето спасение. Тази нощъ ние чакахме, и то сравнително спокойно, увѣрени въ крайната победа.

Унищожението на 1./30. дружина.

Положението на 1./30. дружина стана тежко. До 11 ч. тя води упоритъ и тежъкъ бой въ продължение на шестъ часа. 4./30. рота на Сипкавата височина изнесе неравна борба, даде много жертви и съставътъ ѝ намалѣ значително. Още тамъ тя бѣ изгубила половината си хора. Останалитъ дойдоха на Томовата и продължиха борбата. Отъ 3./30. рота единиятъ взводъ на Скалистата бѣ унищоженъ. Тази рота загуби всичките си началници. Само командирътъ на ротата съ шепа борци остана на позицията, безъ да отстъпи и до чака обхода на противника.

1./30. рота понесе също голѣми загуби. Половината ѝ хора излѣзоха отъ строя. Командирътъ на ротата бѣ убитъ. Отъ 2./30. рота повече отъ половината хора излѣзоха отъ строя. Ротниятъ и единъ отъ взводнитъ командири бѣха убити. Другиятъ взводенъ командиръ — раненъ. Всички подофицери бѣха вънъ отъ строя. 1./30. картечна рота загуби подпор. Мазгаловъ, живъ изгоренъ на Скалистата съ цѣлия си взводъ. Другитъ два взвода на Томовата и Котата — също излѣзоха отъ строя. Само взводътъ въ поддържка успѣ да се спаси и да отстъпи. Дружината имаше вече само убити б офицери — жертви, които тя не бѣше дала

презъ цѣлата война. Други 4 офицери бѣха ранени. А отъ подофицерите и войниците $\frac{3}{4}$ бѣха излѣзви отъ строя. Може да се каже, че тоя денъ къмъ 11 ч тя бѣше вънъ отъ строя, почти унищожена. И при толкова много и голѣми изпитания, дружината съ шепа останали хора, стоеше на позицията срещу врага като скала, устояла на всичките му атаки, истинско олицетворение на българската твърдост и упоритост. Изоставена на своите си сили, тя се държеше като островъ всрѣдъ развълнувано море, напълно изолирана отъ всички страни.

Врагът мълчеше. По позицията царуваще затишие. Гребенът на Томовата се заемаше рѣдко. Артилерията не се обаждаше. Затишие зловещо. Въ това време врагът е чакалъ решението на боя чрезъ своя обходъ, а ние чакахме идването на нощта, или пристигането на поддържки, за да се спасимъ.

Какво ставаше влѣво и вдѣсно, не се виждаше. Отъ изтокъ Котата скриваше участъка „М“, а на западъ Срѣбъскиятъ постъ скриваше участъка на 10-и полкъ. Назадъ гората не ни позволяваше да виждаме тила. Въ такова осамотение ние стояхме сами, изоставени отъ всички, съ надеждата, че положението влѣво и вдѣсно не е толкова застрашено, и че намъ се налага да се държимъ поне до вечерта, когато командирътъ на полка сигурно ще ни прати подкрепление. Неизвестността ме силно беспокоеше. Практихъ хора да видятъ какво става въ страни — никой не се върна. Това усили моето беспокойство. Виждахъ, че противникътъ е на Срѣбъшкия постъ и че ние държимъ още Котата.

Следователно, не всичко е загубено. Възможно е наши резерви да сѫ на путь, да сѫ, може би, въ гората задъ насъ. Тѣ сигурно ще дойдатъ. Защо да се отчайваме? Най-после ние сме победители, държимъ още височината, подобно опъленциятъ на Шипка, отблъснахме всички атаки на противника, и при това положение, защо ще се отчайваме, защо да мислимъ за отстъпление? Разбирамъ да сме разбити, да е сломена нашата съпротива. Тогава ще бѫде оправдано нашето отстъпление. Но сега — трѣбва да стоимъ и ще стоимъ тѣй, както нашите учители стояха на Шипка и не отстъпиха предъ много атаки на турските орди, но спасиха прохода и честта на младата българска армия. И ние ще стоимъ, и може би съ нашето упорство да спасимъ честта на полка, на армията на Отечеството. Освенъ това боятъ е последно, крайно напрежение на всички материали и духовни сили, които има армията, народътъ. Боятъ е велико изпитание на нашата воля, на нашия духъ. Щомъ ние сме победители, защо да не наложимъ нашата воля на противника? Защо да не се биемъ, когато врагътъ е пова-

ленъ? Защо доброволно да се признаемъ за победени, когато видяхме предъ насъ врагътъ да прекланя глава? Кой ще ни прости това малодушие, ако ние въ последния моментъ на борбата преклонимъ глава и се предадемъ? Кой ще признае, че правилно сме действували, ако следъ толкова жертви н добъръ резултатъ, ние прекъснемъ борбата въ последния четвъртъ часъ? Нали краятъ на всъко дъло е неговия вънецъ? Нали знаемъ отъ опитъ, че на смѣлитѣ и Богъ помога? Защо да не бѫдемъ и смѣли, както бѫхъ и храбри?

И азъ почнахъ да гадая и предполагамъ какво е положението влѣво, вдѣсно и назадъ. Нѣмахъ никакви заповѣди, нито съобщения отъ началницитѣ, нито отъ съседитѣ. Кѫде е командирътъ на полка? Защо не ми е пратилъ до сега, вече шестъ часа отъ започването на боя, поне едно съобщение? Защо не ми изпрати поне единъ взводъ съ патрони, за да ме подкрепи? Да не би да е убитъ? Но тогава той ще има замѣстникъ. Полкътъ не може да остане безъ командиръ. Но кѫде е той? Кѫде сѫ и нашитѣ резерви? Нищо не се виждаше, нито съ очи, нито съ бинокълъ. Пъкъ и не се чуваше никакде да се води бой. Защо ли е това?

Направихъ нѣколко донесения — никакъвъ отговоръ. Отидохъ при минохвъргачкитѣ. Всичкитѣ мини бѫха изстреляни. Обиколихъ войниците, които бѫха близо до менъ на върха на Томовата. Върнахъ се на пункта. Къмъ 11 ч. 10 м. забелязахъ, че на 50—60 крачки отъ гората, която отстоеше на около 400—500 крачки отъ насъ на северъ и бѫше низко, се показва една верига около 200 човѣка. Хората бѫха облѣчени съ сивосинкави шинели. Монти войници, които видѣха първите тия хора, казаха, че идатъ наши поддѣржки и че ни носятъ патрони. Всички хора отъ позицията съ облекчение посрещнахме появяването на тия вериги. Веригитѣ станаха две. Хората се движеха стройно и на опредѣлена междина, като се простираха отъ Сърбския постъ до Узуновата канара.

Радостъ се четѣше въ очите на всички мои хора. Никой не можеше да предполага, че отъ тилътъ ни, отъ гората, кѫдето се намираха нашите кухни, дето трѣбваше да минатъ нашите резерви, че отзадъ, чакъ къмъ Узуновата канара, ще дойдатъ неприятелски вериги. Толкова спокойни бѫхме предъ мисълъта, че помощъ пристига, че най-последимало защо да стоимъ толкова дълго и упорито и задържаме позицията, че почнахме да си правимъ смѣтки какво ще видимъ, какво ще вършимъ като дойдатъ тия наши хора, които въ най-трудния моментъ на нашата самозащита, идватъ да ни подкрепятъ, да ни донесатъ бойни припаси и нови сили за борба. Ние се радвахме като деца, получили подаръкъ. Но нашата радостъ бѫше по-голѣма. Идѣха нашите спаси-

тели, идѣха нашитѣ бойни другари, съ които водихме толкова много борби, съ които дълихме толкова радости и скърби презъ тригодишното ни воюване. Идваха нашитѣ резерви! Значи командирътъ на полка не ни е забравилъ. Той ни праша помошь въ най-трудния моментъ на борбата. Ние сме спасени, позицията е осигурена, врагътъ скоро ще опита нашиятъ остьръ ножъ и желѣзни гърди.

Но напразно сѫ били всички тия наши радости, всичките ни надежди! За голѣма наша изненада, когато веригите се покачиха на северния склонъ на *Томовата* и дойдоха на 20—30 крачки до насъ, ние съ ужасъ видѣхме, че това не сѫ български войници, че това не сѫ наши другари, че това не сѫ Шейновци, нито даже наши съюзници германци или австрийци, но че това сѫ неприятелски французски войници, които насочиха пушкигѣ си и идѣха не да ни помогнатъ, а да ни унищожатъ.

Ние не вѣрвяхме очитѣ си. Какво мислѣхме, а какво излѣзе. Нима не е всичко това сънъ? Наистина, всичко преживѣно на война, често ни се струва като невѣроятно — толкова необикновени нѣща ставатъ! Възможно ли е отзадъ да дойдатъ вериги на противника? Ами че кѫде останаха нашитѣ резерви? Кѫде сѫ полковитѣ поддържки? Кѫде сѫ бригаднитѣ? А нали имаше и дивизионни и корпусни резерви — кѫде сѫ тѣ? Нима толкова напредъ е отишълъ противника, та е можалъ да ни обходи и да ни се яви отъ тиль? Нима всичко това е истина и действителностъ?

Но нѣмаше време за мислене и суетене. Трѣбваше да се решава и действува. Неприятелските вериги насочиха пушкигѣ си срещу настъ. Какво да правимъ? Моментитѣ минаватъ бързо, всичко се движи съ една изумителна бързина. Можемъ ли да се съпротивляваме? Можемъ ли да се опитаме да биемъ и тия вериги на противника? Не липсва още куражъ, но оржието ни, за жалостъ, е празно. Патронитѣ отдавна се свършиха, бомбитѣ и минитѣ сѫщо. Всичко бѣ изгубено вече. Докато се опомнимъ и решимъ какво да се прави, веригите на противника се смѣсиха съ нашитѣ хора, обиколиха ни отъ всички страни, обраха ни и ни отведоха назадъ. Минахме съ капит. *Митовъ* презъ Срѣбъския постъ, Сипкавата, Скалистата, Власиева, Симеоновия пунктъ, въ щаба на 122-а дивизия, който бѣ на 300 крачки отъ нашитѣ окопи — на *Пожарския ридъ*, задъ *Южна Котка*.

Можахме по този начинъ да видимъ още сѫщия денъ на самото място резултатитѣ отъ голѣмата борба. *Томовата*, *Сипкавата* и *Скалистата* бѣха покрити съ стотици неприятелски и наши трупове, което свидетелствуваше за жестокия бой, борбата на животъ и смърть, която се бѣ развила преди малко. Какъ и защо французите не ни избиха, както направиха съ германцитѣ на пункта *Камъкъ*, и

досега не можахъ да си обясня. Казваха ни, че имали стро-
га заповѣдь да не се избиватъ пленниците.

Нашитѣ пленени войници около 120—150 души, нато-
вариха да изнасятъ ранени и убити отъ бойното поле. Ра-
ненитѣ бѣха твърде много и чакаха за помощъ. Нашитѣ
войници понесоха на гърбъ и съ носилки тежко раненитѣ
си другари и неприятелски войници, предаваха ги на пункта
въ подножието на планината, а оттамъ съ английски сани-
тарни линейки ги отвеждаха въ болниците. Сѫщата вечеръ
заминаха за Солунъ много влакове съ ранени хора.

На Пожарския ридъ въ Щаба на 122-а дивизия ни дадо-
ха една карта, работена по въздушни снимки. Разбрахме,
че врагътъ е въ заблуждение за нашата позиция и ре-
шихме да усилимъ това заблуждение. Дадохме показания,
че имаме голѣми резерви назадъ, че 7 германски полка
пехота съ артилерия чакатъ заповѣдь, за да атакуватъ.
Че нашитѣ резерви непремѣнно ще минатъ въ настѫпление,
понеже така се отбранява една позиция. Казахъ, че имаме
много картечници въ бетонирани гнѣзда, понеже видѣхъ,
че се заблуждаватъ като смятатъ полските столови на
войниците, каквито имаше въ изобилие по нашата по-
зиция, за картечни гнѣзда отъ бетонъ. Видѣхъ, че тия по-
казания направиха ефектъ. Разпитътъ ставаше на френски.
Още тогава забелязахме, че врагътъ почна да действува
нѣкакъ си предпазливо и боязливо. Чакаше сигурно наши-
тѣ голѣми резерви да се яватъ и контратауватъ. Седем-
тѣ германски полка бѣха страшилище за тѣхъ. Явно бѣше,
че неприятелското командуване даде голѣмо значение на
моитѣ думи, особено като видѣ, че ги давамъ спокойно,
увѣreno, и като командиръ на дружина, който знае нѣщо
повече отъ единъ редникъ или младъ офицеръ. Напразно
сѫ били, обаче, предпазителните мѣрки на противника.
Нашитѣ резерви бѣха далеко отъ бойното поле. Врагътъ
можеше да продължи настѫпленietо си безъ страхъ, за-
щото нѣмаше да срещне такава съпротива, както на пър-
вата линия. Вратата бѣ отворена, и мѣжно можеше да се
затвори.

Разбрахъ, че въ нашъ интересъ е да се махнемъ по-
скоро оттамъ, за да не излѣзе лъжата наяве. Казахме, че
сме ранени и имаме нужда отъ превръзка. Затова ни из-
пратиха назадъ.

Източно отъ Котата, 3./30. рота продължи борбата до
10—11 ч. Всички бойни припаси сѫ били изстреляни. Кога-
то ротата се чувствуvalа победителка и врагътъ не е мо-
гъль да напредне предъ нея, отзадъ откъмъ Узунозата
канара се явили неприятелски вериги, дошли на позицията
и заловили въ пленъ останалите нѣколко души бойци вед-
но съ командира на ротата. И тѣ, по сѫщите причини, не

съ могли да продължатъ борбата и били и заловени и откарани въ пленъ.

И тъка 1.30. дружина, следъ една епична борба, поваляйки врага, сломявайки волята му, и устоявайки на всичките му атаки, отбивайки и атаки съ огнепръскачки, съ голѣми жертви, успѣ да задържи позицията до последния моментъ.

Показания на участници.

Имачъ обширни показания отъ много участници. За да не се повтарятъ изнесените факти, ще предамъ само най-важното и то накратко. Фелфебелътъ на 2.30. рота *Вълко Трандевъ* казва, че като взводенъ к-ръ на 4-и взводъ следъ упоритъ бой на Томовата, когато убили ротния к-ръ и подпоруч. Мичевъ, и ранили подпор. Караабовъ, ротата останала безъ офицери. Той поель командуването на дѣсната половина. Следъ падането на Сръбския постъ, флангътъ му билъ изложенъ. Когато противникътъ пленилъ останките на ротата, той съ 18 души, 1 подофицеръ, 1 картечница и 5 души съ съ нея отъ 1.30. карт. рота, всичко 25 души, успѣли да се промъкнатъ назадъ и се спасятъ — единствени отъ 1.30. дружина. Съ тия отломки отъ дружината той заемалъ последователно позиции назадъ и вечеръта се прибрали къмъ полка на в. Пионеръ.

Капитанъ *Узуновъ* описва действията на *Сипкавата*, както ги описахме вече. Капитанъ *Стратиевъ* к-ръ на 7.30. рота казва: „Не мага да скрия възхищението си отъ 1-а дружина, която бѣ една отъ образцовите не само по отношение на укрепяването на позициите, но и въ дисциплинарно и бойно отношение . . . 1-а дружина, подъ команда на своя достоенъ дружиненъ к-ръ, тогава г-нъ майоръ *Драгановъ*, защищавайки упорито своя участъкъ, следъ като даде повечето отъ състава си жертва, останалиятъ и офицери, подофицери и войници, трѣбваше да бѫдатъ пленени, тѣй като 10-и полкъ отстѫпи на противника Сръбския постъ, и 1 дружина отъ 30 и полкъ по-нататъкъ ни крачка не можеше да направи за отстѫпление . . . Държало на 1-а дружина е повече отъ достойно и пр.“.

Командирътъ на 3.30. рота капитанъ *Владински* описва боя, както ние го изложихме. Следъ това той казва: „Къмъ 10 - 11 ч. участъкътъ на ротата бѣ обхванатъ отлѣво и дѣсно. Всички бойни материали, бомби, патрони и мини бѣха свършени; противникътъ ни обхвана отъ всички страни и ни излови като пилци — зашеметени и изнурени, безъ да чувствува какво става съ насъ. Следъ пленяването ни, бѣхъ преведенъ по нашите предни окопи, станали вече, неузнаваеми, всички съоръжения бѣха разрушени и

полето осъяно съ множество трупове на наши и неприятелски войници, което свидетелствуваше за съпротивата и на двете страни. Научихъ, че боятъ на Томовата не е бил по-малко жестокъ и въ неравната борба, при нѣколокократните атаки и контърата, сѫ паднали скжпи жертви. Убити бѣха командиритъ на 1-а и 2-а роти, адюнанта на дружината, артилер. наблюдателъ, младши офицери отъ всички роти и много подофицери и войници убити и ранени. Числото имъ не можеше да се приведе въ известност. Само единични войници сѫ могли да се промъкнатъ назадъ. Отъ моята 3-а рота бѣха ранени двама младши офицери подпор. Томовъ и Бараковъ и възводнитъ подофицери на тритъ възвода.

З-и възводъ отъ ротата ми, който бѣ на Скалистата висота, биде почти унищоженъ и само единични стрелци успѣха да се оттеглятъ при Щаба на дружината (Томовата), дадо подъ команда на дружинния к-ръ г. майоръ Драгановъ, сѫ се държали доста дълго, като сѫ отбили много атаки на противника, при които последниятъ употребилъ и огнепрѣскачки. Отъ наша страна били изстреляни всички мини, бомби, гранати и патрони, та дошло редъ и на камънитъ. Лично дружинниятъ командиръ ржководѣлъ борбата и се билъ съ стрелцитъ, прибѣгвалъ отъ окопа до минохвъргачкитъ и гранатохвъргачкитъ, и мнозина сѫ мислили, че е вече загубенъ, понеже се излагалъ и не щадилъ живота си. Самъ той лично изхвърлилъ една голѣма част отъ бомбитъ които бѣха складирани за близка отбрана при минохвъргачкитъ. Къмъ 10—11 ч., следъ като дружината бѣ обхваната въ тила отъ веригитъ, изкачващи се отъ гората и следъ разходването на всички бойни припаси, сѫ били изловени останалитъ живи още защитници. Често се говори за Добро поле отъ хора, които не сѫ го виждали, нито преживѣли ужаситъ, за които само защитниците на Добро-поле могатъ да говорятъ. Шейновци изпълниха докрай своя дългъ, като хора любящи своето Отечество, и ако всички бѣха отстоявали така, може би, не щѣше да има катастрофи и погроми.

Капитанъ Митовъ Димитръ к-ръ на 1./30. карт. рота даде обширни показания за хода на боя. Между другото той казва: „Бѣхъ при дружинния к-ръ г. майоръ Драгановъ. Съ почване на атаката той изстреля много ракети, но артилерията не даде препраденъ огънь, а на него се надѣвахме най-много да спре противника. Още тогава казахме на к-ра на дружината, че сме изгубени при такъвъ слабъ или никакъвъ артил. огънь. Той, обаче, имаше вѣра въ нашите сили и бѣше убеденъ, че всичко ще се свърши благополучно, стига нашите пехотни машини и бойците да сѫ по-

мъстата си и да се държатъ здраво. На менъ възложи (к-рътъ на дружината) да ръководя и стрелбата на минохвъргачки тъ и на нѣколко пожти ми даваше заповѣди кѫде да стрелятъ тия машини. . . Командирътъ на дружината изпращаше редовно донесения, както и предния денъ, обаче, дали отиваха до Щаба на полка не знае. Знае, че отъ Щаба на полка този денъ не получихме нито едно съобщение, или заповѣдь. Дали сѫ били изпращани такива не знае. . . На капитанъ Радевъ на поруч. Карадрагановъ командирътъ на дружината даде лично заповѣди и задачи. . . Моите картечници отъ Скалистата стреляха, тия отъ Томовата сѫщо се държаха юнашки и отбиваха напора на врага. Дветѣ картечници отъ поддържката заповѣдахъ да заематъ позиция, избрана по-рано на Котата, отдето биеха надлъжно по склоновете на Томовата. Всичкитѣ ми картечници бѣха въ действие. Само една бѣ строшена на Сипкавата, а прислугата избита. Минохвъргачки работѣха усилено. . . Излѣзохме съ дружинния к-ръ на върха на Томовата, дето бѣше нашето бойно място, и оттамъ командувахме отъ окопа лично и непосредствено всички роти и машини. Командирътъ на дружината даваше постоянно нареддания. Ходѣше по окопа отпредъ и насърдчаваше войниците като хвърляше и бомби. Азъ ръководѣхъ стрелбата на машините.

Противникътъ докара две огнепрѣскачки на Томовата — сѫщите, които изгориха и подпор. Мазгаловъ на Скалистата, и съ ненадейна атака и огънь отъ тия нови за насъ машини, успѣ да всѣ уплаха въ нашите войници, които не бѣха виждали дотогава огънь да ги гори, и нашите окопи паднаха въ рѣцетъ на врага. Настана критически моментъ. Изгорените войници отиваха като ранени назадъ. Следъ тѣхъ вървѣха и другите. Още малко и позицията щѣше да падне. Тогава г. майоръ Драгановъ се намѣси въ борбата, застана начело на една група, изкомандува имъ да го следватъ, и съ бомби почна самъ да се бори съ тия машини. Войниците се окуражиха и почнаха да хвърлятъ сѫщо бомби и този примѣръ се поде отлѣво и отдѣсно, и огнепрѣскачките на противника бѣха изгонени назадъ. Започна нова контъратака, водена лично отъ к-ра на дружината и отъ ротните к-ри, които последваха примѣра му и позицията отново падна въ наши рѣце Положението бѣ спасено".

На края показанията си сѫщиятъ офицеръ завѣрша така: „Бѣхме изловени и пленени. Следъ като ни обраха, отведоха ни назадъ. На майоръ Драгановъ искаха да взематъ погоните за споменъ, той, обаче, решително ги отблъсна и имъ каза на френски, че е офицеръ, и че трѣбва да го заведатъ при тѣхните началници. Заведоха ни последователно при полка и Щаба на 122 а дивизия на Симеоновия пунктъ. Тамъ дружинниятъ к-ръ заблуди единъ под-

полковникъ, че ние имаме много резерви, че имаме 7 германски полка отзадъ, че имаме стотици картечници, че ще ти контъратауваме и това стана причина французите да забавятъ своето настъпление до вечеръта. Следът нашето отвеждане въ лагера при Солунъ, готвехме се съ майоръ Драгановъ да бъгаме и бъхме си приготвили хлебъ, но на следния ден ни качиха на парадъ и ни отведоха въ Марсилия и оттамъ въ Корсика. . . Считамъ, че дума за предателство на Добро-поле не може да става. Ако има гръшки, тъ съ повече тактически и командни. Нашата 1./30. дружина води борбата храбро и бъше унищожена, но не отстъпи, като се пожертвува, само за да задържи позицията. Това се дължи на всички началници, но най-вече на к-ра на дружината, който въ решителния моментъ застана лично начело на контъратааката и победи огнепръскачкиятъ. Отъ него взеха примъръ ротнитъ и въводни к-ри и подофицеритъ и войниците, и всички се биха съ всички сили и сръдства. Ако всички съседни дружини бъха направили същото, каквото направи нашата 1./30. дружина, нъмаше да има погромъ на Добро-поле. Тия показания съмъ готовъ да подкрепя и съ клетва".

Командирътъ на 30 и Шейновски полкъ подполковникъ Дюдюковъ въ реляциите си казва: „Противникътъ стана господарь на Сръбския постъ въ б. ч. 30 м. и започна на групи да се спушта къмъ Томовата височина, а съ други групи обхождаше същата височина по ходътъ, идящъ отъ Скалистата. И така положението на защитниците въ участъка „Л“ стана отчаяно, обаче тѣ се биха юнашки, но заградени отъ всѣкажде, много отъ тѣхъ сложиха коститъ си, а останалиятъ живи въ ржкопашна борба, успѣха да си пробиятъ путь и избавятъ отъ плънъ. Командирътъ на 2 а рота поруч. Карадрагановъ и подпор. Мичевъ паднаха убити въ ржкопашенъ бой“. Изобщо реляциите на полка съ неясни, не-пълни, но въ тѣхъ се говори за юнашко държане, за ржкопашенъ бой и пр.

Командирътъ на 2./30. карт. рота поручикъ, сега майоръ Чакъровъ, даде подробно описание на боя въ участъка на полка. Той потвърдява напълно нашето описание. Ще приведа само нѣколко пасажа. Той казва:

„Между 8 и 9 часа пр. пл. азъ бъхъ раненъ тежко въ главата, но имахъ пълно съзнание и наблюдавахъ добре. Оставилъ позицията въ следното положение: Влѣво Гърцкия постъ бъше заетъ отъ противника и последниятъ се насочваше къмъ Шейновецъ. По Доброполската рѣка и Канаритъ противникътъ изцѣло бъше заетъ участъка на 3./30. дружина отъ полка. Частитъ отъ участъка на 1./30. дружина бъха по мѣстата си. Малко преди това, видѣхъ дружинните поддържки бързо да изкачатъ отъ галериитъ и стремително

да се понасятъ напредъ. Чуваха се викове „ура“, хвърляне на бомби и стрелба на неприятелски леки картечници, които отдавна бѣхме свикнали да различаваме по звука. Ясно бѣше, че противникътъ тамъ води упоритъ бой, и че още не е успѣлъ да заеме позицията. Да се движатъ хора, на задъ отъ тая дружина, не видѣхъ нито единъ“.

На края на своето изложение отъ 12 страници той казва: Следъ тая неравна борба, и кървави бойове, дружината на майоръ Драгановъ е била почти унищожена. Дала е 6 офицери убити, 8 ранени, а числото на излѣзлите отъ строя войници било твърде голѣмо. Все пакъ тая храбра дружина устоя на своята позиция до последния моментъ и, ако съседните участъци бѣха издържали по сѫщия начинъ, моето убеждение е, че положението на *Добро-поле* щѣше да се закрепи до идването на резерви, и че противникътъ щѣше да остане съ първоначалните си малки придобивки, безъ да има възможностъ да развие оня успѣхъ, който той има на следния денъ. Шепата живи защитници, останали на *Томовата* височина, сѫ били обградени и откарани въ пленъ. Това е било неминуемо въ единъ моментъ, когато тѣ сѫ били здраво притиснати отъ цѣлъ французски полкъ по фронта и атакувани отзадъ, безъ да могатъ да продължатъ борбата, понеже всичките имъ бойни припаси били свършени“.

„Борбата, която води тая дружина тукъ по върховете на *Добро-поле*, е единъ примѣръ рѣдъкъ въ нашата военна история. На нейния героизъмъ, проявенъ въ лицето на всичките й чинове, отъ к-ра на дружината до последния войникъ, на нейното прекомѣрно усилие и жертви, дадени предъ нечувания напоръ на противника, могатъ само да се удивляватъ всички. На тази нова Шипка, шепа борци повторно доказаха, че сѫ достойни наследници на своите предшественици, като създадоха едно дѣло, равно по своето величие на рѣдъкъ исторически подвигъ. На малцината останали живи отъ тая героична борба, преживѣли най-тежки изпитания и мѫжително пленичество, ние дължимъ една дѣлбока почить и уважение. А на тия борци—светци, които дадоха живота си въ жертва предъ олтара на Отечеството, и чиито безкръстни гробове покриватъ Доброполските чукари, ние и Отечеството трѣбва да бѫдемъ вѣчно признателни, и да не допусне никой да произнесе хула срещу тѣхъ, защото тѣхниятъ примѣръ на беззаветно изпълненъ дѣлгъ и самопожертвуване навѣки ще блѣсти като ореолъ надъ всички подвизи на полка“.

Боятъ на преградната позиция.

Следъ дѣлгги спорове, предъ Узуновата канара се построи единъ окопъ съ фронтъ на изтокъ, който се нарича

преградна позиция. Два реда дървени колове съ бодлива тель бъше препятствието. На 14 и IX. коловет ъ изгорѣха отъ запалването на тревата. Предъ Стояновата височина се построи и единъ упоренъ пунктъ съ два реда окопи съ телена мрежа. Тамъ имаше картечници отъ 2./30. карт. рота. Врагътъ наричаше Шейновския редъ — *Пограличечъ гребенъ*. Поруч. Чакъровъ е билъ съ 2 картечници при Узуновата канара. Къмъ 5 ч. пр. пл. по нашата позиция били подадени ракети за освѣтление и ракети за преграденъ огънъ. Картечниците били нагласени за индиректна стрелба. Той даль заповѣдъ и открили огънъ, който продължилъ до раняването му. Още слънцето не изгрѣло, и на Узуновата канара дошли хора отъ 10./30. рота, които доложили, че позицията е паднала. Следъ вдигане на пушека се забелязали хората по *Канаритъ* и нашите картечници открили огънъ по тѣхъ. Части отъ 3-а дружина въ това време отстѫпили по ходоветъ. Влѣво противникътъ съ голѣми сили настѫвалъ по Гръцкиятъ постъ.

Фелдфебелътъ на 1./30. карт. рота *Иванъ Христовъ*, единъ храбрецъ, даде обширни показания за този бой, който ще скицирамъ. Той казва: „Бѣхъ на позиция при Узуновата канара. Още презъ нощта научихме, че Ямболци отстѫпили отъ Гръцкия постъ. На 15-и IX сутринта съсрѣдоточихъ картечния огънъ. Противникътъ пълзѣше по ходоветъ къмъ Канаритъ. 11-а рота съ поруч. Боневъ почна ржкопашенъ бой и изгласка противника отъ ходоветъ. Противникътъ излѣзе съ голѣми сили и плени 10-а рота и войници отъ 11-а рота. Ние насочихме картечния огънъ и се мжчехме да познаемъ кои вериги сѫ наши и кои на противника. Три гжсти вериги на противника спрѣхме съ нашия огънъ. Къмъ 9 ч. 30 м. премѣстихъ огъня по *Шейновецъ*. Отъ Канаритъ врагътъ откри огънъ по насъ. Ранени войници отъ 1-а дружина казаха, че противникътъ се явилъ въ тилъ на 1-а дружина и боятъ се водилъ на два фронта. Убили капит. Радевъ и други офицери. Дружинниятъ кръмайоръ Драгановъ организиралъ контъратака и настѫпилъ къмъ Сипкавата . . . Бѣше 11 ч. Стрелбата продължаваше. Къмъ 12 ч. противникътъ почна да се покачва по *Котата*. Заповѣдахъ и 1-а картечница излѣзе отъ гнѣздото и откри огънъ. Непрятелска тежка картечница се обади и мѣрача *Съби Ивановъ* бѣ раненъ. Тодоръ Тодоровъ зае неговото място и продължи да обстрѣлва противника по Котата. Доложиха ми, че противникъ се явилъ въ гърба ни, но азъ не повѣрвахъ, понеже отъ Котата чувахъ гласътъ на нашата картечница“.

„Въ това време единъ тѣхенъ аеропланъ летѣше много низко и обстрѣлваше съ картеченъ огънъ наши части, обаче, съомъ излѣзе срещу насъ, ние го обстрѣляхме съ картеченъ

и пушеченъ огънъ и той падна въ блатото и се забучи въ земята. Следъ 15—20 минути една бомба изтреща предъ първа картечница, уби мърача Тодоръ Тодорвъ и строши картечницата. Въ това време противникътъ настъжи срещу насъ. Открихме огънъ съ едната картечница. Едва бяхме изстреляли една лента, изтреща втора бомба задъ насъ и отъ пушека не видяхъ нищо, но чухъ „Хайде камарадъ“, и щомъ се обърнахъ, видяхъ петима французи, които държеха бомби въ ръце и ни викаха. Заловиха ни и ни отведоха къмъ Канаритъ. Тамъ имаше много трупове. Следъ малко извадихъ подпор. Дамаковъ, раненъ въ гърдите и другъ единъ подпоручикъ съ строшенъ кракъ и единъ тъхенъ офицеръ тежко раненъ и ни накараха да ги носимъ. Като отивахме назадъ, видяхме, че източно отъ Котата изваждаха на позиция две тъхни батареи. Носихме подпор. Дамаковъ до лазарета, но по пътя умре. Срещнахме редника отъ 1./30. карт. рота Райчо Димитровъ съ изгорено лице и го запитахме къде е билъ. Отговори ни, че били на Скалистата, където ги горили съ огнепръскачки и другите изгорели ведно съ подпоручикъ Мазгаловъ“.

Така храбро е стоялъ докрай на позицията този фелдфебель храбрецъ и билъ плененъ. До пладне положението тамъ не е било безнадеждно. Същиятъ казва, че е била възможна и контъратаката, но нѣмало кой да я организира, понеже командирътъ на 3-а дружина стоялъ въ единъ подслонъ и нищо не вършилъ. Получилъ даже заповѣдъ да атакува и нищо не направилъ. Защо той е бездействувалъ въ такъвъ важенъ моментъ?

На другия край на преградната позиция при упорния пунктъ, който противникътъ наричаше Ставра, бяхъ 2 картечници отъ 2./30. к. рота и по-после 6./30. рота. Тъ продължили борбата дълго, следъ падане на първата позиция. Отъ дългата стрелба картечниците останали безъ вода, безъ патрони, цевитъ нагрѣти и стрелбата спрѣла. Защитниците били обградени, но си пробили путь съ ножъ. Отстъпвайки назадъ, пакъ били обградени, открили огънъ, но били вече изловени единъ по единъ и пленени. Нашите картечници се биха много добре, дадоха голѣми жертви, но и противнициятъ ще помни тъхната съпротива.

Капитанъ Узуновъ казва, че видялъ наши и французски войници да се дѣрпатъ. Минавалъ нашъ офицеръ, снель си каската, удариъ противника по главата и той тамъ останалъ. Другъ нашъ офицеръ билъ заловенъ и го дѣрвали за ремъка. И той повалилъ съ каската си врага. На място наши и неприятелски войници, се държали гуша за гуша и съ разни удари наши успѣвали да повалятъ неприятелските войници, които били пияни, и послеги доубивали съ прикладите си.

Командирът на 6./30. рота капитанъ Диковъ **Василъ** даде обширни показания. Ротата била въ полкова поддържка при Раклитѣ, източно отъ Стояновата височина. Презъ нощта срещу 15-и IX ротата носила патрони до позицията, дала и жертви. Къмъ 3 ч. пр. пл. ходилъ на преградната позиция при поруч. Чакъровъ да се ориентира за положението. На разсъмване отишълъ пакъ на позицията и видѣлъ че Канаритѣ съ покрити въ пракъ. Тукъ-таме се виждали групи. На Сръбския постъ цѣла верига залегнала срещу Томовата. Гръцкия постъ заетъ отъ врага. Поруч. **Пенчевъ** отъ Стояновата стрелялъ по него. Поруч. **Димовъ** получилъ заповѣдъ да контъратацува Узуновата канара. Отишълъ съ ротата си тамъ, но не атакувалъ, понеже канарата била въ наши ръце. Получилъ втора заповѣдъ да заеме преградната позиция и той да поеме командуването, понеже поруч. Чакъровъ билъ раненъ. Противникъ имало чакъ на Канаритѣ и го обстреляли. Идвали единични хора отъ първата линия. Дошълъ и капит. Абаджиевъ цѣль изпрашенъ. По Котата нѣмало противникъ. Къмъ 9 ч. наблюдавали боя на Шейновецъ и помагали съ огънь на нашитѣ. Къмъ 11 ч. пр. пл. противникъ обстрелялъ преградната позиция, настѫпили и части, но били отблъснати. Къмъ 12 ч. 30 м. поруч. **Димовъ** билъ раненъ отъ неприятелска мина и изнесенъ назадъ. По-после той научилъ, че нашитѣ къмъ 1 ч. сл. пл. отстѫпили отъ преградната позиция. Ималъ много ранени и убити отъ ротата си. Въ заключение той казва, че нашата преградна позиция била много силна, макаръ и неукрепена. Нашитѣ картечници спирали противника. Ако сме имали резерви и по-добро командуване, могло е да се произведе контърата и изгони противника.

Боятъ на Стояновата височина.

Стояновата височина се смяташе като междинна позиция на 30 и полкъ и на 1./8. бригада. Тя преграждаше отъ северъ центъра на позицията на бригадата. Противникъ заселъ първата позиция, ще се натъкне на тази втора позиция, която имаше добъръ обстрелъ, почвата даваше удобства да се укрепи и отбранява съ по-голѣми удобства отъ първата позиция. Ако тя бѣше укрепена, на нея частите, можеха да се устройтъ до идване на резерви. Тя бѣше удобно място за команденъ пунктъ на 1./8. бригада. Врагътъ я наричаше **Шарниера**. Споредъ капит. Рениери, 1./45. дружина минала презъ **Скалистата**, източно отъ Котата, дято формирала бойния си редъ и почнала настѫпленietо си. Съ показване главитѣ на колонитѣ, били посрещнати съ кръстосанъ огънь отъ картечниците, разполо-

жени въ недостъпното укрепление Ставра, разположено на граничния гребенъ на 600 м. отъ Стояновата (Шарниерата).

Укреплението Ставра — това бѣ упорния пунктъ на 2./30. карт. рота, дето поруч. Чакъровъ съ картечниците си и 6./30. рота дадоха силенъ отпоръ на противника. Тамъ можеше да се построи цѣла отбранитела система. Ние не го използувахме, а съ шепа защитници водихме отчаяна борба, докато се свършиха патроните и хората бѣха избити. Капит. Рениери продължава, че 1./45. рота е трѣбвало да настѫпи единъ по единъ съ прецеждане, защото ходътъ се фланкиралъ отъ картечниците на укреплението Ставра и Шарниерата. Ротата напредна благодарение огъня на артилерията. По-нататъкъ съпротивата стана още по-сериозна и наложи нова атака съ артилерийска подготовка. Въ 10 ч. 15 м. се даде разрушителенъ огънь отъ артилерията, който не даде голѣми резултати. Попаденията бѣха кѣси. Тогава командирътъ на 45-и фр. полкъ взе ржководството на атаката, укреплението Ставра бѣ обстреляно съ ефикасенъ огънь къмъ 11 ч. отъ пехотните ордия на дветѣ атакуващи дружини и подкрепени отъ югославянската полска артилерия, която излѣзе на позиция на седлото източно отъ Котата. Командирътъ на дивизионната пехота даде на к-ра на 45-и полкъ пехотната батарея ѝ негово разпореждане. По този начинъ атакуващите се приближиха съ прибѣжки единъ по единъ, обхванаха укреплението отъ западъ презъ гората, която страна бѣше незащитена, и въ 14 ч., следъ една кѣса, но ожесточена борба, въ която трѣбваше да се убиятъ на мѣстото шестъ български картечници войници, укреплението Ставра бѣ заето.

Това французско описание напълно потвърдява показанията на нашите офицери и подофицери, които описватъ боя по сѫщия начинъ. Никѫде въ французския планъ не е било предвидено атака на укрепление въ втората позиция, и атаката на укреплението Ставра забави цѣли часове настѫплението на две дружини, а за самата атака бѣше нуждно една сериозна подготовка съ сравнително по могъщи срѣдства.

За действията, които сѫ се разиграли на самата Стоянова височина, ще направя кратки извладки отъ подробните показания на к-ра на 7./30. рота тогава поруч. Дженю Т. Колевъ — инженеръ. Ротата бѣ въ бригадна поддържка. На 14-и IX гасила пожари. Прибрала се на в. Пионеръ. При вечеръ получила заповѣдь и отишла на Стояновата височина при 12./16. батарея и влѣзла въ връзка съ съседите. На 15-и IX въ 5. ч. к-рътъ на ротата излѣзълъ напредъ съ к-ра на артилерийския взводъ подпоруч. Ханджиевъ, и видѣли, че огневиятъ валякъ на противника продължавалъ

задъ нашитѣ окопи. Гръцкиятъ постъ падналъ. Силуети се движили къмъ Шейновецъ. Следъ разсъмване се видѣло, че това сѫ били французски колониални войници. Поручикъ Толевъ заелъ позиция съ два взвода влѣво отъ нашитѣ орждия, единъ взводъ вдѣсно къмъ блатото, а четвъртия въ поддѣржка. Открилъ огънъ по Гръцкия постъ и неприятелските вериги били обхванати отъ три страни съ пущенъ и картеченъ огънъ: по фронта отъ петтѣ картечници на подпоруч. Пенчевъ, отъ 7./30. рота, а отъ флангъ — отъ картечниците при нашия упоренъ пунктъ предъ Стояновата и при Узуновата канара. Веригите на противника били унищожени. Нови вериги дошли отзадъ и сѫщата участъ ги постигнала. Следъ нѣколко още опити, противникъ се спрѣлъ на източната частъ на гребена на Гръцкия постъ и тамъ останалъ дълго време. По-после насочилъ атакитѣ си по източната частъ къмъ Шейновецъ. Взводътъ артилерия взель най-живо участие въ боя. Едното орждие било строшено отъ скала, но другото продължавало да работи.

Въ 10 ч. поруч. Толевъ получилъ заповѣдъ отъ к-ра на 30-и полкъ да се задържи на всѣка цена на Стояновата. Врѣзка съ 6./30. и 8./30. роти вдѣсно нѣмало. Противникъ продължавалъ да се движи между Канаритѣ и Котата. Неприятелски аеропланъ летѣлъ низко и далъ сведения за нашитѣ части. Противникъ насочилъ силенъ артил. огънь по Стояновата — 7./30. рота, 12-а батарея и картечниците на подпоруч. Пенчевъ. Взводътъ отъ 12./16. батарея къмъ пладне излѣзъ отъ строя, хората му били избити и ранени. Подпоруч. Ханджииевъ се оттеглилъ назадъ съ нѣколко души само. Нашитѣ задържали съ огънъ напредването на врага по Шейновецъ. Наши части въ верига се виждали на Шейновецъ. Поручикъ Толевъ влѣзъ отъ врѣзка съ тѣхъ. Това е била 2./53. дружина. Артилерийскиятъ огънь на противника продължавалъ, но нашитѣ се държали здраво. Две картечници отъ Гръцкия постъ почнали да се обаждатъ. Къмъ 12 ч. врагътъ употребилъ наши леки минохвъргачки отъ Канаритѣ и открилъ съ тѣхъ огънъ по нашата 7./30. рота и картечниците на подпоруч. Пенчевъ. Поруч. Толевъ пратилъ войникъ съ донесение до к-ра на полка въ 12 ч. 30 м., но командирътъ не билъ въ наблюдателницата си. Войникътъ отъ групата на поруч. Пенчевъ му докажилъ, че положението било тежко, че картечниците работили съ топла вода, че голѣма частъ отъ прислугата била избита и ранена. Съ голѣмъ трудъ той успѣлъ да прати едно отдѣление на поруч. Пенчевъ за подпомагане прислугата.

Артилерията на противника усилила огъня си по нашите картечници и по 7-а рота. Отдѣлението не могло да отиде до гнѣздото на картечниците. Аеропланъ дирижира съ стрелбата на противника. Къмъ 2 ч. сл. пл. картечното гнѣздо

на Узуновата канара замлъкнало. Групи неприятелски войници влезли и въ картечното гнездо на поруч. Пенчевъ на източнитѣ вкл. склонове на Стояновата, къмъ 14 ч. 30 м. Поруч. Толевъ заемалъ съ взвода въ поддържка позиция къмъ изтокъ и североизтокъ. По този начинъ ротата имала фронтъ подъ правъ ѝгълъ. Ротата приковала съ огънь противника къмъ Шейновецъ и въ седловината между Шейновецъ и Стояновата.

Къмъ 16 ч. 30 м. противникъ успѣлъ да се яви на дѣсния флангъ на 7./30. рота на Стояновата и пленилъ фелдфебела на ротата съ 20 души войници. Дѣсниятъ флангъ на ротата останалъ откритъ, а вдѣсно нѣмало наши части. Поруч. Толевъ билъ обхванатъ по този начинъ отъ две страни и къмъ 15 ч., за да не падне въ пленъ, решилъ и се оттеглилъ отъ позицията на Стояновата, като се промъкналъ презъ гората северно и къмъ 18 ч. пристигналъ при в. *Пионеръ*, дето се присъединилъ къмъ Щаба на полка. Ротата му дала този денъ 4 убити, 12 ранени и 25 пленени.

Ясно е, че на Стояновата височина една само рота е успѣла да се задържи до 17 часа. А какво щѣше да бѫде, ако тамъ имахме 1—2 дружини! Важно е, че командирътъ на ротата останалъ здравъ до края на боя. Сѫщиятъ храбъръ офицеръ дава заключението си, като казва, че на височината нѣмало нито стрелкови трапчета — съвсемъ била гола. Духътъ на войниците билъ пониженъ, но е било възможно да се ограничи успѣха на противника още сутринта на 15-и IX, понеже сѫщиятъ на нѣколко пъти е бивалъ разколебанъ и обръщанъ въ бѣство. Но били нуждни бодри резерви, артилерия, наблюдение, връзки между частите и началниците и върни донесения. У насъ частите били изолирани. Никаква връзка между тѣхъ. Никакви съобщения, никакви наблюдения. Пълна дезорганизация, казва поруч. Толевъ, царѣше въ щабовете и артилерията. Всичко бѣше изоставено на отдѣлните роти, на тѣхната инициатива, храбростъ докато бѫдатъ изтощени, обходени и всѣка надежда за подкрепа изчезне.

За действията на взвода артилерия отъ 12./16. батарея на Стояновата ще предамъ накратко показанията на подпоручикъ сега докторъ Ханджиевъ. Той казва: „Съ дветѣ си ордия имахъ за обектъ западните склонове на Доброполе и Гръцкия постъ до Петерникъ вкл. Значи, единъ фронтъ отъ 6 км.! Другата половина на батареята бѣ на Петерника. За отличните действия на 14-и IX бѣхме поздравени отъ всички началници. Презъ нощта пренасяхме снаряди. На 15-и IX рано сутринта взводътъ откри огънь по срѣбските окопи на Петерникъ. Телефонната свръзка се скъса и взводътъ остана да действува самостоятелно, по

собствена инициатива до края на боя. По даваните ракети мъстичъ огъня си отъ Гръцкия постъ до Петерникъ. Виждахъ, че и другиятъ взводъ също стреля.

Къмъ 11 ч. другиятъ взводъ спрѣ да стреля. Петерникъ заглъхна. Разбрахъ, че височината е паднала. Взводътъ премѣсти огъня си само по Гръцкия постъ. Когато се явиха гъстите вериги на 17-а колон. дивизия по Гръцкия постъ къмъ Шейновецъ, взводътъ продължи огъня и нанесе големи загуби на противника, като го принуди да отстъпи. Поискахъ прикритие на батареята, и ми се прати отъ 7/30. рота. Противникъ почна да настъпва бавно отъ Доброполската рѣка къмъ Стояновата, задържана отъ 7-а рота. Втора атака на Шейновецъ бѣ отбита. Взводътъ стреляше и тамъ и съдействуваше за отбиване атаката. Врагътъ се групира за трети път и съ нови части, въпрѣки нашиятъ огънь, успѣ да се приближи до билото, задъ което бѣше 4-а батарея, зае картечницата тамъ, и се раздѣли на две посоки — едната къмъ батареята, която падна и по-насеверъ къмъ 10./16. батарея; другата вълна се отправи къмъ Стояновата. Тя успѣ да вземе упорния пунктъ на поруч. Панчевъ. Съ преграденъ огънь взводътъ обстреля тия вериги, а 7/30. рота ги посрещна съ пушеченъ огънь. Взводътъ бѣ силно обстрелянъ съ артилерия. Отъ артилерийските попадения по скалата се отмѣсти единъ камененъ блокъ и затисна дѣсното оръдие тѣй, че то можеше да стреля, но не можеше да се мърда въ никаква посока. Това стана къмъ пладне. Противникътъ се доближи до височината, едва задържанъ отъ пехотинците. Въпрѣки силния огънь отъ взвода, врагътъ продължаваше движението си. Въ това време едно гранатно попадение въ лѣвото оръдие разруши самото оръдие, унизи мърча, откъсна краката на оръдейния подофицеръ и рани цѣлата прислуга.

Въ такова тежко положение продължихъ огъня съ дѣсното оръдие, макаръ затиснато. Противникътъ се възкачи на височината и се приближи до нашите защитници. Пехотинците, залегнали между дветѣ оръдия, се мърчеха да задържатъ противника. Ръжните бомби се свършиха. Височината биде обградена. Всѣки моментъ нашите ще бѫдатъ пленени. Въ единъ моментъ не можахъ да стрелямъ и съ дѣсното оръдие. Противникътъ дойде до самите оръдия. Тогава азъ решихъ да отстъпя, за да не падне въ пленъ. Взехъ затвора и съ останалите си хора по единъ се оттеглихъ презъ гората надолу къмъ долината на р. Градешница. Щабовете на полка и бригадата бѣха опразнени. Нѣколко бараки бѣха въ пламъци. По-после научихъ, че другите батареи получили заповѣдъ отъ н-ка на групата да хвърлятъ оръдията си на въздуха и да отстъпятъ.

Взводътъ не бѣ получилъ такава заповѣдь и продължи борбата докрай".

Подпоруч. Ханджиевъ е отстѫпилъ къмъ 3 ч. сл. пл. Взводътъ си командувалъ непосрѣдствено при лично прѣко наблюдение. Войниците му се биха геройски. Очевидна е упоритата борба и съпротива само на една рота и две ордия, когато тѣ се водятъ отъ достойни водачи! А какво щѣше да бѫде, ако тукъ бѣ останала дружината отъ 29-и полкъ и не бѣ пратена предния денъ на *Змеица*, а вмѣсто това се пратѣше още една дружина съ нѣколко батареи!

Боятъ на в. Шейновецъ.

Противникътъ погрѣшно наричаше тази височина *Кралица*. Тукъ ние ще опишемъ само нашите действия по седловината западно отъ върха. Поручикъ *Пенчевъ Христо*, сега капитанъ, бѣ тогава командиръ на картечна група отъ 4 картечници отъ 2./30. к. рота — въ седловината между Шейновецъ и Стояновата. Като участникъ той даде обширни показания, отъ които извличамъ подробните редове. Противникътъ наричаше този укрепенъ пунктъ *Голякъ*. По-скоро това бѣше една малка височинка между Стояновата и Шейновецъ, която даде голѣмъ отпоръ на врага и го задържа цѣлъ денъ.

Поруч. Пенчевъ отъ 5-и IX до деня на атаката бѣ успѣлъ на това място да построи подслонъ за хората, да удълбасе малкото окопче до 60 см. и да построи четири бойни и две запасни гнѣзда за картечниците. Групата остана скрита за противника. Единъ аеропланъ се виеше надъ позицията на 15-и .IX, казва поручикъ Пенчевъ, но, обстрелянъ отъ нашите картечници, бѣ сваленъ и се забучилъ въ Доброполското блато. Задачата на групата бѣше да пази посоките: *Гръцкия постъ*, *Доброполската река*, *Несторовата скала* и *Канаритъ* и не позволява на противника да развие успѣха си въ дѣлбочина. Групата бѣ добре маскирана, три ногитѣ на позиция съ по 4—5 сандъчета патрони. Положението за стрѣлба готови, а за нощно време пригответни приспособления за насочване огъня по дадени посоки. Бойна готовностъ — пълна. Духътъ на хората отъ групата — високъ. Началниците и войниците — хора храбри, смѣли и надеждни. Само единъ канд. офицеръ бѣ подплашенъ, но го натоварихъ да се грижи за пълнене на лентитѣ и приврѣзване раненитѣ.

"Къмъ 5 ч. пр. пл. на 15-и IX наблюдалите доложиха, че къмъ групата се движатъ хора откъмъ Гръцкия постъ. Една група около 40—50 души тичаше по склона на Гръцкия постъ. Заповѣдахъ войниците да застанатъ при картечниците, а азъ излѣзохъ напредъ, спрѣхъ групата и се оказа,

че това съ войници отъ 29-и и 80-и полкове. Тъ казаха, че противникътъ заелъ позицията имъ. Прибрахъ тия хора при себе си, заедно съ единъ канд. офицеръ и ги поставихъ на позиция влъво отъ картечната група. Следъ малко пристигна и една германска картечница, спасила се отъ групата на канд. оф. Грюнеръ на Гръцкия постъ. Тъ разказаха, че следъ упорота съпротива, Грюнеръ билъ убитъ, хората му пленени, и само тази картечница се спасила. Въ същностъ канд. оф. Грюнеръ бъ раненъ и плененъ. Войниците отъ 80-и полкъ пратихъ на позиция вдъсно отъ групата. Къмъ 5 ч. 30 м., когато позицията на групата се заемаше вече отъ 5 картечници и отъ останките на 1./29. дружина, по билото на Гръцкия постъ се появиха две гъсти дълги вериги. Съ петте картечници и съ пушките открихъ огънь и за нѣколко мига двете вериги бѣха почти унищожени. Само отъ дѣлни хора сполучиха да прибѣгнатъ и залегнатъ. Мѣстото бѣше голо и добре наблюдавано. Нашите избиха и залегналиятъ. Не прекратили още огъня по тѣхъ, гребенътъ на Гръцкия постъ се прехврляше последователно отъ 3-а, 4-а, 5-а и 6-а вериги, участъта на които бѣ абсолютно същата, както и тази на първите две вериги. Само десетина души успѣха да се окопаятъ. Всички останали бѣха избити. Нашите войници бѣха въ възторгъ. Закани се сипѣха по противника.

Въ това време лѣвата група войници отъ 29-и полкъ се оттегли въ гората назадъ безъ разрешение. Огънъ дѣсната също отстѫпиха хора. Останаха само канд. офицерътъ и нѣколцина бойци и заедно съ тѣхъ продължихъ борбата докрай. Всичките тѣ се държаха геройски: трима бѣха убити, двама ранени тежко. Часътъ бѣше около 6 пр. пл. Пратихъ донесение до к-ра на 2./30. к. рота, като изложихъ хода на боя, обаче, куриерътъ не се върна. Телефонъ нѣмахъ. Въ това време на Гръцкия постъ се показваха още две вериги една следъ друга. Тѣ бѣха посредната съ убийственъ огънь още горе на билото и това ги принуди да се дръпнатъ задъ него. По Доброполската рѣка и Канаритъ нѣмаше никакво движение. Къмъ 6 ч. 15 м. видѣхъ противника настѫпващъ отъ Доброполската рѣка къмъ Несторовата скала. Веднага открихъ огънь по него и принудихъ веригите да залегнатъ около камъните. Въ това време видѣхъ, че наши войници се прибраха по ходовете отъ Канаритъ къмъ Узуновата канара. Къмъ 7 ч. наблюдателите предадоха, че врагъ настѫпва по билото и западните склонове на Гръцкия постъ къмъ Шейновецъ. Открихме веднага огънь и го принудихме да се спре и отстѫпи на изтокъ, за да се прикрие по източните склонове на Шейновецъ. Отъ този моментъ азъ бѣхъ напълно ангажиранъ съ този противникъ, съ който боятъ

се разви по Шейновецъ. При това обстрелване взеха участие и дветѣ оръдия отъ 12./16. батарея на Стояновата.

До това време мѣстото на картечната група не бѣ открито отъ противника. Но той, виждайки, че тази картечна група му нанася голѣми пакости, изпрати единъ черенъ аеропланъ, който къмъ 8 ч. почна да прави низки кръгове. Тогава артилерията на противника откри огънь по групата и тя даде жертви. Първите попадения раниха менъ въ колѣното, но останахъ на позицията и продължихъ борбата. Къмъ 8 ч. 20 м. снарягъ падна въ най-дѣсната картечница, строши самата картечница и уби на мѣсто четирима отъ прислугата. Къмъ 9 ч. бѣ строшена и кутията на втората картечница отдѣсно и единъ войникъ раненъ.

Къмъ 9 ч. пр. пл. останахъ съ две годни картечници. Дотогава дадохъ 6 убити и трима ранени съ него. До 10 ч. полето бѣше пусто и групата мълчеше по липса на цѣли. Хората се прикриваха да не страдатъ отъ огъня. Азъ и наблюдалите слѣдѣхме и наблюдавахме. Къмъ 10 ч. 30 м. почнаха да ни обстреляватъ съ пушки и картечници отъ в. Шейновецъ. Положението ни се влоши. Самиятъ в. Шейновецъ бѣше на 300 метра отъ насъ и толкова назадъ. При това бѣше по-високъ. За 20—30 минути дадохме нови жертви. Снабдяването съ патрони и вода стана трудно. Всъко движение бѣ парализирано отъ противника.

Тежки минути преживѣ групата. Къмъ 10 ч. и 30 м. видѣхъ на пътя, който опасва севернитѣ склонове на Шейновецъ, сгъстена наша частъ, която се развѣрна отъ дветѣ страни на пътя. Изпратихъ патрулъ и узнахъ, че това е 2./53. дружина съ к-ра на 53-и пех. полкъ подполк. Ламбриновъ. Следъ малко видѣхъ германски картечници, че излизатъ на Шейновецъ. Къмъ сѫщото това време (11 часа) при менъ дойде канд. офицеръ, изпратенъ отъ подполк. Ламбриновъ, който ми каза, че следъ малко дружината, подпомогната, отъ 5 герм. картечници отъ 214-о отдѣление, ще атакува в. Шейновецъ, а азъ да поддържамъ тази атака съ огънь. Открихъ огънь, дружината атакува и зае върха обратно.

Къмъ 12 ч. попладне дружината почна да се оттегля отъ върха. Противникътъ го зае и откри огънь оттамъ по нашата група, която сѫщо откри огънь и го принуди да се закрие. Нашиятъ огънь му прѣчеше да заеме западнитѣ склонове на височината. Въ това време германските картечници бѣха по мѣстата си. Водата на нашите картечници се свърши отъ продължителната стрѣлба и картечниците почнаха да стрелятъ съ гореща вода и изпускатъ пара. Намалихъ огъня, за да истине малко водата и бѣдатъ готови за важни моменти.

Къмъ 13 ч. 2/53. дружина втори път атакува и овладѣв. Шейновецъ, подкрепена ефикасно отъ огъня на германските и наши картечници. Не следъ много, обаче, противникът къмъ 13 ч. 30 м. успѣв втори път да заеме съ атака върха и за трети и последенъ път стана господарь на Шейновецъ. Видѣхъ, че германските картечници почнаха да се оттеглятъ. Къде бѣше отишла 2/53. дружина не можахъ да видя, нито можахъ да узнай какво стана. Групата се обстреляше отъ противникъ отъ в. Шейновецъ и даде нови жертви. На позицията имаше 9 убити, въ подслона 4 умрѣли и още 10–12 ранени.

Съ последни сили защитниците продължиха борбата докрай. Къмъ 14 ч. останаха заедно съ менъ всичко 7–8 души. Съ рѣдка стрелба групата не позволи на противника да заеме западния склонъ на в. Шейновецъ. Къмъ 14 ч 30 м. вериги се прехвърлиха отъ Гръцкия постъ, а отъ Шейновецъ откриха огънь по групата. Само едната картечница можеше да стреля. Скоро веригите се спуснаха при Доброполското блато и останаха въ мъртво пространство. Тогава, виждайки, че борбата по-нататъкъ е безполезна, извадихъ затворите на картечниците, цѣлунахъ картечницата, съ която действувахъ, отидохъ въ подслона, взехъ сбогомъ съ ранените си войници и съ останалите 5 души и подъ градъ отъ курсуми успѣхъ да стигна гората и се спасихъ. Тамъ достигнаха само трима, останалитѣ бѣха ударени отъ курсуми. Отидохъ задъ Стояновата при артилерията. Нѣмаше никой. Стояха само орджията и убитите. Едното орждие строшено, другото затиснато съ скала. Следъ това се изтеглихъ назадъ, бѣхъ превързанъ и евакуиранъ“.

К. Янковъ казва, че при боятъ на в. Шейновецъ къмъ 9 ч. пр. пл. сѫ стреляли едновременно 25 наши картечници, включително и германските, както и 8/6. и 12/16. батареи. Казватъ, че генералъ Депре заявилъ на нашите делегати при подтисване примирянето въ Солунъ, че държането на 30-и полкъ е костувало голѣми жертви на атакуващите въ тоя участъкъ негови части; че е имало моменти на голѣмо обезнадежяване относително акцията на атакуващия въ неговите щабове отзадъ. Касае се за тоя бой при Шейновецъ. Тукъ най-голѣми заслуги иматъ 2/53. дружина, 5-тѣ германски картечници и групата на поручикъ Пенчевъ.

Командирътъ на 1/8. бригада полк. Янакиевъ описва въ показанията си хода на боя, и казва, че най-напредъ 2/53. дружина подъ команда на капит. Богдановъ Миланъ е почнала атаката, а по-после и 3/53. дружина по заповѣдъ отъ дивизията отишла съ командира на 53-и полкъ на Шейновецъ и продължили атаките. Картечниците били отъ 220-о карт. отдѣление. Въ третата атака командирътъ на полка билъ раненъ отъ курсумъ въ корема. лично командирътъ

на бригадата видѣлъ храбрия подполк. Ламбриновъ, преди да почине, и той му казалъ приблизително тѣзи думи: „Съ пристигачето си на Шейновецъ организирахъ дружината, атакувахъ и заехъ окопитѣ, които врагътъ бѣ заель. Преследвахъ го по-нататъкъ, но тъкмо отбиешъ 1—2 вълни, други 4—5 следъ тѣхъ ги повърнатъ, и принуждаваха и насъ да спирате. Два пъти контъратакувахъ, но винаги бѣхме обхождани отлѣво съ голѣми сили, които свободно напреднаха. Врагътъ точно пренасяше своя артилерийски огънъ по насъ. Въ третата контъратака ме раниха. Какво стана по-нататъкъ не знай“.

Картина е ясна. Командирътъ на 53-и пех. полкъ подполк. Ламбриновъ, лично повелъ своите дружини, атакувалъ противника и заелъ височината. Нова атака, нова контъратака. Височината минала отъ едни ржце въ други. Дружините понесли голѣми загуби. Много хора излѣзли отъ строя. И въ последната контъратака и храбриятъ и достоенъ командиръ на полка падналъ тежко раненъ въ корема. Ротитѣ, останали безъ началници, не могли да издържатъ силния напоръ на врага, който ги обходилъ, и отскимили. Височината паднала въ ржцетъ на противника.

Командирътъ на 53-и пех. полкъ извѣрши голѣмъ подвигъ. Той се намѣси въ решителния моментъ на борбата, като застана начело на своите дружини и лично ги поведе въ борба на животъ и смърть. Той даде и живота си, но умрѣ герой. Подвигътъ на подполк. Ламбриновъ ще блѣсти навѣки въ нашата история като единъ очарователенъ примеръ за подражание!

Дейността на Щаба на 30-и Шейновски полкъ.

На 15-и IX въ 5 ч. 15 м. съ № 29 командирътъ на 30-и полкъ донесе:

„Днесъ къмъ 4 ч. пр. пл. противникътъ атакува Канарите, но биде кърваво отбитъ отъ защитниците съ всички срѣдства за отбрана“.

Това донесение е прибързано и преждевременно. Изглежда, че така е било донесено отъ 3-а дружина. Съ № 30 въ 5 ч. 40 м. командирътъ на полка заповѣда на к-ра на 2/30. дружина:

„Бѫдете готови за настѫпление съ дветѣ роти“.

Въ тази заповѣдь не се казва въ коя посока да бѫдатъ готови за настѫпление и съ каква цель. Следъ това въ 6 ч. 50 м. се заповѣда на командира 2/30. дружина:

„Съ една рота да заемете Стояновата височина, като се предвижите по възводно“.

Това показва, че командирът на 30-и полкъ много рано е отстъпилъ отъ възприетия начинъ за отбрана на позицията. Споредъ сѫщия, всѣка рота въ своя участъкъ трѣбваше да използува огъня на всички тѣ си машини и, ако това не помогне, съ ротната поддържка да се контъратакува и прогони врага, ако той проникне въ нѣкой отъ участъците. На свой редъ командиритъ на дружините трѣбваше да сторятъ сѫщото. А командирътъ на полка, следъ разходване на огневитъ си срѣдства, трѣбваше да бѫде готовъ и съ полковата си поддържка, при нужда, да се понесе въ контъратака и спаси нѣкой застрашенъ пунктъ. Полкътъ въ случая разполагаше съ три роти полкова поддържка. Командирътъ на полка, следъ падане на Канаритъ решилъ да заеме съ една рота Стояновата, съ каква цель и задача . . . , не се казва. Първоначалниятъ планъ се изоставя и новъ не се създава.

Командири 2/30. дружина (безъ номеръ) „Още сега да отидете при двѣтъ роти и отбранявате заетитъ позиции“.

Следватъ: № 33. 15-и IX 1918 г. 7 ч. 50 м. Командири 3-а дружина. „Заемете упорния пунктъ при 2-а карт. рота съ групи и флангово. 7-а рота е на Стояновата. Пристигатъ бригадни поддържки“.

№ 34. 15-и IX 1918 г. 8 ч. 20 м. Командири 2-а дружина. „Контъратакувайте противника на втората преградна позиция. Ка-питанъ Абаджиевъ да Ви поддържи“.

Командиръ 30 и полкъ подполк. Дюдюковъ.

№ 36. 15-и IX 8 ч. 40 м. Командири 7/10. рота „2-а дружина отъ полка контъратакува по посока Канаритъ. Атакувайте по посока Срѣбъския постъ“.

№ 35. 15-и IX 8 ч. 35 м. Командири 1/8. бригада. „Въ ч. 20 м. пр. пл. разпоредихъ 2-а дружинна съ две роти да контъратакува и заеме преградната позиция. З а дружина да поддържи“.

Това е истински хаосъ отъ разпореждания и донесения. Никаква идея, никакъвъ планъ. Смѣта се, че преградната позиция е паднала и трѣбва да се заеме съ контъратака. Съ № 36 пакъ се съобщава, че 2-а дружина атакува по посока на Канаритъ. Въ даденитъ заповѣди нѣма ясно поставена задача на частта, която се изпраща да мре. Где ще атакува, коя височина ще се заеме, докѫде ще се простира нашиятъ усилия, какво е положението, где е противникътъ, какво има влѣво и вдѣсно, кой ще поддържа тия контъратаки, какъ ще се координиратъ усилията на разнитъ родове войски, на машините, кой ще командува частите, кога ще бѫде началото на атаката, коя ще бѫде крайната цель за дости-

гане и пр. не се казва. Затова тия заповеди останаха неизпълнени.

Споредъ К. Янковъ той е предалъ на к-ра на 30-и полкъ следната заповедь отъ бригадата:

„Установили тъсна връзка съ участъка „Л“, веднага контъратакувайте, овладвайте и упорито задръжте участъка на Канаритѣ, като имате за изходно положение пространството отъ Котата до Узуновата канара“

Значи, дадената задача отъ бригадата е правилна и ясна. Обаче, командирътъ на полка не дава такава заповедь на полковата поддържка или на друга частъ, нито самъ се нагърбва да изпълни заповедъта.

Въ 8 ч. 35 м. пр. пл. командирътъ на 30-и полкъ получава отъ командира на 1/8. бригада следната категорична заповедь:

„Бърга. К-ру 30-и полкъ. Контъратакувайте врага въ Канаритѣ. Ротата въ бригадна поддържка отъ Вашия полкъ е въ Ваше разпореждане. Съсрѣдоточи съмъ огъня на нашата артилерия по окопитѣ. Предупредиъ съмъ к-ра на 10-и полкъ да Ви съдействува съ 1 рота, ако стане нужда.“

К-ръ 1/8. бригада полковникъ Янакиевъ.

Тази телеграма въ оригиналъ се намира въ опер. дѣло на 30-и полкъ за м. септемврий и октомврий 1918 г. на стр. 260. На нея се е разписалъ, че я чель командирътъ на 30-и полкъ въ 8 ч. 35 м. пр. пл. Въ сѫщия часъ той донася съ № 35, че е наредилъ да се контъратакува и заеме съ две роти преградната позиция. Едно му заповѣдватъ, той върши друго. Заповедъта на к-ра на бригадата е ясна и категорична — да се контъратакува врага на Канаритѣ, придава се рота отъ бригадната поддържка, една отъ 10-и полкъ и се обещава артилерийска подкрепа. При получаването на тази заповедь, командирътъ на 30-и п. нито я изпълнява, нито донася, че е неизпълнима, а че наредилъ контъратака на преградната позиция, която и безъ това си бѣше въ наши рѣце.

Адютантътъ на 2/30. дружина подпор. Крачоловъ, адвокатъ, казва, че сутринъта получили по войникъ заповедь дветѣ роти да излѣзатъ напредъ и контъратакуватъ противника, но кѫде, не се казвало. Добилъ впечатление, че трѣбва да се отиде до Узуновата канара и тамъ да се чака нова заповедь. Правѣше впечатление, казва подпор. Крачоловъ, че *хората тръгнаха охотно и енергично напредъ*. Че не се върнали нито единъ човѣкъ, това той видѣлъ много добре, понеже се движелъ съ дружинния к-ръ задъ ротите. Съ голѣми усилия, поради падналитѣ дървета, стигали до Узуновата канара.

К-рътъ на 2/30. друж. съ № 427 въ 9 ч. пр. пл. донася, че заелъ съ 6/30. рота укрепения пунктъ. 5-а рота съ 40 човѣка заемала позиция предъ картечните подслони. 8-а рота — на позиция на хребета западно отъ укрепения пунктъ. Противникътъ заемалъ Канаритъ, Котата, Срѣбърския постъ и Грѣцкия постъ. Забелязвали се и негови части на Шейновецъ.

К-ру 2-а дружина. Отъ Стояновата съобщаватъ, че противникътъ се оттегля назадъ по окопите. Заемете предградната позиция ю.-и. отъ Узуновата канара, като атакувате.“ № 215-и IX 1918 г. 10 ч. 25 м. пр. пл.

Интересно е да се знае отгде сѫ взети тия сведения, че противникътъ се оттегля назадъ по окопите. Отъ Стояновата никой не е съобщавалъ подобно нѣщо. Пъкъ и то можеше да се види веднага. Задачата, дадена на дружината да атакува, е неясна и непълна. Кѫде ще се атакува и какво, съ каква цель, пакъ не се казва.

Отъ командира на 7-а рота имаше въ това време донесение, че противникътъ е заелъ Грѣцкия постъ и се стреми да разшири успѣха си влѣво. Съ друго донесение поручикъ Толевъ донася:

„Противникътъ зае в. Шейновецъ и въ гжести колони се движи къмъ Стояновата.“

Командирътъ на 30-и полкъ нареджа;

„К-ру 3-а дружина. Противникътъ се оттегля назадъ по ходовете. Командирътъ на 2-а дружина ще атакува: поддържете го, като оставите частъ за отбрана на укрепения пунктъ. Организирайте си хората, за да може да действувате съ тѣхъ“, № 3. 15-и IX 1918 г., 10 ч. 30 м.

Само следъ 10 минути командирътъ на полка донася:

„К-ру 1/8. бригада. Противникътъ зае линията Узуновата канара—Шейновецъ вкл. Ние сме на упорния пунктъ Стояновата. 1-а дружина съвсемъ я нѣма. 2-а дружина е само отъ три роти. 7-а рота 10-и полкъ се изгуби въ гората Самодивската поляна. Противникътъ съсрѣдоточава артилер. огнь по упорния пунктъ.“ № 4. 15-и IX 1918 г., 10 ч. 40 м. пр. пл.

Отъ щателната провѣрка се указа, че к-рътъ на 30-и полкъ на 15-и IX следъ почване на боя, не е билъ изпратилъ нито едно съобщение, нито една заповѣдь, нито единъ взводъ, нито единъ патрулъ даже за сврѣзка или подкрепа на 1/30. дружина. Тамъ, гдето врагътъ бѣ насочилъ 7 дружини да нанесе главния си ударъ, тамъ не се пратиха нито заповѣди, нито съобщения, нито единъ сандъкъ съ patronи. Какъ е можалъ той да стои въ пълно неведение цѣли шестъ — седемъ часа, безъ да му дойде на умъ да се сврѣже съ

дългата половина отъ своя полкови участъкъ? Въ това време къмъ 11 ч. неприятелски части минали по долината *T. Сейменъ* и се явили въ тила на Узуновата канара. По показания на няколко души свидетели, тамъ подпоручикъ Андреевъ съ 2 картечници, при всичко че му предали да отстъпи, не се съгласилъ да стори това безъ писмена заповѣдь. И, когато билъ заобиколенъ отъ противника, продължилъ борбата до последния моментъ, не се предалъ, и билъ живъ изгоренъ съ огнепръскачки, ведно съ десетина души въ гнѣздото. И отъ Узуновата канара се създаде за насъ още една величава епопея, едно свето място, наподобяващо Орловото гнѣздо на Шипка. При Узуновата скала загинаха други 10—12 наши смѣли картечници, които предпочетеха да умратъ, отколкото да сложатъ оръжие. При Узуновата канара *Шейновци*, създадоха още единъ великолепенъ при мѣръ за подражание.

Къмъ 10 ч. врагътъ билъ временно въ застой. Единъ срѣбъски войникъ намѣрилъ време и се предалъ на нашите войници и далъ сведения за противника, че срещу насъ имало 6 дивизии.

Интересни сѫ донесенията на к-ра на 7/10. рота, за която командирътъ на 30-и полкъ донася, че се изгубила въ гората. Съ № 408 отъ 8 ч. 15 м. той донася, че билъ пратенъ въ подчинение на командира на полка и моли да му се укаже кѫде да заеме. Съ № 409 отъ 10 ч. 20 м. донася, че билъ въ връзка съ 8/30. рота и моли да му се дадатъ указания. Съ № 410 отъ 11 ч. 20. м. донася, че патрулитъ му още не се били върналъ моли да му се дадатъ указания да държи ли връзка съ 8/30. рота, или съ ротата си да отиде напредъ къмъ Срѣбъския постъ.

Ясно е, че 7/10. рота не е била изгубена. Цѣла една наша рота, запазена и не участвувала въ бой, стои неизползвана. Командирътъ на ротата моли за бойна задача. Такава не му се дава, а се донася, че ротата била изгубена, когато въ дѣлата има тия три донесения запазени.

Въ 10 ч. 10 м. съ № 5 командирътъ на 30-и полкъ съобщава на командира на 2/30. дружина, че искалъ унищожителъ огнь по Узуновата канара и ходоветъ за Канаритъ. А въ това време Узуновата канара се е държала още отъ 2/30. картечна рота. Както видѣхме тя падна следъ 12 часа.

Въ 10 ч. 15 м. съ № 6 сѫщиятъ съобщава на команда на 7/30. рота, че отъ 53-и полкъ една дружина заминала за Шейновецъ. Да се отбранява Стояновата височина на всѣка цена. 2-a дружина била на упорния пунктъ.

Въ 11 ч. 15 м. съ № 7 иска унищожителъ огнь по централния ходъ. Въ 11 ч. 50 м. съ № 8 се заповѣдва к-ру 2-a дружина да вземе мѣрки и пази дѣсния си флангъ. Упор. пунктъ да се държи на всѣка цена.

Въ 11 ч. 55 м. съ № 9 се заповедва к-ру 3-а дружина — 12 рота да застане въ полкова поддържка при подслоните при Раклитъ.

Началникът на Щаба на 1/8. бригада въ 10 ч. 55 м. съобщава на к-ра на полка:

„Дръжте се на всяка цена на упорния пунктъ до тази вечер, Щабът на 53-и полкъ е пристигналъ.“

Въ 11 ч. 45 м. същият съобщава:

„Съ 2-а дружина да се заеме Стояновата височина, като се остави срещу Узуновата канара слаба част, а тези роти да се държатъ на Стояновата до пристигане на дружините отъ 53-и полкъ, които съ тръгнали отъ театъра“.

К. Янковъ казва: „Командирът на 30-и полкъ, вмѣсто да притегли блуждаещите изъ гората при Раклитъ свои полкови поддържки, на Стояновата височина, и организира отбраната на висотата, вмѣсто да усили лѣвия си флангъ — прави тѣкмо обратното: къмъ 10 ч. пр. пл. или по-рано дори, той напусча наблюдателницата си и въ Стояновата, за да не се върне вече никога на тѣхъ, и отиде на западъ. Тукъ отъ тихия к-ктъ на гората при Раклитъ, гдето остана цѣлия денъ въ бездействие, той постоянно тревожеше за опасността отлѣво“.

Въ 12 ч. попладне съ № 10 командирът на полка съобщава на к-ра на 7/10. рота, че за всичко ще получава заповѣдь, а не му дава бойна задача.

Въ 12 ч. 20 м. той донася съ № 10 к-ру 1/8. бригада:

„7 рота заема Стояновата, 6-а, 8-а и 7/10. р. съ 4 картечници заематъ укрепения пунктъ. 12-а рота около 30 човѣка — полкова поддържка при Раклитъ. Остатька отъ 3-а дружина — въ укрепения пунктъ. За 1-а дружина нѣмамъ сведения. Азъ бѣхъ на укрепения пунктъ, сега съмъ при централа. Противниятъ се спуска къмъ Узуновата канара. Смѣтамъ да изтегля една рота, че съ много струпани.“

Това донесение е невѣрно. Тритъ роти не можеха да се събератъ въ укрепения пунктъ на 200 крачки фронтъ. Тамъ бѣше 6-а рота и картечниците. Ако е имало струпване на хора, трѣбваше да се прати помощъ на 7/30. рота на най-важното място или устрои контратараката, а не да се остави Стояновата да се отбранява само отъ една рота.

К. Янковъ казва още: „К-рътъ на 30-и п. — въпрѣки изричната заповѣдь да напусне гората при Раклитъ и съ поддържките си се изкачи на Стояновата висота, гдето бѣ тѣй нуженъ къмъ това време — продължаваше да стои при Раклитъ. Въ 2 ч. 15 м. сл. пл. 7/30. рота отстѫпи отъ Стояновата въ две посоки — къмъ ротите отъ 53-и полкъ и къмъ Раклитъ, гдето командирът на 30-и п. още продъл-

жаваше да стои въ бездействие съ останките отъ палка". Полковата поддържка бѣ слабо пострадала.

Къмъ 2 ч. сл. пл. командирътъ на 30 и п. отстъпилъ отъ Раклитъ и се установи на в. *Пионеръ* съ ротитъ, които до това време бѣха въ гората. Упорниятъ пунктъ бѣ напуснатъ, заетъ отъ противника. На Стояновата стоеше само 7./30. рота, изоставена, неподкрепена, безъ да ѝ се прати съобщение, че ротитъ вдѣсно се оттеглятъ, и тя продължаваше борбата съ последни сили. Картечната група на поруч. Пенчевъ на източния склонъ на Стояновата също стоеше още на мѣстото си. Ротитъ отъ 53-и п. се задържаха на северните склонове на Шейновецъ.

Отъ в. *Пионеръ* се пращатъ донесения, и заповѣди и съобщения:

№ 17. 15-и IX 14 ч. 50 м. отъ *Пионеръ*. К-ру 53-и полкъ.
„Полкътъ се оттегли на в. *Пионеръ*“.

№ 19. 15-и IX 14 ч. 55 м. отъ в. *Пионеръ*. К-ру 1./8. бригада.
„6-а и 8-а рота и остатъците отъ 3-а дружина отстъпиха и заеха позиция“.

№ 20. 15-и IX 17 ч. 30 м. отъ в. *Пионеръ*. К-ру 1./8. бригада.
„Отъ полка неустановени положително загуби: офицери убити 9, ранени 12, безвестъ 12. 3-а дружина има 40 бойци, а всичко 60 човѣка. Отъ 1-а дружина нѣмамъ никакви сведения. Отъ 5-а рота има 16 воиници. 6-а, 7-а и 8-а роти слабо пострадали. Сега съмъ на в. *Пионеръ* заедно съ воиниците“.

Това е последното донесение. Отъ 2 ч. сл. пл., когато се е оттеглилъ отъ Раклитъ, до вечеръта Щабътъ на полка не е направилъ нищо по отбраната на позицията. Не бѣха използвани запасените роти отъ полка и ротата отъ 10-и полкъ. А въ това време на Стояновата остана само 7./30. рота, за да биде пленена една частъ отъ нея, а другата почти унищожена. И следъ пладне Щабътъ на полка напълно бездействуваше.

Генералъ Руссовъ на стр. 76 казва, че командирътъ на 30-и полкъ отстъпилъ отъ Стояновата едва къмъ 6 ч. 30 м. сл. пл. Както видѣхме това е станало преди 2 ч. сл. пл. Явно е, че командирътъ на дивизията не е билъ добре осведоменъ върху действията на 30-и полкъ и години следъ войната той не е знаялъ какво е ставало по позицията, а още повече презъ самия бой.

Газовиятъ офицеръ при Щаба на 30-и п. поруч. Тодоровъ Теню, инженеръ, който бѣ при командира на полка въ наблюдателницата, казва, че отъ наблюдателницата не се е виждалъ никакъ участъка на 1-а дружина, а само частъ отъ този на лѣвата 3./30. дружина. Командирътъ на полка се оттеглилъ назадъ къмъ 2 ч. сл. пл., а той останалъ до 5 ч. сл. пл. Мѣстото на тази наблюдателница не е било добре избрано, щомъ отъ нея не се виждали двата

дружинни участъци. Изглежда, че главното съображение е било тя да бъде на място, което не се поражава от артилерията, а не да се наблюдават и двата участъци. Но, ако тази наблюдателница бъде на върха на Стояновата, всичко щеше да се вижда.

И тъй, действията на дружините и на артилерията не бъха координирани. Частите отъ първата линия водеха боя сами. Резервите на полка стоеха неизползвани. Възприетиятъ начинъ на действие като планъ се изостави, и частите действуваха по собственъ починъ, по свое желание, безъ да се обединятъ отдѣлните усилия и се наочатъ къмъ дадена тактическа задача. Изпращаха се отдѣлни роти къмъ позицията, безъ да имъ се даде задача, безъ да се осигури тѣхното действие съ огнева подкрепа. Малкото ни резерви така се разпиляваха и не се използуваха.

Щабътъ на полка стоеше въ пълно неведение за това, което ставаше напредъ. Получаваше невѣрни донесения и ги препрѣщаше, безъ да ги провѣри. Съ дѣсния дружиненъ участъкъ цѣлъ денъ нѣмаше връзка, не знаеше какво става тамъ, и никакви мѣрки не взе да възстанови връзката. Въ началото на боя, преди разсъмване, тѣмнината и пушекътъ прѣчека да се долови хода на боя. Обаче, по-после положението се изясни и това налагаше веднага да се организира една мощна контратака начело съ командира на полка, както бѣ предвидено споредъ плана на отбраната, и както направи командирътъ на 53-и полкъ, храбриятъ подполк. Ламбровъ. И тогава, може би, положението щеше да се подобри. Това не стана. По-после противникътъ на нѣколко пъти бѣ разколебанъ. И тогава полкътъ не организира по решително и смѣло действие и пропусна много благоприятни случаи.

Артилерийската дейностъ.

Презъ нощта на 15-и IX нашата артилерия даде нѣколко пъти преграденъ огънь. Така предъ Канаритъ се поисква и се даде въ 2 ч. 45 м., предъ Гръцкия постъ въ 3 ч., въ 4 ч. 5 м. предъ Руйчетата.

Въ 4 ч. 20 м. противникътъ откри барабаненъ огънь по цѣлата позиция, който продължи до началото на атаката. Позицията кипѣше. Тамъ бѣ сжински адъ. Ако ние имахме достатъчно срѣдства и добро командуване, тогава именно бѣщемъ момента да се осуети неприятелската атака, като всичката ни артилерия открие не преграденъ, а разрушителенъ и унищожителенъ огънь по окопите на противника — изходното място за атакуващите му вълни. И тогава щеше да стане тѣкмо обратно на онова, което стана на сутринта. Окопите на противника щеха да се напълнятъ съ трупове и атаката щеше да е осуетена, както предния

день тя бѣ задушена на нѣколко пѫти, преди да успѣе да се развие.

Въ 5 ч. 20 м. започна огневиятъ валякъ на противника. Огънътъ се пренесе и по близкия тилъ. Започна и атаката по цѣлата позиция на 1./8. и 2./3. бригади. Отъ всички мѣста се искаше преграденъ огънъ. Ракети хвърчеха въ въздуха непрестанно. Настана тревога. Явно бѣ, че на позицията става нѣщо лошо. Всички началници даваха заповѣди за преграденъ огънъ. Батареитъ почнаха да стрелятъ. Общиятъ преграденъ огънъ въ случая бѣ наложителенъ. Но тъкмо тамъ бѣ нашето нещастие. Всѣко оръдие трѣбваше да отбранява по 500—600 метра съ по 15 изстрела въ минута. А това бѣ немислимо и явно безполезно. Невъзможно бѣ съ тия срѣдства да се спре противника. Майоръ Казей казва:

„5 ч. 30 м. Отъ Соколъ до Струпинския долъ една дѣлга вълна се движеше съ едно вдъхновение. Тя се хвърли върху българските първи окопи. Цвѣтни ракети се издигаха по цѣлия фронтъ, противникътъ искаше преграденъ огънъ. Твърде късно. Нашите пехотинци бѣха вече върху първите окопи“. Отъ този именно моментъ започна трагедията на Добро-поле. Преградниятъ огънъ бѣше явно несигуренъ. А той бѣше основата на нашата отбрана. Така гласѣха всички заповѣди. А съгласно окр. № 10307 на Щ. Д. А. отъ 24-и VI 1918 г. преградниятъ огънъ бѣше последното срѣдство на отбраната. А какво разстояние ни дѣлѣше отъ противника? — 40—50—100—150 крачки. То можеше да се вземе за 5, 10, 15, 20 секунди най-много. Прибягна тѣмнината на нощта, можемъ смѣло да заключимъ, че противникътъ ще влѣзе съвсемъ ненадейно въ нашите окопи, преди още нашата артилерия да е открила своя „преграденъ огънъ“.

Началникътъ на шкодовата подгрупа капит. Консуловъ казва, че било възприето да се действува противъ неприят. пехота, а отчасти и артилерия, по начинъ, да се парализира всѣки опитъ за нападение, преди още то да се е развило напълно. На батарея се падало при общата атака да защищава участъкъ отъ 1500 до 2500 мѣтра. Никой отъ началниците му не знаялъ какво става по позицията и не му давалъ никакви указания. Всички връзки били скъжсани. Повечето батареи били изолирани и доколкото могли действуваха самостоятелно. Той запазилъ управлението въ рѣже само на 5./3./6. и 7./3./8. шкодови батареи. Сѫщитъ показания даде и командирътъ на 4./2. гауб. батарея капитанъ Христовъ.

Споредъ началника на доброполската подгрупа подполк. Зимбилевъ, въ 5 ч. 40 м. по дадени ракети и сигнали отъ всички наблюдатели, батареитъ открили общъ преграденъ огънъ, който се повторилъ нѣколко пѫти, тъй като сигналитъ се давали постоянно. Въ 6 ч. 10 м. се насочилъ огънътъ

на 2-и взводъ отъ 8/6., 4./2. гауб. и 5./2. гауб. бат. по единъ взводъ по заетитѣ отъ противника наши окопи на *Канаритъ*. Значи, въ сѫщото време, когато нашата 12./30. рота е водѣла бой на две страни, по нея сѫ стреляли и нашите ордия. Нещастна рота! Тя е била поражавана отъ противника, влѣзълъ въ окопитѣ, отъ неговата артилерия, отъ нашата артилерия, а по-после и отъ нашите картечници отъ Узуновата канара. Щастието ни бѣ вече напуснало!

Споредъ сѫщия офицеръ, въ 7 ч. огънътъ билъ насоченъ по заетитѣ отъ противника наши окопи отъ Камъкъ до Скалистата, а огънътъ на две гаубици билъ насоченъ по Гръцкия постъ. Въ 8 ч. 10 м. огънътъ се насочилъ: по в. *Соколъ* и гребена на тритѣ Руйчета, по Сръбския постъ, *Томовата* и източнитѣ и западнитѣ склонове на *Котата*. Стреляли 1./6. батарея цѣлата, 5./2. — единъ взводъ, и една гаубица отъ тежкия взводъ, като съ косене обстрелявали цѣлия гребенъ, на който имало групи неприятелски войници, следъ отстѫплението на нашите части. Значи, че когато ние бѣхме на *Томовата*, водѣхме лута борба и съ маса жертви едва задържахме противника, нашите батареи сѫ стреляли по насъ, като по противникъ. Добре че имаха малко снаряди и стреляха рѣдко.

Споредъ подполк. Зимбилевъ, огънътъ на батареите къмъ 9 ч. билъ премѣстенъ предъ новата отбранителна линия — в. *Шейновецъ*, Стояновата, първия гребенъ, преградната позиция на *Соколъ*. Държали подъ огънь и гребена на Руйчетата и *Соколъ*, както и *Томовата*. Съ падането на *Шейновецъ* около 10 ч. пр. пл. 8./6 и 4./2. батареи държали подъ огънь в. *Шейновецъ* и седловината западно. Въ 11 ч. 20 м. се съсрѣдоточилъ огънътъ на 5./2., 1./6. и тежкия взводъ по западния гребенъ на Стояновата височина. Ясно е, че командирътъ на подгрупата не е знаялъ какво става по позицията, защото въ сѫщото това време на тия височини и мѣста имаше наши части, които водѣха бой и сѫ били обстреляни отъ нашата артилерия.

К. Янковъ казва: „На позицията бѣ пъленъ хаосъ. Командирътъ на бригадата и командирътъ на дивизията бѣха вънъ отъ строя на боя. Вънъ отъ строя бѣха и артилерийските щабове на групата и подгрупата. Бледъ, разхвръленъ, нерешителенъ, безъ всѣкаква обща мисъль, наблюдение и управление, огънътъ на бригадната артилерия се разпокъждаваше между батареите, взводовете и отдѣлните ордия дори“ . . .

Споредъ капит. Консуловъ шкодовата подготовка давала преграденъ огънь сутринта отъ *Доброполската* рѣка до *Петерникъ*. Нѣколко нападения били отбити. Почналъ по-силенъ огънь отъ противника, а по-после и общата атака отъ *Канаритъ* до *Петерникъ*. Ударътъ билъ общъ. Кана-

ритъ били заети, но нашите атакували и ги заели обратно. Батареите давали непрекъснатъ огън по цъмия този участъкъ, като го мъстили отъ пунктъ на пунктъ. При Доброполската рѣка противникъ добилъ успѣхъ. Капит. Консуловъ не е могълъ да наблюдава къмъ Добро-поле. На Петерникъ, обаче, имало гжести неприятелски маси, настъпващи къмъ *Кравица* и *Порой*.

Къмъ 11 ч. позицията на 7./3. шкод. батарея била застрашена отъ тилъ и обстреляна съ пущеченъ огънъ. Командирътъ на подгрупата заповѣдалъ командиритъ на шкодовитъ батареи да отидатъ при ордията и действувать споредъ обстановката. Съ другитъ батареи свръзката била прекъсната. На Продановата височина се държала една дружина съ оголени флангове. Поискалъ възводъ пехота и му далъ 40—50 души съ двама офицери. Раздѣлилъ ги на две групи и насочилъ отъ дветъ страни на върха, на който била 7./3. шк. батарея. Командирътъ на 7./3. бат. намѣрилъ връхчето ю. и. отъ батареята на 150—200 м. заето отъ неприятелски стрелци и автом. пушки. До този моментъ батареята стреляла. За да не биде пленена, натоварилъ и сполучилъ да се изтегли съ всичките си ордия. Капитанъ Консуловъ се насочилъ съ група пехотинци къмъ една височинка, но по пътя останалъ само съ нѣколко души. Съ тѣхъ заселъ позиция и задържалъ противника около $1\frac{1}{2}$ часа докато батареите се изтеглятъ.

2./1. батарея и 6./2. германска оставили материалната си част на позицията, следъ като я направили негодна за действие. Изтеглянето било невъзможно. Шкодовитъ батареи, следъ като засели на нѣколко мѣста междинни позиции, вечеръта стигнали къмъ 23 ч. на в. *Камила*. При движението си назадъ тия две батареи единствени придвижаваха пехотата и водѣха непрекъснато бой, давайки и жертви. Дветъ шкодови пл. батареи имали по 4000 снаряди, 2./1. — 1200, а 6./2. германска — 1000.

Подолковн. Зимбileвъ казва, че на нѣколко пъти билъ предупреждаванъ отъ началника на групата да пести снарядите. Въ 7 ч. 15 м. с. далъ заповѣдъ да бждатъ привлечени близко до позицията ордейнитъ коне, въ случай на маневриране. Въ 11 ч. 45 м. получилъ заповѣдъ — предвидъ на положението, че и първиятъ гребенъ е падналъ въ рѣцетъ на противника, и възъ основа на заповѣдта на командира на 1./8. бригада за отстъпление на ариергардната позиция на Тунджанския гребенъ, да нареди да се разрушатъ ордията, а личния съставъ на батареите да се изтегли къмъ р. *Градешница*, и оттамъ за Тунджанския гребенъ, кѫдето заминава и командира на групата.

Командирътъ на доброполската подгрупа изпратилъ до командиритъ на 8./6., 4./2., 5./2., 1./6. батареи и 2./1. теж.

въводъ по ординарци следната писмена заповѣдь: Съгласно заповѣдта на командира на групата, основана на заповѣдта на командира на 1./8. бригада, разрушете оръдията и съ личния съставъ на батареитъ си, се оттеглете къмъ р. Задука. Предвидъ на създаденото положение, бригадата се оттегля на ариергардна позиция на Тунджанския гребенъ. Командирътъ на групата, следъ даване на тази заповѣдь, се оттеглилъ назадъ. Следъ 15 минути го последвалъ и командирътъ на подгрупата и същите видѣли взривоветъ отъ разрушаване на гаубиците на третия гребенъ.

Подполк. Зимбилевъ казва, че къмъ 11 ч. 20 м. Зъбберитъ били паднали, шкодовата група била отстъпила, противникътъ билъ по южните склонове на Кравица, и отдавна билъ преминалъ Продановата, че Шейновецъ билъ падналъ още въ 10 ч., Котата, Томовата, Руйчетата и Соколъ били въ неприятелски ръже и пр. Явно е, че не е знаилъ положението.

Подпор. Бурилковъ артил. наблюдател отъ 5./2. батарея, на дъясното Руйче, казва, че стоялъ тамъ до 12 ч. 10 м. попладне, когато билъ раненъ и принуденъ да отстъпи. Батарейниятъ му командиръ капитанъ Петровъ и командирътъ на 6./2. батарея капит. Лисичковъ намѣрили заповѣдта на полковникъ Славчевъ за разрушаване оръдията за преждевременна, и продължили стрелбата нѣколко часа.

Майоръ Янковъ казва, че пратилъ бележка до телефонната централа на Моминъ-гробъ. Телефонистътъ върналъ бележката, като написалъ, че нѣмалъ свръзка съ никого, и че командирътъ на групата и подгрупата си вдигнали щаба и не му обадили нищо.

Командирътъ на 1./8. бригада, полков. Янакиевъ, казва, че къмъ 10 ч. 30 м. в. Шейновецъ падналъ, командуването на артилерията компрометирано, и че полков. Славчевъ и подпол. Зимбилевъ се оплакали, че били вече безпомощни, че не могли никаква заповѣдь да предадатъ и че нѣкои отъ батареитъ свръшили снарядите си. Отъ 10-и п. се донесло, какво преградната позиция на първия гребенъ била заета отъ противника, а отъ 5./2. батарея — че врагътъ билъ на 3—500 метра на батареитъ. Началникътъ на артилерията го питалъ да се прѣснатъ ли оръдията. Казалъ му, че артилеристите знали въ подобни случаи какъ да действуватъ, при това били подчинени на началника на артилерията въ дивизията. Следъ разрешение отъ последния, оръдията на 5./2. и 1./6. батареи били прѣснати.

Полковн. Славчевъ казва, че получилъ отъ командира на 1./8. бригада лична заповѣдь въ 11 ч. 40 м. — да се изстрелятъ по възможность всички снаряди, следъ което да се разрушатъ оръдията, а хората отстъпятъ.

Командирът на 5./2. гауб. 12. см. батарея казва, че къмъ 11 ч. 30 м. получилъ по войникъ устна заповѣдь да се държи докрай. По сѫщия войникъ му се предало да разрушатъ материалната часть и отстѫпи.

Командирът на 4./2. гауб. батарея капит. Христовъ и поруч. Иосифовъ отъ сѫщата батарея дадоха обширни показания. 4./2. батарея на в. Хлѣбарь продължила да действува и водила борба съ противника на в. Шейновецъ и Стояновата до 5 ч. 45 м. сл. пл. Когато се явили неприятелски пехотинци близко до батареята, едва тогава взели затворитѣ и отстѫпили. На позицията останали по 50 снаряди на оржdie негрѣмнати.

К. Янковъ казва: „Къмъ 10 ч. 30 м., предъ нѣкаква си фиктивна опасность откъмъ долината на р. Лешница, управляващите боя на бригадата счетоха въпроса на управление отъ Моминъ-гробъ за изчерпанъ, и дадоха заповѣдь всичката бригадна артилерия да се разрушатъ, щабътъ на 10-и п. да се запали, а самитѣ тѣ къмъ 11 ч. 30 м. очистиха в. Моминъ-гробъ. Къмъ 10 ч. 30 м. всички батареи, които получиха заповѣдъта, разрушиха орждията си и последваха следъ малко водачите си“.

Така безславно свѣрши своята бойна дейностъ нашата артилерия на Добро-поле. Отъ 42 орждия само 8 планински шкодови можаха да бѫдатъ натоварени и да придружатъ пехотата вънейната злочастна сѫдба презъ време на тежкиятѣ дни на нейното отстѫпление, а всички останали 34 орждия бѣха оставени на позицията, едни разрушени, други съ извадени затвори. Това бѣше логическия край на условията, при които се намирахме на Добро-поле, условия, при които действувахме, и които взети вкупомъ, станаха причина да рухне всичко онова, което бѣше съградено на нездрави основи.

Психологически процесъ.

Преди атаката, благодарение на редица причини, които изложихме, духътъ на войниците бѣ отпадналъ. Но това се дължеше изключително на влиянието на съответните началници. Тамъ, дето се полагаха грижи за подчинените, тамъ духътъ, моралните сили и дисциплината бѣха запазени и обратно. Общо взето — въ частите, които отбраняваха Доброполския масивъ, духътъ бѣше почти задоволителенъ, при всички несгоди и лишения. Началото на бойните действия стресна всички. Близката опасность повдигна чувството на дългъ и отговорност за запазване на позицията, за запазване на застрашеното отечество. И ние виждаме на 14-и IX частите на Добро-поле да отбиватъ пять атаки на противника, подгответи съ много орждия и водени отъ де-

сеть пъти по-многоброенъ противникъ. Само този фактъ е достатъченъ да опровергае легендата, пръскана отъ германците за предателство на Добро-поле, и мълвата за отпадналъ духъ, на който единствено се дължало нашето поражение на следния денъ.

Видѣхме развитието на боя. Азъ мога да запитамъ като участникъ и лично взелъ участие въ борбата — колко полкове, били тѣ български, французски, па даже и германски биха издържали на барабаненния огънь на 14-и IX и то при условия, при които се намирахме ние тогава тамъ? Колко отъ тия, които обвиняваха истинските герои въ предателство, биха могли да извършатъ толкова подвizi, колкото извършиха защитниците на Добро-поле на 14-и и 15-и септемврий? Никой вече не може да отрече великитѣ дѣла на самопожертвуване и героизъмъ, предъ които се прекланятъ и нашите бивши противници, които изпитаха острието на нашия ножъ.

Ние и всички участници твърдимъ, като преживѣли страшния ударъ на противника и голѣмата борба на Добро-поле, че на 14-и и 15-и септемврий, близката опасностъ нарока всички защитници да грабнатъ оржието и да посрещнатъ съ курсумъ, бомба и ножъ враговете, тѣй както толкова пъти ги бѣха посрещали и били. И, ако на нѣкои мѣста отъ нашата позиция е имало по-слабо държане или недостатъчно упорство, то това се е дължало изключително на недоброто командуване тамъ. Ние бѣхме победители на 14-и IX. Защитниците още бѣха готови да мратъ.

На 14-и IX вечеръта, хората отъ позицията, преживѣли толкова страдания, дали скжпи жертви, изтощени и изнурени отъ голѣмия бой, отъ непрекъснатия грохотъ на експлозиите, отъ тежкия задушливъ въздухъ, отъ силната горещина, отъ моралния и душевенъ гнетъ, отбили вече петъ атаки, представяха едни сѫщества — полузамаяни, полугодни за животъ и за съпротива, полу победени, съ отпаднали сили. Но все пакъ тѣ бѣха победители. Тѣ видѣха предъ тѣхъ врагътъ да бѣга и се крие въ окопите си, които не можаха да побератъ многото вражески вълни и вериги, и нашите стреляха, стреляха непрекъснато, съеха огънь на всички посоки и нанасяха поражения. Противникътъ бѣше битъ, и видѣ, че не може да заеме нито педя отъ нашата земя, отъ нашата позиция. Той почувствува, че надъ множеството въ боя, има друга по-голѣма сила, която решава боя — а тя е готовността да се мре, онзи духъ на самопожертвуване, който е гаранцията на началника и въ последния четвъртъ часъ на боя наклонява везните на победата на тая страна, гдето тази готовностъ да се мре е по-голѣма.

И тогава противникътъ, виждайки, че съ открыта сила не ще може да ни победи, при всичко че бъ хвърлилъ въ боя грамадни сръдства и сили за борба, реши да прибъгне къмъ изкуство и хитростъ. Тогава именно се реши да се произведе нощна атака, като последно сръдство, което впрочемъ бъ повече присъщо намъ, отколкото на врага. И, понеже не бъхме устроени, не бъхме организирани за една такава евентуалност, противникътъ успѣ да заеме първата ни позиция при упорита съпротива на много мѣста отъ нашата позиция. На нѣкои пунктове защитниците бъха избити или изгорени живи.

Този неочекванъ нощенъ ударъ срази морално нашите защитници. Тѣ видѣха, че бъха надхитрени отъ нашиятъ врагове, че тия последнитѣ излѣзоха по-хитри, по-добре организирани, по-приготвени за такава атака отъ насъ, по-добре командувани и ржководени. И тогава за първи пътъ у нашиятъ войници се появи едно разколебание въ довѣрието къмъ своите водачи, едно разклащане на вѣрата въ способностите на тия, които ги водѣха да мратъ. Тѣ видѣха, че спротивникътъ ни надвива съ голѣмитѣ си срѣдства и се питаха — ние нѣмаме ли поне наполовина отъ това да противопоставимъ? Нали всички казаха, че ще има атака на Добро-поле, защо тогава не доведоха повече артилерия, защо не ни пратиха резерви, а взеха и тия които бъха при насъ? Защо взеха германскитѣ батареи, които даваха преграденъ огънъ по Добро-поле, а на тѣхно място не поставиха други? Защо ни оставиха да стоимъ само въ първите окопи и да ни избиятъ, безъ да можемъ да развиемъ нашия огънъ съ машините, съ които разполагахме? Защо не укрепихме поне втора позиция? Защо нѣмахме връзка въ боя? Защо Щабоветѣ не знаеха какво става при насъ и ни изоставиха сами да посрѣщаме голѣмия ударъ на противника? Защо никой отъ нашиятѣ по-голѣми началници не дойде при насъ да ни види какво правимъ и да даде съответни разпоредби да ни помогне? Защо се унищожи толкова рано нашата артилерия? Защо пѣкъ накараха другите две бригади да се оттеглятъ назадъ, когато при тѣхъ нѣмаше никаква атака и тѣ бъха толкова назадъ? И колко други въпроси си задаваха защитниците и не можаха да разбератъ защо сме победени и защо така допуснаха да ни унищожатъ на първата линия, когато можахме да се биемъ и да спремъ врага.

Но надеждата у тѣхъ не бъше изчезнала. Тѣ бъха преживѣли такива изпитания и другъ путь — на Каймакчаланъ и при Черна. И тѣ смилаха, че и тукъ положението ще се поправи. Най-сетне, колкото и далеко да сѫ били нашиятѣ резерви, все пакъ за единъ-два дни ще успѣятъ да дойдатъ. Нашите войници хранѣха още вѣра и надежда, че още не

е изгубено всичко, че положението може да се поправи. Тъ още вървала, че ще дойдат нови сили и ще минат въ нападение, за да разгромимъ противника.

Обаче, въ душите, въ сърдцата на началниците ставаше другъ психологически процесъ. Тъ знаеха, тъ чувствуваха напълно своята отговорност по запазване на позицията, и други съображения ги вълнуваха. Тъ видяха, че една част отъ машините на първата позиция паднаха въ ръцете на противника, видяха, че една част отъ войниците отъ първите окопи също бъз унищожена или пленена. Тъ видяха, че нашите войници, следъ като бъха преживели една борба на най-близки разстояния, следъ като бъха участвували на няколко места въ ръкопашенъ бой и не можаха да устоятъ на големото множество на противника, че тия хора съ вече отпаднали, изнурени и отчаяни. Тъ видяха, че на някои места отъ нашата позиция жертвите, които се дадоха, бъха повече отъ нашия огънь, отъ бъркотията въ командуването и отъ пълната неизвестност, която цареше навредъ по позицията и не се знаеше къде какво става. Тъ видяха, че нашата артилерия не бъз добре организирана, не бъза добре командувана и че при всичката съмootверженост и готовност за борба докрай, пакъ не можа да спре противника, че нашиятъ преграденъ огънь нищо не струваше предъ огъня на противника. Тъ видяха, че следъ като се отдръпнемъ на втората позиция, която бъше гола, и при липса на машини за борба, съпротивата тамъ ще бъде по-слаба, отколкото на първата линия. Тъ виждаха, че позицията се губи постепенно, че врагът е силенъ и добре организиранъ. Тъ виждаха неприятелските аероплани надъ главите си въ услуга на тяхната артилерия и пехота. Тъ виждаха какъ по даденъ знакъ, било отъ аеропланите, било отъ разните командни места, неприятелските машини откриваха съсръдоченъ огънь по нашата позиция — тамъ, дето давахме по-силенъ отпоръ. Значи, противникътъ бъз добре организиранъ и ръководенъ отблизко отъ своите началници, които непосредствено наблюдаваха и ръководеха боя и командуваха както тръбва.

И при такава трудна обстановка, нашите началници — тия, които водеха непосредствено боя на Добро-поле, започнаха да се съмняватъ въ своите сили, въ своята организация, въ своите способности за ръководене и управление на големия бой, въ своите сърдства за борба, въ задържането на позицията. Тъ знаеха, че нямаме резерви и се съмняваха изобщо дали ще могатъ и резервите, ако дойдатъ, да направятъ сериозенъ обратъ въ положението, защото то бъше ясно и се виждаше; то се чувствуващо цвляя денъ на 15-и септемврий.

Съмнението породи неувъреноство, колебание, лутане. И тукъ е началото на нашата трагедия на *Добро-поле*. Защитниците на позицията очакваха да се взематъ най-прости и енергични мърки отъ нашето командуване, като се подкрепятъ борците съ всички резерви, съ които се разполагаше, за да се спре врага и се ограничи поне неговия успехъ. Напразни надежди и очаквания — резервите пристигаха по ротно и дружинно, неорганизирани, безъ артилерия, необединени въ командни единици, разпокъсани и неспособни да изпълнятъ една бойна задача. Всичко това отчая нашите бойци и въ тяхъ се породи мисълта, че ние сме зле организирани, че врагътъ ни превъзхожда, че въ такъвъ случай само голъми и енергични мърки отъ голъмото командуване може да поправи положението.

Следъ кървавата борба съ противника на първата линия, нашите войници видяха, че врагътъ бѣ съbralъ черни орди колониални войски и пияни ги бѣ хвърлилъ срещу настъ. И, ако бѣхме добре организирани — ако нашите машини не бѣха повече въ първа линия, ако бѣхме засели по слабо първите окопи, а машините държехме по-назадъ въ дълбочина, дето да имаме здрава телена мрежа, и, че ако имахме по силна артилерия, ако бѣхме запазили хората си отъ внезапно нападение като това на 15-и IX сутринята, то ние щѣхме при такъвъ случай да пометемъ тия многобройни пълчища, дошли отъ Азия, Африка и далечни чужди страни да газятъ нашата страна. И, понеже това не стана, една боязнь за утрешния денъ се породи въ тяхните сърдца. Тѣ си казаха — ако сега не можаха да се взематъ мърки и да запазимъ това, което бѣ укрепено, когато можехме да сторимъ това, колко повече ще можемъ да запазимъ новите си голи позиции, и то безъ машини, безъ свръзки и безъ бойни припаси, и изложени на поражението на неприятелския огънъ. Все пакъ надеждата още не бѣ изгубена. Възможно е пъкъ, си казаха тѣ, да се измѣни обстановката въ наша полза. На война всичко е възможно. И тайно имъ се искаше дано това да не е самата действителност, дано се подобри положението, дано пристигнатъ резерви и спремъ врага.

Все пакъ на 15-и IX вечеръта, въ разните части, психологическият процесъ не бѣше еднакъвъ. Поради разните условия, при които се намираха разните части, и резултатътъ бѣха различни. Така, имаше части въ които командуването бѣше на мъстото си Тамъ хората, наистина, бѣха уморени, изтощени, гладни, излѣзли отъ боя, приличаха на сѣнки, които се движеха безъ да знаятъ какво става съ тяхъ, съ притиснати чувства. Но тъкмо въ тия части, въ тия минути на изпитание, при тяхъ идва люби-

миятъ имъ началникъ, и като баща почва да имъ обяснява положението. Топли думи излизатъ отъ душата на този преданъ на дѣлото началникъ. Тѣ сгрѣватъ войнишката душа, вливатъ балсамъ въ нея, и войниците си казватъ: щомъ нашиятъ командиръ така искрено желае ние да понесемъ още малко трудноститѣ на боя, защо пѣкъ да му откажемъ, защо да не се стегнемъ още веднажъ и си опитаме силитѣ; най-сетне той е така добъръ и се грижи заради настъ и все съ настъ е въ боя, защо да не го послушаме? Може би пѣкъ нашите врагове да не сѫ тѣй страшни, както на настъ се струва. А пѣкъ въ боя много пѫти щастието се обрѣща. Нека потърпимъ и се опитаме още веднажъ, може би всичко ще се свърши на добро. И тия хора се примиряваха съ своята печална житейска участъ, и отново намираха сили да продължатъ борбата, и то само заради обичниятъ имъ командиръ-баща, комуто не могатъ да откажатъ въ нищо.

А въ други части виждаме тѣкмо обратното. Грубиятъ, жестокиятъ или малодушенъ, слабъ началникъ, който и предния денъ и по-рано не е билъ при войниците си, не ги е водилъ въ боя, показалъ е даже малодушие, въ трудните моменти на борбата не е застаналъ начело на своята частъ, не е далъ личенъ примѣръ, той е загубилъ своя личенъ авторитетъ и се основавалъ само на служебния си такъвъ, той е чуждъ за войниците, той е чуждъ на дѣлото. И сега, при изгубване на позицията, неговите хора се питатъ — за какво ще се биемъ вече? За да запазимъ скъпонленната кожа на този страхливецъ, или да му създадемъ незаслужена слава? Или ще трѣбва да му угаждаме, когато той се крие и не се показва, когато пищятъ куршумите и падатъ гранати и мини? Ами защо не дойде при настъ, когато бѣхме на голѣмо изпитание, защо ни изостави? А сега ни говори за дѣлгъ и пр. А той изпълни ли своя дѣлгъ, та отъ настъ иска подобна жертва? Защо той не взе мѣрки да се подкрепи нашата частъ, да се свържемъ добре съ частите назадъ и въ страни, за да ни помогнатъ, а ни изостави сами да се биемъ? Защо допусна наши ордия и наши картечници да стрелятъ по настъ? Защо се криеше, когато ние се биехме и никой не можеше да го намѣри? Само неговата ли кожа е скѣпа? Нашата не е ли сѫщо скѣпа? И още колко подобни въпроси задаваха въ себе си войниците по адресъ на малодуния и слабъ началникъ!

Отрицателните примѣри, безгрижието и проявениетѣ слабости или малодушие отъ страна на нѣкои началници, се отразиха пагубно върху тѣхните части. И ние виждаме

на следния денъ части, които не бѣха стояли подъ барабанъ огънь, които не бѣха пострадали особено много, водени, обаче, отъ малодушни водачи, най-рано се разложиха и се превърнаха въ тълпи. Отъ такива части се комплектуваха предателските чети, които по-късно, водени отъ разни агитатори нападнаха Кюстендилъ и София. А частите отъ 1/8. бригада, понесли най-силния ударъ на противника, дали скжпи жертви, останали съ $\frac{1}{4}$ и по-малко отъ състава си пакъ продължаваха да се биятъ до последния денъ, както описахме вече. И отъ тази бригада почти никой не е участвалъ въ изстъпленията край Кюстендилъ и Владая. Това за лишенъ пътъ доказва влиянието, което доброто командуване указва на частите.

Психологическиятъ процесъ на бойците презъ тежните дни следъ 15-и септемврий, може да се характеризира съ следните думи: Тия отъ водителите на бойците, които бѣха дали своята душа, своята воля, своето сърдце, своята мисъль — цѣлото си същество въ служба на общото дѣло — дадоха личенъ примѣръ на храбростъ, търпение, смѣлостъ и доблестъ, заразиха и своите хора и тия последните останаха върни на дѣлга си. А тия, които бѣха чужди на дѣлото, било вдъхновявани отъ утопии, или дребни по душа и малодушни по сърдце, останаха далеко отъ душата на войника, отъ боеца. Тѣ гледаха да се отклонятъ отъ дѣлга, да запазятъ своята кожа, своята мъничка и дребнава душица, та каквото ще да става съ дѣлото. Въ такива хора чувството на дѣлгъ се притъжи. Тамъ егоизъмъ надви надъ другите чувства, надъ дѣлга, и се добиха плачевни резултати.

Нашата I армия, победителката при Дойранъ, особено частите отъ храбрата Плевенска дивизия, които устояха на толкова много неприятелски атаки и унищожиха Критската дивизия и много английски части, тия полкове, които чакаха заповѣдь да вървятъ напредъ и да влизатъ въ Солунъ, като бждатъ подкрепени, щомъ получиха заповѣдта за отстъпление, и тая армия и тия части почнаха да се разлагатъ, да губятъ вѣра въ своите сили. Много полкове се превърнаха тогава въ тълпи. По този случай ние ще запитаме — тѣхниятъ духъ ли бѣше отпадналъ та отстъпиха, или духътъ имъ отпада следъ като почнаха да отстъпватъ? Тѣ бѣха победители също така, както и ние бѣхме на Добро-поле на 14 и IX. И ние тогава отблъснахме петъ атаки, при слаба артилерия отъ наша страна. И при Дойранъ два дни нашите части бѣха победители. И духътъ имъ бѣ високъ. Но щомъ започна отстъплението, всички почти части се разложиха, защото отстъплението и поражението сломяватъ и унищожаватъ и морала и духа.

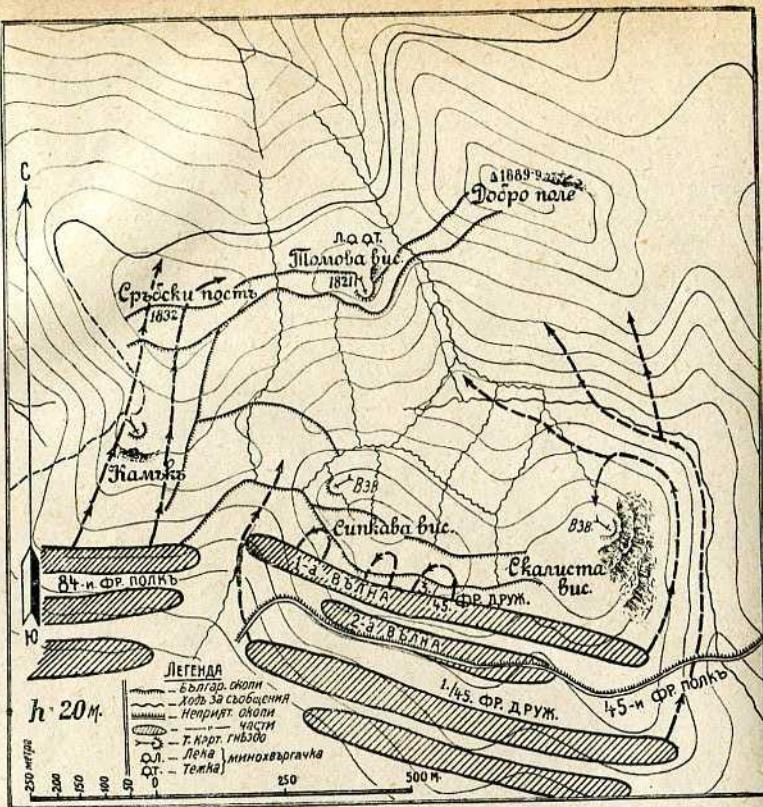
И, при всичко че повечето отъ половината ни армия стоеше по своите мѣста на първите позиции, по-нататъшната съпротива стана невъзможна. т. е. стигнахме до положението, както се изразява и покойникът генералъ Тошевъ, безъ да бждемъ бити, да бждемъ тежко победени.

И така въ заключение — въ надвечерието на борбата на Добро-поле, имаше едно послабление на духа у бойците, но въ самия бой това послабление се прояви само тамъ, където командуването не бѣше на мястото си. Въ повечето части, особено у тия, които изнесоха главния ударъ на противника, духътъ бѣше задоволителенъ, и хората извършиха много повече отъ това, което можеше да се очаква. Преломъ въ психиката на бойците стана по-после, когато видѣха плачевното положение и резултатите отъ тригодишното ни воюване. И, като присъщо чувство на човѣка, всѣки почна да търси причината всѣкажде другаде, но не и у себе си. И тия, които знаеха повече да говорятъ, изкараха, че войниците на Добро-поле не се били, защото духътъ имъ билъ отслабналъ и че нашето нещастие се дѣлжи само на този отпадналъ духъ. И много книги се написаха, безъ обаче, да се изследва този важенъ въпросъ, безъ да се узнае самата истина.

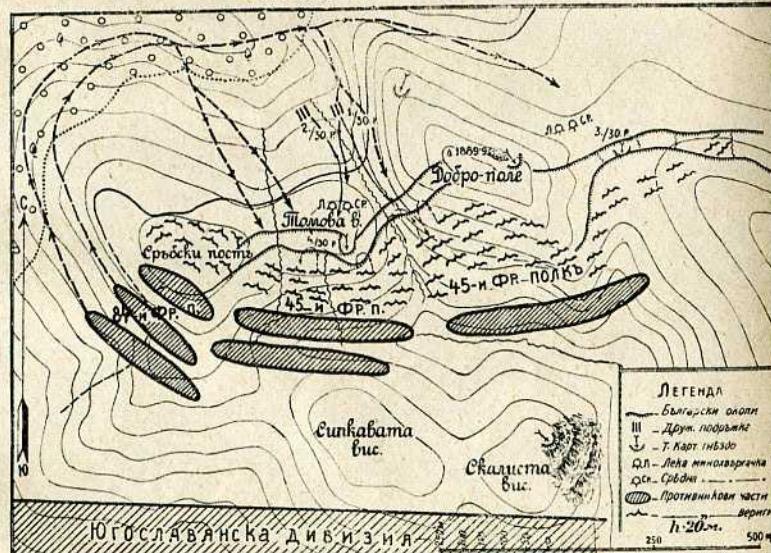
Отъ изложеното въ настоящата книга се вижда ясно, че нашето нещастие ни сполетѣ, не само поради отпадналия духъ, а поради редица други причини — недоброто организиране, недоброто разположение на частите за бой, недоброто използване на срѣдствата, съ които разполагахме, поради недоброто командуване на частите, казано въ общъ смисълъ на думата. И, че ако бѣха взети мѣрки да се усили отбраната и се подкрепятъ частите тамъ, да се прегрупиратъ и устроятъ за дѣлбока и продължителна защита, тогава и резултата щѣше да биде другъ.

Психиката на бойците на Добро-поле не бѣше лоша. Тя се измѣни чрезъ единъ процесъ на разлагане, но това стана много по-късно, следъ падането на позицията, следъ нашето поражение, следъ което се загуби всѣка надежда за поправка на положението. Тогава настъпили апатията, упадъкътъ на дисциплината, отчаянието и разложението. Но този упадъкъ е резултатъ, е следствие на нашето поражение — резултатъ на нашето недобро командуване — следствие на недобра организация, на нашата непредвидливост и лошо разположение на срѣдствата, съ които разполагахме, а не обратното, както нѣкои твърдятъ, че ние сме били победени само и изключително поради отпадналия духъ и моралъ поради нежеланието на бойците да се биятъ.

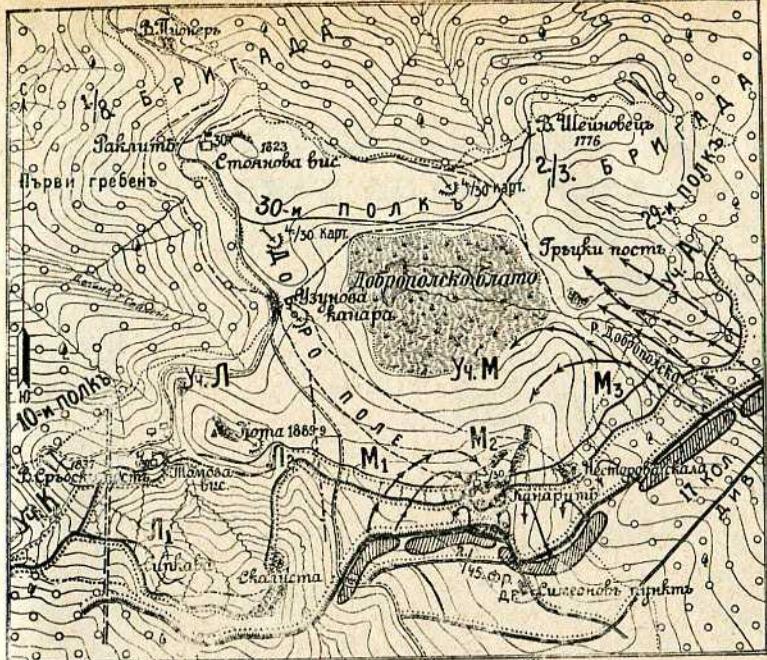
Ние твърдимъ ведно съ всички участници и свидетели, че българскиятъ войникъ има разкошна душа и твърда психика. На Добро-поле нашите войници се биха много добре и извършиха велики подвиги, проявиха големи усилия и геройства, но следъ нашето поражение, когато видяхъ, че нашиятъ усилия и жертви не можаха да сломятъ врага, по малодушните и недобре ръководени части отпаднаха по духъ и не оказаха повече съпротива на противника. Това е историческата истина, това е самата действителност.

Кроки № 1. Боятъ на Сипкавата и Скалистата височини на Добро поле на 15-и IX. 1918 г.

Кроки № 3. Боятъ на Тломовата височина на Добро поле на 15-и IX. 1918 г.

Кроки № 2. Боятъ на Канаригъ и при Доброполската река на 15-и IX. 1918 г.